

Bényei Miklós

Eötvös József könyvei és eszméi

TARTALOM

AZ OLVASÓ

„... Folyvást sokat olvasott”

Eötvös József könyvtára

Olvasás közben

Eötvös József ismeretlen kézíratos feljegyzései

A gondos kutató

Eötvös József mint könyvtári olvasó

A Dózsa-regény szereplői és helyszínei

Adalékok a „Magyarország 1514-ben” forrásaihoz

A filantrópiától a liberalizmusig

Eötvös József jogi és államtudományi műveltségének forrásai

Kitekintés a világra

Eötvös József világirodalmi olvasmányai

A nemzeti tudat ösztönzői

Eötvös József magyar irodalmi olvasmányai

A GONDOLKODÓ

A korszellem hatása

Eötvös József és a francia felvilágosodás

„...A társaságnak új organizációja”

Eötvös József és kora szocializmusa

Világnézeti elemek Eötvös József gondolataiban

A paraszti szorgalom apoteózisa Eötvös József regényeiben és elbeszéléseiben

A POLITIKUS

„... Szabadság és felvilágosultság”

Eötvös József és a magyarországi politikai modernizáció

„... A nevelés elrendezése”

Eötvös József oktatáspolitikai nézetei a reformkorban

Helyet csinálni a jövő építményeinek

Eötvös József művelődéspolitikája és a magyar könyvtárügy

Közelebb Eötvös Józsefhez

Eötvös József művei (Szépirodalmi Kiadó - Magyar Helikon, Bp. 1972-)

AZ OLVASÓ

„... Folyvást sokat olvasott”

Eötvös József könyvtára

A könyvtár kialakulása

A hagyaték eredetét tekintve két részre osztható. Kisebbik hányadát az örökölt, kölcsön kért vagy ajándékba kapott könyvek alkotják. Apjától és nagyapjától jogi művek, anyjától és nagynénjeitől angol és francia regények maradtak rá. Két kötet öccsétől került hozzá. Három könyvet Trefort Ágostontól, aki barátja és sógora volt, kért kölcsön, s a rokonságon belüli könyvkölcsönzés maradványa Féval *Le comte Barbebleue* című bestsellere is, amelyet Eötvös egyik vejének, Inkey Istvánnak Antal nevű unokatestvére hozott a család valamelyik tagja számára. Tíz olyan könyv van a hagyatékban, amit Eötvösnek ajánlottak. Többek között Dessewffy Aurél, Fáy András és Vámbéry Ármin küldte el egy-egy munkáját. Ajándékba kapta francia barátja, Montalembert műveit is.

A fenti állományrész eltörpül a vásárolt könyvek magas száma mellett. Eötvös könyvtárának zöme - mintegy 80-85%-a - a könyvesboltok, árverések és más kereskedelmi akciók közvetítésével gyűlt össze. Amíg apjával élt, szinte korlátlanul vásárolhatott. A család 1841-ben bekövetkezett anyagi csődje után hirtelen változott a helyzet. Ezután felesége birtokának jövedelme és saját írói honoráriumuk fedezték nemcsak a középbirtokos nemesség korabeli életszínvonalának, hanem a szerényebb méretű könyvgyűjtésnek a költségeit is. A 40-es években még elég sokat vásárolt. Ekkor alakította ki könyvtárának szerkezeti arányait, amelyeken a későbbiek során csak finomított. A müncheni emigrációban a takarékoskodás kényszere miatt alig vett néhány könyvet. Az 1850-es években sem növelte olyan mértékben a gyűjteményét, mint az előző évtizedben, a 60-as évek első fele pedig a mélypontot jelenti ebből a szempontból. Jövedelme nem csökkent ugyan, de gyermekeinek neveltetésével kiadásai alaposan megnövekedtek. Még miniszter korában is pénzügyi természetű gondokkal küszködött, bár ekkor ismét többet fordított könyvvásárlásra.

Tudatosan gyarapította könyvtárát. Erre vallanak jegyzetfüzeteinek bejegyzései is. Azoknak a könyveknek a címeit, amelyeket meg akart szerezni, felírta magának. Listáját hirdetésekéből és az olvasott művek hivatkozásaiból állította össze. Ritter *Geschichte der Philosophie alter Zeit* című munkája első kötetének 57. oldalán például aláhúzta a lábjegyzetben közölt Windischmann-mű címét: *Die Philosophie im Fortgang Weltgeschichte*. Innen másolta át egyik noteszébe. Aztán megrendelte, ma is megvan. Hasonló módon jutott Hermann *Griechische Altertumskunde* és W. A. Schmidt *Geschichte der Denk- und Glaubensfreiheit* című ókortörténeti értekezéséhez. A címeket feljegyezte az egyik noteszébe, Riehl *Über bürgerliche Gesellschaft* című tanulmányával együtt. A könyveket egy Tischler nevű könyvkereskedővel kívánta meghozatni, a nevét és lakcímét be is írta a három mű adatai alá. Az első kettőt megkapta, Riehl munkája viszont hiányzik a hagyatékból. Courier pamfletjeire - 1839-es kiadás - és Maltebrun híres geográfiájára - 1841-ben jelent meg - a *Journal des Debats* hirdetéseiben figyelt fel, s egy bécsi ismerősének közvetítésével meg is szerezte ezeket.

A lipcsei cégek is szállítói közé tartoztak. Akkori titkára, Berecz Károly írja, hogy 1843-44 körül „minden lipcsei könyvvásárlkor ládaszámra rendelte meg a könyveket...” Pesten Emich Gusztáv „Nemzeti könyvkereskedését” látogatta szívesen” a 40-es években. Amikor 1857-ben

Ráth Mór is megnyitotta üzletét, Eötvös az ő vendége lett. A francia és német irodalom újdonságait Ráth hozatta meg számára, s nála vette meg a magyar szerzők munkáit is. Számlája legvégén Gfrörer *Pápák története* című, 12 kötetes könyve állt, a hagyatékban azonban már nincs meg. Eötvös sokszor végigböngészte a legújabb szállítmányokat, akkor is, ha nem vásárolt semmit.

A régebben - évtizedekkel, sőt évszázadokkal előbb - megjelent könyveket az árveréseken vagy más úton próbálta megszerezni. Így jutott a 16-17. századi kiadványokhoz, a történelmi művek és az emlékiratok egy részéhez, valamint néhány vallástörténeti munkához. 1854-ben különösen értékes anyagra tett szert. A 18. század végi - 19. század eleji magyar történelmi forráskiadványok és tanulmányok többségének borító- vagy előzéklap verzóján legfelül Eötvös tintával írt megjegyzése olvasható: „854 Decemberbe árverésen.” A címlapokon egy körpecsét látható, „SISKOVICS KÖNYVTÁRA” felirattal. Az előző tulajdonos neve tehát Siskovics volt. Feltehetően Siskovics József udvari tanácsos és verőczei főispán gyűjteménye egy részének kiadásán vásárolta Eötvös a fenti könyveket, amelyek közül 21 mű - némelyik 2-3 kötetes - jelenleg is a hagyatékban van.

Az 1830-as években szokhatta meg, hogy a frissen vett könyvek címlapjára beírja a nevét. A névaláírás 1844-ig követhető nyomon. Az ezután kiadott könyvekben ugyanis már nem találjuk a szignót, az 1844-es kötetek egyik részében még igen. Mindössze egy kivétel van: Quinet *Du génie des religions* című műve 1848-ban jelent meg, a címlapján mégis ott van Eötvös kézjegye. Ezt az emigrációban vásárolhatta, talán azért tartotta szükségesnek ráírni a nevét, nehogy összekeveredjen a vele együtt lakó Trefort Ágoston könyveivel.

A könyvtár berendezése

Amíg szüleivel élt együtt, ercsi kastélyukban őrizte könyveit. Apjának csődje után, 1841-ben barátjához, Treforthoz költözött. „Csak könyveit s kedves vén karosszékét vitte magával.” Amikor 1842 szeptemberében megházasodott, könyvtárát újra költöztette az új lakásba.

A Békés megyei Pusztaszenttornya területén el felelőseinek birtoka; ottani kúriájában is tartott néhány könyvet, folyóiratot. Külön szekrényben álltak, s ha ott dolgozott vagy pihent, akkor olvasgatta őket. Győry Vilmos a *Reform* 1871. március 19-i számában leírta e részleg kialakulásának, használatának körülményeit, de az összetételét csak hiányosan ismertette. Mivel ennek az anyagnak nyoma veszett, teljesen a fenti közleményre vagyunk utalva. Eszerint a *Revue des Deux Mondes*, a *Tudománystár*, az *Új Magyar Múzeum* és a *Deutsche viertel-jahrsschrift* füzetei mellett Cantu világtörténetének magyar fordítása, Bacon *Silva silvarum historia naturalis* című művének 1661-es kiadása és az egi *Biblia* 3 kötete biztosan megvolt.

Könyvtárának zömét természetesen pesti lakásán helyezte el. 1870 nyarán Halász Imre itt találkozott vele, „könyvállványoktól körülvett dolgozószobájában.” Amikor 1895-ben fia az Eötvös Kollégiumnak ajándékozta a gyűjtemény még meglevő részét, a könyvszekrényeket is felajánlotta. Két darab 2,30 m-es és egy kisebb, 2 m-es szélességű, kb. 3 m magas szekrény került a kollégiumba. Ma is ezekben vannak Eötvös egykori könyvei.

A könyvtár utótörténete

A mintegy négy évtizeden át gyűjtött könyvtár sorsa Eötvös József halála után érdekesen alakult. Fia már 1871-73 között a műegyetemi könyvtárnak ajándékozott belőle kb. 640-650 kötetet. Erről az 1873. október 15-i rektori zárójelentés tesz említést először. Az adomány nagyrészt történeti és földrajzi művekből állt, s véletlenül sem volt köztük szépirodalmi alkotás. Ez a megoszlás tudatos válogatásra utal, amit valószínűleg Eötvös irányított, s fia az ő végakarátát teljesítette az ajándékozással. A könyveket eleinte a tudomány- és műegyetemi olvasókör tagjai használták. Ugyanis a két egyetem éveken át egy épületben működött; a diákok önképző egyesülete is egybeolvadt. Könyvtárunk azonban alig néhány kötetet tett ki, ezért gondolhatta Eötvös, hogy saját könyveiből a történelmi és politikai tárgyuak egy részét az olvasókörnek adja - a műegyetemi hallgatónak címezve. Amikor 1883-ban felépült a műegyetem új palotája, a hagyaték is idekerült. A könyveket leltározták, bekötötték, a címlapokra ráütötték az eredetet jelző „EÖTVÖS KÖNYVTÁR” feliratú körpecsétet, majd szétszórták őket a raktár különböző pontjaira - a szakrendi csoportoknak megfelelően: Eötvös könyveinek másik részét fia őrizte, aki 1895-ben az általa alapított Eötvös Kollégium megnyitásakor a mintegy 12.000 kötetnyi állományt az új intézménynek adományozta. Ezekről a könyvekről 1909-ben történt az első felmérés, amikor egy kéziratos katalógust készítettek róluk. A kollégium 1950-ben beszüntette működését, ekkor a hagyaték az MTA Irodalomtörténeti Intézete Eötvös Könyvtárának tulajdonába ment át.

A műegyetemi adomány létéről sokáig nem tudtak. Az ottani könyvtárosok is csak az 1960-as évek elején, az újraleltározás során figyeltek fel rá. A könyveket összegyűjtötték és különgyűjteményként állították fel. Az erről közölt ismertető cikk meglepetést okozott. Az Irodalomtörténeti Intézet vezetősége azzal reagált, hogy megkérte a Műszaki Egyetem Könyvtárát, engedje át a hagyatékot. A kérést teljesítették, és Eötvös József magánkönyvtára 1965 nyarán újra együvé került. Az eredeti három szekrényben helyezték el a gyűjteményt, de a két hagyatékra nem olvasztották egybe.

A most már együtt levő anyag azonban nem teljes. Az 1909-es címjegyzék alapján megállapítható, hogy az idők folyamán a különgyűjtemény egy részét besorolták az Irodalomtörténeti Intézet könyvtárának többi könyvei közé, ahol meg is találhatjuk ezeket. Más könyvtárakba is került egy-két könyv a hagyatékból. Eötvös Loránd Tihanyban őrzött könyvei, emléktárgyai között is van egy Eötvös Józsefnek dedikált mű. Halász Imre írja, hogy Eötvös Loránd „apja gazdag könyvtárából megajándékozott több nagybecsű politikai munkával.” Egészen bizonyos, hogy megvolt Eötvösnek Goethe összes munkáinak díszkiadása, hisz ezt akarta első unokájának ajándékozni. Saját példánya lehetett Kazinczy Ferenc pannonhalmi utazásából is, mert a szerző neki ajánlotta. Később tűnt el Auerbach egyik regénye is, amelyről 1852 februárjában írta Szalay Lászlónak: „mert olcsobb volt, megvettem...”

Az állomány elemzése

A különgyűjteményként kezelt Eötvös-hagyaték jelenlegi mennyisége: 794 mű - 1868 kötet; ebből a Műszaki Egyetem Könyvtáráé volt: 260 mű - 646 kötet; az Eötvös Kollégiumé volt: 534 mű - 1222 kötet. Az egyéb helyeken szétszórt anyaggal 2000 fölé emelkedne a kötetek száma, tehát a könyvtár jelentékeny nagyságú volt.

A tárgykörök szerinti megoszlás híven tükrözi, hogy Eötvös érdeklődése milyen arányban oszlott meg az irodalom egyes ágai között. Az alábbi kategóriák természetesen merev elhatárolás eredményeként jöttek létre, részesedésük az állományból a következő:

	Mű	Kötet
történelem	249	634
szépirodalom	142	338
vallástörténet, teológia, patrisztika	70	133
ókori klasszikusok	70	121
politika, államtudomány	68	96
földrajz, útleírás	45	91
filozófia	34	160
memoárok	26	111
jogtudomány	25	33
közgazdaságtan	17	31
irodalomtörténet, irodalomtudomány	13	29
pedagógia, tanügy	9	14
bibliográfia, fogalmi lexikon	7	37
nyelvészet, szótár	4	6
művészettörténet, archeológia	4	6
statisztika	3	4
egyéb	4	6

A tartalmi csoportok nagyságrendje tudatos állománygyarapításról tanúskodik. A történelmi, vallási, továbbá a politikai és államtudományi munkák magas száma összefügg Eötvös harminc éven át dédelgetett tervével: megírni a keresztény civilizáció történetét. 1841-ben írásban kötelezte magát egy önálló tudományos mű megírására, mely a keresztény eszmék fejlődését mutatja ki. A francia forradalom története is foglalkoztatta, Münchenben írni akart róla egy tanulmányt, könyvei között igen sok erről a témáról szól. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című értekezésbe beledolgozta ugyan az addig összegyűjtött anyagot, a civilizáció történetének megírásáról azonban nem mondott le.

A történelmi könyvek zömmel a XIX. századi szerzők alkotásai. A francia forradalom és Napóleon korával foglalkozik Ségur, Mme de Staël, Lamartine, Thiers, Hazlitt és Wachsmuth - hogy csak a legjelesebbeket említsük. Ehhez a csoporthoz tartozik Buchez és Roux hatalmas, 40 kötetes munkája a forradalom alatti parlamenti harcokról. A liberális történetírás nagyjai közül a már említetteken kívül többek között, Michelet, Augustin Thierry, Ledru-Rollin, Brougham és Macaulay szerepel egy vagy több művével. Megtalálhatjuk az ókortudató Gibbon, Curtius és Niebuhr, továbbá Robertson, Gervinus, Schlosser és Ranke könyveit is. Az osztrák Hammernek - aki az oszmán birodalom történetét kutatta - hét műve van a hagyatékban. (Eötvös egyébként érdeklődött az egzotikus Kelet iránt; több útleírást és tudományos feldolgozást vásárolt, amelyek India és a Közel-Kelet életét, múltját mutatták be.) A magyar történetírást a latin nyelvű forráskiadványok (Katona, Pray, Schwandmer stb.) és értekezések, valamint Horváth Mihály és Rummy Károly magyar, Fessler Ignác Aurél német nyelvű munkái képviselik.

Eötvös igen kedvelte a memoárokat, amelyeket történelmi tanulmányaihoz forgatott. II. Jakab angol király, Clarendon lord, Montecuccoli, Richelieu és Retz bíborosok, a francia királyi szeretők - Mme de Pompadour, Mme de Maintenon stb. -, Cagliostro, Choiseul, a szerelmi kalandjaival hengegő Richelieu herceg, Barere, Bourrienne és a két napóleoni tábornok - Gourgaud és Montholon - emlékiratai a legérdekesebbek ezek között.

Többségükben a történelemhez tartoznak, de jelentőségüknél fogva külön említendők a korai szocialisták - Saint-Simon, Michel Chevalier, Cherbuliez, Sismondi, Pecqueur, Blanc és Proudhon - művei. E kis csoporthoz számít a szocialistákról összefoglalást adó Paget és az ellenséges szemléletű Reybaud könyve is. A keresztény-forradalmár Lamennais összegyűjtött írásainak két kötete is megvan a hagyatékban.

A politikai és állambölcseleti művek, továbbá a röpiratok is nehezen határolhatók el a történeti munkáktól. Ezeket a könyveket Eötvös is együtt használta, így pl. Bentham, Nagy Frigyes, Cormenin, Sieyès, Machiavelli, Lorenz Stein írásait és Beaumont Írországról szóló monográfiáját. Eötvöst a statisztikai, földrajzi - pl. Maltebrun és Berghaus több-, Balbi egykötetes szintézise - művek, valamint az útleírások is elsősorban politikai vonatkozásaik miatt érdekelték.

A vallástörténet és teológia kategóriájának élére az ún. szent iratok, a *Biblia* és a *Korán* három, illetve két kiadása kívánczik. Az egyházatyák közül Ambrosius, Augustinus, Cyprianus és Tertullianus írásai vannak meg. A reformátorokat Zwingli és Melanchton, az ellenreformációt Bossuet és Jarrige képviselik. A vallás- és egyháztörténeti munkák között - a történetíróknál említettek mellett - Benjamin Constant, Creuzer, Görres, Carl Julius Weber könyvei és a spanyol Llorente híres, leleplező inkvizíciótörténete a legjelentősebbek. Van egy példány a hírhedt *Malleus maleficarum*ból is. A valláskritikai művek sorában David Strauss, Gieseler, Renan és Lacordaire írásaival találkozunk.

A könyvtáron belül jelentékeny csoportot képeznek az ókori klasszikusok. Homérosz, Platón, Arisztotelész, Aiszkülosz, Euripidész, Arisztophanész, Hérodotosz, Lukiánosz, Lucretius, Cicero, Horatius, Livius, Tacitus stb. mellett még a *Griechische Prosaiker* című sorozat 61 kötete is, egyszóval az ógörög és a latin irodalom szinte valamennyi számottevő alkotása megvolt Eötvösnek.

A filozófia arányát az idesorolt Voltaire-összes 75 kötete emeli meg annyira. A francia felvilágosodás nagyjai közül Rousseau és Concordet szerepel még, az angolok közül Locke és Hobbes. A korábbi századokból Bacon, Montaigne, Spinoza, Vico, La Rochefoucauld és Kung Fu-ce (német fordításban van meg) neve említhető meg. A XVIII. század végi és a XIX. századi filozófiai irányzatok képviselőinek írásai közül csak Kant néhány kötetére bukkanunk rá. Viszonylag magas a filozófiatörténeti szintézisek, monográfiák száma.

A kisebb arányban részesedő tudományágak könyvei között is találunk néhány értékes darabot: pl. Colbert, Necker, Ricardo, Adolphe Blanqui, Malthus közgazdasági írásait, az archeológus Champollion egyiptomi leveleit, Karl Raumer neveléstörténetét. A jogi művek többsége a börtönügy problematikáját tárgyalja. A folyóiratok jelesebbjei: a *Deutsche vierteljahrschrift* hét füzete és az *Edinburgh Review* cikkeiből készült hatkötetes válogatás. A napilapokat bizonyára nem őrizte meg Eötvös, ezért nincsenek hagyatékban. Teljesen hiányoznak a könyvtárból a természettudományok.

Az utoljára hagyott, számszerűen a második legnagyobb csoportot alkotó szépirodalmi művek között a *Nibelungenlied*, Schiller *Wallenstein*-ja, Goethe *Faust*-ja, Herder, Klopstock, Lessing, Börne és Jean Paul összegyűjtött írásai és egy sereg közepszerű vagy gyengébb költő és író képviselik a német irodalmat. A franciából Le Sage, Prévost és George Sand regényei, Boileau írásai, Delavigne vígjátékai, Victor Hugo két kisebb munkája s még jó néhány jelentéktelenebb mű vannak meg. Az angol regények egy része névtelenül jelent meg; feltehetően Eötvös anyja vagy női rokonai vásárolták őket, akárcsak a Porter-nővérek és Richardson regényeit. A ma már klasszikusnak számító angol nyelvű művek között Fielding, Samuel Johnson, Swift, Byron, Scott és Wordsworth, továbbá az amerikai Washington Irving és

Cooper egy vagy több alkotása szerepel meg. Fordításban van még Tasso eposza és Cervantes novelláinak gyűjteménye. A szépirodalomhoz kapcsolódó irodalomtörténet és esztétika témaköréből Auerbach *Schrift und Volk* című kötetét, Gervinus és Villemain német, illetve francia irodalomtörténetét emeljük ki. A szépirodalom részletes vizsgálatánál feltűnik, hogy egyetlen kötet sincs az 1850-60-as években már magyarul is megjelenő orosz regényekből.

Az állomány nyelvi tagozódása azt igazolja, hogy Eötvös lényegében öt nyelven olvasott. Íme:

	Mű	Kötet
német	346	783
francia	223	615
latin	92	180
angol	88	210
magyar	38	54
olasz	5	24
angol-német	1	1
görög-latin	1	1

Anyanyelve német volt, ezen szívesen és sokat olvasott, érthető, ha könyvtárában is többségben voltak a német nyelvű könyvek. Hozzájárult ehhez az is, hogy sok-sok német könyv fordult meg hazánkban, a német és osztrák kiadású munkákhoz igen könnyű volt hozzájutni. Az sem lebecsülendő szempont, hogy a német irodalom, filozófia és tudomány világviszonylatban is a vezetők közé tartozott. - Franciául is kitűnően tudott, a francia könyvek nagy számát azonban más indokolja. A centralisták az angol és francia példát látták követendőnek, az elméleti jellegű művek közül Eötvös elsősorban a franciákat olvasta. Miért? „A francia forradalom óta majd minden európai állam kifejlési folyama azt mutatja, hogy egyes intézmények alakjaira nézve Anglia példája szolgált mindenütt mintául; elveket illetőleg pedig, szinte kivétel nélkül, Franciaországot utánozták” - adja meg a választ ő maga. A francia kultúra hatása egyébként is növekedett Magyarországon az 1840-es években. „Párizs felől fújt a szél; onnan jöttek a divatok, az olvasmányok, az eszmék...” Eötvös könnyen megszerezte a francia könyveket, mert személyes kapcsolatai kiterjedtek voltak a megrendelés útján mindig megvásárolhatta a kívánt kiadványokat. Az angol irodalom őt érdeklő részét is meghozatta, ezt bizonyítja a fenti táblázat. Az arányokat már megmagyarázták Eötvös szavai. A latin nyelvű könyvek között a magyar történeti munkák és forráskiadványok a legnagyobb csoport. A néhány olasz nyelvű kiadványt aligha használta Eötvös, hiszen nagyon keveset tudott olaszul. A magyar könyvek csekély számát a latinul megjelent történeti tanulmányok és forráspublikációk sem emelik jelentősebben. Pedig Eötvös benne élt a magyar irodalom, tudomány fejlődésének áramlatában - ezért is olyan feltűnő az elenyésző arány -, ám úgy látszik, nem vásárolta meg a kiadott műveket. A hírnévre szert tett írók, tudósok közül csak Dessewffy József, Döbrentei Gábor, Fáy András, Gvadányi József, Salamon Ferenc és Szalay László egy-egy, valamint Széchenyi István és Horváth Mihály két művéből - s többnyire nem a legjelesebbekből - van egy-egy példány a hagyatékban.

A könyvtárban kerekén száz fordítás van 179 kötetben. Az általa nem ismert nyelveken (ógörög, arab, kínai, spanyol stb.) írt könyveket Eötvös főleg német és francia fordításban olvasta. A három világnyelv - angol, francia, német - ismerete lehetővé tette számára, hogy a világirodalom - értve ez alatt a tudományos és szépirodalmat egyaránt - legjavát elolvashatta, a könyvtermést figyelemmel kísérhette.

A közel 2000 kötetes gyűjtemény értékét lehetetlen felmérni. Az igazi értéke nem is a pénzben kifejezett összeg, amit becsléssel talán meg lehet állapítani, hanem tartalmi összetétele. Messze kiemelkedik jelentőségével a történelmi anyag. A francia forradalomról és általában az emberiség - különösen a civilizáció - egész fejlődéséről szóló 19. századi történeti munkák legjelesebb darabjai sorakoznak a polcokon. Alphonse Esquiros *Histoire des Montagnards* című művéből például jelenleg csak ez az egy példány van a magyarországi közkönyvtárakban.

Néhány könyvtörténeti ritkaság is található a hagyatékban: egy 1515-ös kiadású *Xenocrates de morte*, három Elzevir-kötet és két RMK-könyv (Szentiványi Márton: *Dissertatio Paralipomenica*. Nagyszombat, 1699. és Köleséri Sámuel: *Theologia Pacifica*. Nagyszeben, 1709). Unicumnak tekinthető Gvadányi József *Egy falusi nótáriusnak budai utazása...* című művének első, 1790-es, ún. piros címképes kiadása ugyanis a sajtóhibákat a szerző sajátkezűen javította ki benne. Az előzéklapra maga Gvadányi írta:

„Ezen csekély munkájában az
Nyomtató hibáit, maga az
Author; pennájával az meny-
re lehetett jobbitotta meg.”

Meglepően kevés a könyvművészetileg értékes könyvek száma. Ennek az az oka, hogy Eötvös nem törődött könyvei külsejével - a füzve kiadott műveket sem köttette át, őt a benne foglalt szellem érdekelte. A könyvet nem műtárgynak tekintette, hanem munkaeszköznek. Könyvtárát úgy alakította, gyűjtötte, hogy az ne reprezentatív külsejével, hanem belső értékeivel tűnjön ki, használható munkakönyvtár legyen.

Eötvös olvasói szokásai

Kortársai és életrajzírói egybehangzóan állítják, hogy Eötvös nagyon sokat dolgozott. Munkájának fontos része volt az olvasás és az olvasottak feldolgozása. Berecz Károlyt idézzük: Beható, alapos tanulmányról tanúskodik mindenik munkája, még országgyűlési beszédein, hírlapi cikkein is meglátszik, hogy fölvelt tárgyaitól alapos ismereteket szerzett előbb, hogy azok elmondásában s megírásában lelkiismeretes meggyőződésének annál hathatósabb kifejezést adhasson.” Anyaggyűjtési módszereiről is Berecz számol be: „Eötvös igen könnyen s gyorsan dolgozott s amellet, hogy sokat írt, folyvást sokat olvasott... az általa olvasás közben megjegyzett helyeket ki kell írnom. Egész halom jegyzet állt rendelkezésére, midőn a »XIX-ik század uralkodó eszméi«-nek megírásához fogott.” Állítását alátámasztja Eötvös könyveinek vizsgálata. Amelyiket olvasta, abban különféle megjelölések, bejegyzések láthatók. Általában grafit ceruzával húzott egy vagy két, nagyritkán - a nyomaték kedvéért - három vonalat a margón, a lényegesnek tartott szövegrész mellé. Legalább ilyen gyakori az aláhúzások száma. Egy-két könyvben piros ceruzával vagy tintával végezte a bejelöléseket. Használt figyelemfelkeltő jele az X is. Igen sokszor előfordul, hogy egy-egy szóval - elsősorban magyarul, de több ízben németül, franciául vagy latinul, a könyv nyelvétől függően - jelzi, melyik mondat fontos számára. Ilyenek, pl. „ez”, „az”, „vallás” „centralisatio” stb. Barère *Memoires*-jának 1. kötetében az 1772-89 közti időszakot tárgyaló fejezet alá ezt írta: „nem érdekes az egész fejezet - p. 20.” Szöveges megjegyzéseket sok könyvben találunk - többnyire aforizmaként fogalmazva. Egyes esetekben a kötetek előzéklapjára vagy hátsó védőlapjára is írt - nemegyszer a könyv tartalmától független témáról. Beszédvázlatok, aforizmák vannak ezek között, továbbá egy-egy vers- és drámatörredék.

Figyelemmel kísérte Eötvös a lábjegyzetek anyagát és a kötet végi bibliográfiákat meg is jelölte, ha érdekes könyvet, adatot talált. A hivatkozásokat tanulmányaiban is felhasználta, például erre a *Szegénység Irlandban*, melynek nem egy adatát, utalását Beaumont *L'Irlande* című könyvének jegyzetapparátusából merítette.

Elfoglalt ember lévén, valószínűleg többszöri kézbevételekre olvasott el egy-egy művet. Guizot *Histoire de la Civilisation en France* című munkáját például 1864-ben több mint egy hónapig olvasta. Ha félbeszakította az olvasást, meg kellett jelölje, hol tart. Erre könyvjelzőket használt, rendszerint egyszerű papírcsíkokat. Egy letépett újságdarab, egy füzetlap-csík, egy beírt papírcetli egyaránt megfelelt a célnak, akárcsak Henri Vieuxtemps belga hegedűművész hangversenyének belépőjegyei.

Miután Berecz Károly eltávozott mellőle, maga jegyzetelt. Kb. 260x220 mm-es fehér papírlapot használt erre a célra. Ez a méret egy nagyobb ív félbehajtása után alakult ki, s így 4 oldal volt együtt. A könyvek oldalszámát pontosan feltüntette, a szerző vezetéknévét is; a címet viszont általában rövidítve vagy egyáltalán nem írta ki. Az *Uralkodó eszmék* fogalmazvány-töredékei között van egy papírlap, melyre Proudhon *Confession d'un révolutionnaire* című művéből néhány gondolatot jegyzett fel franciául. A címet ezek után közli, de az impresszum-adatokat nem. Az egyes témához tartozó anyagot rendszerint összefogta; egyik-másik csomóra felírta: „Noták.”

Sötér István írja Eötvösről - utalva főnemesi származására: „... életmódja, baráti köre, műveltsége sokkalta inkább a nemesi értelmiség legjobb, legműveltebb részének - semmint a nagybirtokos osztálynak jellemző jegyeit mutatja...” Könyvtára is a korabeli polgári és értelmiségi házikönyvtárakhoz hasonlít - összetételében és nagyságában is -, sőt azoknak egyik tipikus példája. Megtalálhatók benne a klasszikusok és a kortárs költők, regényírók kedvelt alkotásai is, de az állomány zömét a műveiben említett, idézett könyvek teszik ki, vagyis a gyűjtemény elsősorban munkakönyvtár volt.

Olvasás közben

Eötvös József ismeretlen kézíratos feljegyzései

1965 nyarán került egy helyre Eötvös József közel 2000 kötetes könyvgyűjteménye. A korántsem teljes hagyatékot addig két könyvtárban őrizték: az Eötvös Kollégium tulajdonában volt a nagyobbik rész - erről a kutatók is tudtak, de feltárását senki sem végezte el. A kisebbik, de roppant értékes - zömmel történelmi művek! - hagyaték a Műszaki Egyetem Könyvtáráé volt, szinte teljesen elzárva a kutatók elől. Irodalom- és könyvtártörténeti szempontból egyaránt fontos volt, hogy együvé kerüljön a gyűjtemény. Az Irodalomtörténeti Intézet lett az otthona.

A könyvtár a tartalmi értékeken kívül más meglepetéssel is szolgált. A könyvek rendezése, forgatása közben derült ki, hogy egyik-másik kötet üres védőlapjait Eötvös József jegyzetelésre használta fel. Ezek a kézíratos feljegyzések többnyire függetlenek az illető könyv tartalmától. Mind ez ideig ismeretlenek voltak, s szerzőjük személye, valamint tartalmuk megkívánja, hogy közzétegyük őket. A közlésnél a kronológiai és tematikai elrendezés összeegyeztetését kíséreljük meg. Az egyes feljegyzéseket arab számozással láttuk el.

1. Niebuhr: *Römische Geschichte* (1-3. köt. Berlin, 1828-1832.) - az 1. kötet hátsó védőlapján egy verstöredék található. Az írásmódból és a vers hangneméből ítélve, feltehetően az 1830-as évek elején írta Eötvös:

ceruzával:

Isten hozott daru csapat
Tavasznak hírnöke.

Mert jól tudom mi jót jelent
Hogy végre eljövél
A fák kifognak hajtani
Elmult a gyáva tél.

Az talán mondaná nekem
[egy szó kitörölve] éljek én
Ahol még virágzás vár rám
[egy szó kitörölve] föld körén

tintával:

Boldog madár természeted
Mutatja utadat
Hogy mindenütt tavaszt találj
Mindég virágokat
S mint száraz lomb a' tér felett
Emlék marad a [áthúzva] remény helyet?

A védőlap másik oldalán egy tintával írt strófa:

Im hosszú tél uralkodik
Ez árva sziv felett
Mi szép csodat tehetne egy
Meleg tekinteted

2. Reiff, H. C.: Geschichte der Römischen Bürgerkriege vom Anfange der Gracchischen Umruhen bis zur Alleinherrschaft des Augustus. (1-2. köt. Berlin, Stettin, 1825.) - 2. kötet előzéklapjának első oldalán egy ceruzával írt drámatöredék:

Claud: Hol van Tiber
Cor: A forumon mi történt
Caj: Bátyám elé adá javaslatát
S most csak nem az egész comitiumtól
Kisérve *visszatér* [áthúzva] jön haza

Eötvös hosszabb időn át foglalkozott az ókori történelemmel. Drámatervét még 1847-ben sem adta fel, hisz ekkor írta Kemény Zsigmond egyik levelében: „Eötvös egy ókorbeli szomorú-játékhoz kezd.” - Lehetséges, hogy ennek a tragédiának előzetes, a könyv olvasása által ihletett töredéke a fenti feljegyzés.

3. Wachsmuth, Wilhelm: Europäische Sittengeschichte... (1-5. köt. Leipzig, 1831-1839.) - az 1. kötet kötéstáblájának belső oldalán ceruzával:

Hiszek szavaidnak de mégis
Mégis elveid
Uram meghalt
Hát telyesedett mit mondék.

Feltehetően ez is drámatörredék - az írás formája szerint a korai, 30-as évekből.

4. Clarendon, Edward: The history of the rebellion and civil wars in England begun in the year 1641. (I-12. köt. Basil, 1798.) - a 3. kötet hátsó védőlapján ceruzával:

A szin ellenem szólt
Volt egy idő hol Dárdayné által vonzódva
Érezém hol őt szerettem.

A rövid feljegyzés *A nővérek* c. regény egyik vázlata, tehát 1855-56 körül íródott. A végső fogalmazásban így módosult Káldory és Margit párbeszéde:

„De ha a szin ellenem szól is --
- A szin! S ön tagadhatja? --

Én nem tagadok semmit. Szerettem Dárdayné, azaz gondolám, hogy szeretem, mielőtt veled találkozva, azon érzést, mely e nevet érdemli, ismerni tanulta.

5. Clarendon fenti könyvének 3. kötetében, a regénytörredék alatt négy gondolat, reflexió van - mindegyik áthúzva Eötvös József által. Mivel *A nővérek* egyik részletével együtt vannak, feltehető, hogy ezeket is az 50-es évek derekán írta:

Ne legyen senki oly gondolatoknak melyeknek szive ellentmond.

Vannak emberek kiknek nyugalma még elég, ha nem félnek, de vannak 's pedig többségében kiknek remélni kell.

A tengeren látkörünk ép oly kevésé határtalan mint máshol, csak hogy a határokat észre sem vesszük.

A hithez erő is kell.

6. Clarendon fenti könyvének 1. kötetében az előzéklapon egy aforizma van:

Költőileg szép, csak oly gondolat, mely a kedélyre hat.

7. Clarendon fenti könyvének 3. kötetében, az előzéklapon ceruzával ezt írta Eötvös:

Mert ez az ok melyért mi egy ily társasságnak létesítését meg eszközöltük volna még azon esetben is ha K. iránti kegyelet ezt kötelességünké nem tesz.

Valószínűleg az 1860-61-ben újjászervezett Kisfaludy Társasággal kapcsolatban írta e sorokat.

8. Clarendon könyvének 4. kötetében, az előzéklapon:

Nagy események félbeszakították e' társaság tevékenységét. Midőn minden mi nemzeti-ségünk kiművelését tárgyaza romokba dőlt a Kisfaludy társaság sem álhatott fen 's midőn több mint tíz év után ismét munkássághoz fogunk, talán azon kétely támad sokakban, valyjon nem jobb nem célszerűbb volna e, ha ezt nem tesszük. -

Komoly napokban valánk, s talán még komolyabb napoknak megyünk elébe, amit szenvedénk 's érezünk nagyobb mint hogy azt dalokban kifejezhessük, 's korunk más tevékenységet igényel mint az aestetika. -

Mi máskép vélekedtünk s ami minket erre birt azon kegyeleten kívül, melyel Kisfaludy-nak tartozunk 's azon meggyőződés vala, hogy bár mi komoly a kor társaságunknak most ép oly fontos feladása van sőt hogy az fontosabb most mint talán valaha volt.

Prozainak nevezzük korunkat.

Én máskép vélelkedek.

Az irodalomnak soha nagyobb befolyása nem volt.

S ha ez így van nem fekszik e kettősen érdekünkben hogy az feladásának megfeleljen főkép ha azon irányt tekintjük melyet az irodalom egyes országokban vesz.

A francia irodalom.

Ez azon feladás melyet magunknak kitűztünk.

Mivelni irodalmunkat hogy az nemes kifejezése legyen az érzelmeknek melyek e nemzetet eltöltik.

Visszhangja legtisztább inspiratioinak.

Méltó a nemzethez.

Mennyire fogunk megfelelni a feladásnak.

Mindenek előtt azon hatalomtól függ, mely valamint más korban úgy ebben megfogja adni a nemzetnek azon erőket melyre szüksége vagyon de ez után a' részvétől melyet találunk.

Mi csak azt ígérhetjük, hogy áthatva feladásunk fontosságáról részünkről el nem fogunk semmit mulasztani hogy annak eleget tegyünk.

A fenti beszédvázlat alapján mondta el elnöki megnyitóját Eötvös József a Kisfaludy Társaság 1862. február 6-i közgyűlésén

9. Clarendon fenti könyvének 4. kötetében, a hátsó védőlapon szintén az előző megnyitó beszéd vázlata van. Feltehetően korábbi, mert rövidebb és jobban eltér az elmondottaktól.

Nagy időszakon mentünk keresztül, 's ha végre megkezdjük munkásságunkat, tesszük azért mert az okok melyek a társaság keletkezését egykor kívánatosá tevék most is léteznek sőt nagyobb mértékben.

Az irodalomnak befolyása. *Rossz befolyása.* [áthúzva] Ha valaha szükséges volt az irodalmat vezetni most az. Új vezetés hiányának rossz következése. Hazai irodalmunk. - Megóvja a sülyedéstől a hazafiság. De a veszélyek. Szükségeink. Az olvasó közönség.

A német írók fordítása. Az irodalmi szellem. Nekünk úgy látszott hogy ez csak társaság által eszközölhető. A közönségtől függ mily részét teljesíthetjük.

10. Clarendon fenti könyvének 4. kötetében, a hátsó védőlapon, együtt a fenti beszédvázlattal - tehát feltehetően ezek is 1861 körül íródtak - két államtudományi gondolat:

Ha az államany nem felel meg feladásának ez akkor történik ha az emberek szabadság helyett kényuralmat keresnek.

Valahányszor az emberek az államtól többet követelnek biztonságna, ez mindég vagy a' köz vagy legalább egyes osztályok elnyomásához vezet.

11. Clarendon fenti könyvének 5. kötetében, az előzéklapon másfél oldalas ceruzás feljegyzés. Néhány szó már elmosódott, olvashatatlan.

'S nézetem szerint saját hazánk alkotmányos ügye az egész világ alkotmányos ügyével válhatatlan kapcsolatban áll, 's ha azon küzdelemben melyre Europa népei most alkotmányosságokért 's nemzetiségükért küzdenek egy legyőzetik bizonyosan kárt szenvedünk mi is. - Barátom szavai nagy hatást tettek reám. - *Részint - sokat - tartok belátásáról, - részint* [áthúzva] *Részint* magam is úgy vagyok meggyőződve hogy ha... (olvashatatlan szó) állapotjainkban melyekben még csak várjuk hogy a vizes és száraz részek egymástól elváljanak midőn valamely száraz rész kiválik egyszersmind a vizek is tisztulnak. - *Újra kezembe vevém hát a Notát s újra gondolkozni kezdék* [áthúzva] *részint* maga a hivatalos okmány melyet újabb elolvasás (?)... [olvashatatlan szó] igazolni látszott barátom nézeteit.

Nem tudom az én hibám e vagy a diplomacia ... [olvashatatlan szó] érdeme hogy mentül többször olvasom annál kevesebbet találok benne, egy valóban jó diplomata nota olyan mint valóban zavaros víz mely ha belenézünk nem reflectálja képünket 's nem enged semit látni keresztül csak folyik. - Ez történt velem most is.

A Nota. -

És még is! ha a dolgot közelebbről tekintjük a ... [olvashatatlan szó] folyik e *pour ou contre* [E. J. által aláhúzva] s ezt mondhatjuk e Notarol is.?

Megengedem hogy a kérdést nem fejtette meg hogy benne senki megoldást nem láthat.

Megengedem hogy az nem is czéloztatott.

De ha a kérdés nem oldatott meg egy bizonyos hogy az felállított, s ez a Nota első nagy érdeme.

A második az hogy ezt tette az alakban melyben azt mellőzni vagy háttérbe szorítani többé nem lehet.

A harmadik végre az, hogy midőn kimondja, hogy - midőn elismeri - (???)

Azon elveket állítja fel, melyeket megengednek azok kik a Notát Berlinben tárgyaltak minden követelésükben alkalmazni nem akarják, de melyek végre alkalmaztatni fognak mert a német kérdés csak azon elvek alapján oldható meg.

A feljegyzés valószínűleg egy országgyűlési beszéd vagy egy hírlapi cikk vázlata, fogalmazványa. Valamelyik diplomáciai jegyzékkel foglalkozik. A beszéd vagy cikk elmondására, illetve megjelentetésére nem került sor, valószínűleg azért húzta át az egész feljegyzést Eötvös.

12. Nagy Frigyes: Oeuvres historiques. (1-4. köt. Leipzig-Páris, 1830.) - az 1. kötet hátsó védőlapján ceruzával írt gondolatok, utólag áthúzva:

Nagy népmozgalmak többnyire hasznára vannak. Mint a' vész termékenyebbé teszi az erdőt magokat hord szét de jaj az egyesnek mint a' fa melyet a' vész kitört.

Igy volt... [olvashatatlan szó]

Minden ember legnagyobb szerencsétlensége ha választás vagy sorsok által oly helyzetbe kerülnek melyet jellemek el nem bír. A jámbor ember nagy dicsőséget is kívánt, egy kis ... (elmosódott, olvashatatlan szó), egy ..... (két olvashatatlan szó) kielégíthetné, 's mert egy világtörténet eszközévé választatik egy arany helyet... (olvashatatlan szó) arany halom melyet fel nem emelhet.

Elfelejté hogy mihent valamit jónak nem tartunk tőle el kell válnunk mert nem tudjuk soha a' visszatérés meddig fog hatalmunkban állani.

Éppen gyenge embereknél támadnak a legmagasabb feltételek leghamarább.

Az írás formájából és a tartalomból ítélve ezek az aforizmák 1849 után íródtak.

13. Hagen, Karl: Der Geist der Reformation und seine Gegensätze. (1-2. köt. Erlangen, 1843-44.) - a 2. kötet hátsó előzéklapján egy ceruzával írt aforizma:

Nagy nemzetek csak ott teremnek, hol a mult nagy férfiak vetését hintette el.

14. Eichhorn, J. G.: Allgemeine Geschichte der Cultur und Litteratur des neueren Europa. (1-2. köt. Göttingen, 1796.) - a 2. kötet előzéklapján ceruzával:

A megye rossz garancia

Gyakorlata szükségkép a' kormányali surlódásokhoz vezet.

Haladásunk rendet igényel.

Vitatható, hogy mikori feljegyzés ez. Valószínűbb, hogy a 40-es évek politikai harcának kapcsán született. Elképzelhető azonban az is, hogy a kiegyezés körüli tárgyalások problematikájához kapcsolódik.

15. Selection from the Edinburgh Review (1-6. köt. Paris, 1835-36.) - az 5. kötet hátsó védőlapján ceruzával:

we should wish kings never forget and their subjects seldom to remember.

Az angol nyelvű aforizma lehet idézet is, de lehet Eötvös reflexiója is. Hevenyészett fordítása: „Azt kívánjuk a királyoknak, hogy sosem feledjenek, az alattvalóiknak pedig, hogy ritkán emlékezzenek.”

16. Cicero sämtliche Briefe. Ürst. Wieland. (1-7. köt. Wien, 1813.) - a 3. kötet előzéklapján ceruzával néhány gondolat:

Nincs semmi tökéletesen új a világon, de nincs is semmi egészen ó, s ki tökéletes restauratoria vár ép olly balgatag mint az ki egy tökéletes restauratioba' bizik.

A nagy világ nem halaadatos de nem is engesztelhetetlen, 's ki nyitott termeket tart 's páratlan szakáccsal bír, könnyen kibékül vele.

Mi az egészben szomorú az hogy ezen állás a hon viszonyira is befolyással volt.

17. Gibbon: The history of the decline and fall of the Roman Empire. (1-8. köt. Paris, 1840.) - a 3. kötet (füzött) hátsó borítólapján ceruzával írt államtudományi gondolat:

Ha a legnépszerűbb vagy [áthúzva] bölcsőbb ember állam szervezetet készít, mely a legnépszerűbbnek látszik a tapasztalás mutatja, hogy az a várakozásnak soha sem felel meg. Ennek oka az mert az emberek kiknek számára az alkotmány készült nem jogászok. - Oly alkotmányokban melyeket századokon át a nép maga készít magának sok ferdeség van tág tére a rossz indulatok 's hajlamok küzdelmének, de ép ilyen kell az embereknek.

18. Lindner, G. A.: Ideen zur Psychologie der Gesellschaft als Grundlage der Social-wissenschaft. Wien, 1871.- a hátsó védőlapon feljegyzés:

Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik.

Minden bizonnyal ez a gondolat volt Eötvös József utolsó írása. A könyvet a szerző küldte ajándékba - ajánlással - 1871 januárjában. Eötvös beleolvasott aláhúzásai bizonyítják-, s valószínűleg az olvasottak hatására jegyezte fel a rövid aforizmat.

19. Vehse, C. E.: Die Weltgeschichte aus dem Standpunkte der Cultur und der nationalen Charakteristik. (1-2. köt. Dresden, 1842.) - az 1. kötet 110-111. oldalai között egy papírsíkon Eötvös történelmi vázlata. A könyv alapján, de egyéb olvasmányait is felhasználva, saját szempontjai szerint csoportosítva, kiemelve a tényeket a középkor történetének vázlatát írta le. Feltehetően azon előtanulmányok egyike, amelyeket a keresztény civilizáció történetéhez végzett.

A. Népvándorlás s a monotheismus csírája.

I. A kereszténység szabadsága.

II. Népvándorlás: I. Német szövetség / 2. Theodosius; népvánd. a róm. bir. / 3. westgotok, burgundok, vandalok / 4. Attila / 5. A nyugoti birod. + / 6. Theodorik. / A frankok. Pipinig/752 / 8. anglosaxok az V-től 600.

III. Byzanti birodalom / 1. Justinian / 2. Longobardok 568-786 / míg catholicusok lesznek, az arianok / 3. byzanti képtörők

IV. Arabok. Mahomed, Kalifat. - a kalifák... / [olvashatatlan szó] bukásáig. - 1258. / b., spanyolország [!] virágzása / a., arab műveltség

B., Középkor

I. Karolingok kora: 1. Kis Pipin / 2. N. Károly. Koronázása / 3. A frank birod. feloszlása, 814. / 4. Kereszt. egyház. A pápai / hatalom növekedése. Nagy Gregor. / 5. hűbér szerkezet

II. *Normannok és danok* / 1. Anglia Vilmos utánig 1187 / 2. Normannok Italiában / 3. Island és Oroszorsz.

III. *Német-római császárság főuralma* / 1. Szász császári ház (919-1024) / 2. Keleti frank ház (1024-1124) / a., német viszonyok / b., középkori műveltség

IV. *Egyházi, pápaság uralma a keresztes háborúk alatt* / 1. Első keresztes had (1096-1099) / a., keleti világ A. Byzanti / B. Mahomed. / b. Jerusalemi keresztény / c., lovagrendek / 2. Hohenstaufok 1138-1252 / a., III. Konrad. Guelfek és ghibellinek. / II.

Keresztes háború / b. Barbarossa I. Fridrik. - III. Keresztes had. / c., A pápaság tetőpontja s harcban a császársággal; hierarchia; barusok, scholasticismus. III. Ince - IV. V. Keresztes had. Guelfek és ghibellinek. / A hohensaufok bukása. / Mongolok. / 3. A keresztes háborúk eredményei / Leventeség városok növekvése / egyház hatalma / albigensek. Német Lovagok. / Miveltség ekkor.

V. *Hübéri uralom bukása, s az egyház elfajulása* / 1. Interregnum (1250-1273 / 2. Habsburgok alapít / helyét szabadság / 3. Luxemburgi és bajor fejd. ház / a., VII. Henrik / Dante, Petrarca, Boccaccio / b., Bajor Lajos, a pápai hat. súlyedése. / Templomos rend eltörlése. Ludwig vége. / mysticusok. / c., IV. Károly és Wenzel (1400) / d., Zsigmond császár egyházi ok / hussiták / 4. III Fridrik és I. Miksa

VI. *A többi európai tartományok a középkorban* / 1. Frankorsz. és Anglia / veszedéseik / 2. Italia, közép, felső, alsó / 3. Spanyolorsz. (1521) / 4. Neuburgundisches Reich. / 5. Skandinavia. / Dania, Svétia, Norveg / 6. Magyarorsz. / 7. Lengyel. 1572 / 8. Oroszorsz. Ruriktól - 1598. / 9. Ottmán birod. 1299-1571.

A papírsík második oldalán, felül áthúzva:

a nyugoti birod. bukása / Theodorik, az ostgotok (277) / frankok, Pipinig / anglosaxok

A gondos kutató

Eötvös József mint könyvtári olvasó

Eötvös Józsefről köztudomású, hogy korának egyik legműveltebb embere volt. Nagyon sokat olvasott, írásai - regényei, tanulmányai, cikkei - és beszédei széles körű és alapos tájékozottságról tanúskodnak. Azokat a könyveket, amelyekre munkájában szüksége volt, igyekezett megvásárolni - az Irodalomtudományi Intézetben őrzött hagyatéka ma is tekintélyes gyűjtemény, különösen a korabeli politikai-történelmi irodalom vonatkozásában -, anyagi helyzete és a könyvpiac időbeli határai azonban nem engedték könyvtárának korlátlan gyarapítását. Mivel gondos kutatómunkájában megkívánta a pontosságot, a közkönyvtárakhoz fordult.

A budapesti Egyetemi Könyvtár egykorú nyilvántartásából - „Könyvcímek a kölcsönnevők neveinek rendje szerint 1843-tól 1866 végéig” - kiderül, hogy 1846. május 14-én Eötvös három könyvet is kikölcsönzött a könyvtárból: Paulus Jovius összes műveit, Schweigger: *Ein neue Reysbeschreibung aus Teutschland nach Constantinapel* etc. című útleírását és Podhradczky József *Buda-Pest régi állapotjokról* című munkáját. Ekkoriban dolgozott a *Magyarország 1514-ben* című regényén, s ha fellapozzuk annak jegyzeteit, ráakadunk a fenti címekre; azokat - elsősorban a Jovius-t - forrásként használta a regényhez. Utalt a Hevenesiggyűjtemény egyik kéziratára és idézte Brutus János Mihály *Ungaricarum rerum libri qui exstant* című, ugyancsak kéziratban levő művét is; e könyvek szintén az Egyetemi Könyvtár tulajdonában voltak. A kölcsönzőkönyvből az is kiolvasható, hogy a Jovius-t Eötvös még az év július 16-án visszaadta, tehát két hónapig volt nála. A másik két könyvről nyilván elfeledkezett, mert a Podhradczky-kötetet csak 1862. október 22-én, a Schweigger-féle útleírást pedig 1868. október 8-án küldte vissza a könyvtárnak. Bizonyára saját könyvei közé keveredtek, s a tisztviselők nem nagyon háborgatták, így csak véletlenül akadhatott rájuk. Ha felszólítják, egyszerre kereste volna meg mindkét kötetet.

Eötvös a könyvtárból a szabadságharc után is kölcsönzött. 1854. január 24-én Unger: *Versuch einer Geschichte der Pflanzenwelt* című botanikai művét, 1857. május 23-án pedig Alexander Humboldt négy növényföldrajzi munkáját kérte ki. Utóbbiakat - *Voyage aux régions équinoxiales*, *Essai sur la Géographie der Pflanzen*, *Recueil d'observations*, *Plantes équinoxiales* - viszonylag hamar, 1858. október 28-án visszaadta. Unger monográfiáját viszont csak két nappal ezután - tehát több mint négy és fél éves késedelemmel! - küldte vagy vitte el a könyvtárba. Csupán találgatni lehet, mi célból tanulmányozta ezt a tárgyat. A virágokat szerette, könyveinek lapjai között préselte őket, néhány ritka levéllel együtt. Lányai vagy felesége is szórakozhattak ezzel, mondhatnók, de Eötvös jegyzetfüzetei másról győznek meg. Különféle virágfajtákról találunk bennük hosszú listákat, az egyikben pl. 210 rózsafajtát sorol fel. Mivel a noteszokat az 50-es években használta, feltehető, hogy a fenti növényföldrajzi munkából másolta ki a virágneveket.

A legközelebbi adat 1865. július 22-ről való, amikor „térítvény mellett” Poggendorf asztronómiai *Annales*-ének két kötetét adták ki Eötvösnek. Ezúttal gyorsabb volt: már 24-én visszaadta és ismét csillagászati folyóiratokat kért: a párizsi *Comptes* 1841. évfolyamát és Schumacher: *Astronomia Nachrichten* című értesítőjének 1836/37., 1840/41. és 1842/43. évi köteteit. Ezeket sem tartotta magánál sokáig, mert október 2-án már igazolták visszavételét. Nem tudni, vajon ezúttal is csak kedvtelésről, kikapcsolódásról volt-e szó, mint a virágok esetében, vagy fiának szánt olvasmányokról, esetleg ő maga dolgozott a folyóiratokból. Az utóbbi feltevés látszik leginkább elfogadhatónak, mert csillagászati szakmunkákat itt-ott említ írásaiban. Feltehetően a világ keletkezéséről, szerkezetéről szóló elméletek fejlődését kívánta tisztábban látni, hogy a bibliai és teológiai felfogással összevetve azokat, beilleszthesse tervezett kultúrtörténeti művébe. Biztosat persze nem mondhatunk, ezért a másik két lehetőséget sem szabad elvetni. Különösen azt nem, amelyik szerint Loránd fia - a későbbi nagyhírű fizikus - olvasta volna az asztronómiai évkönyveket és értesítőket.

Az egyetemin kívül az Akadémiai Könyvtárt látogatta. Lehetséges, hogy a Széchényi Könyvtárban is megfordult néhányszor, de arra nézve, olvasott volna valamit a gyűjteményből, nincs adatunk. Az MTA Könyvtárának kölcsönzési nyilvántartásában is csak egyszer szerepel a neve, de helyben többször is olvashatott. 1870. június 27-én kért kölcsön két könyvet, mégpedig Benczur József: *Was hat der Monarch für ein Recht über päpstliche Bullen?* és Kollár Ferenc: *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sabra apostolicorum regum Ungariae* című művét. Tanulmányozásukat - a témából ítélve - a vatikáni zsinat csalhatatlansági dogmájával kapcsolatos állásfoglalásának kialakítása miatt tarthatta szükségesnek.

A külföldi könyvtárak közül a bécsit és a münchenit kereste föl. Bécs közelsége, személyes ismeretsége lehetővé tette, hogy a *Magyarország 1514-ben* című regényének anyaggyűjtését a bécsi udvari könyvtár kézirataira is kiterjessze. Szerémi György: *Epistola de perditione Regni Hungarorum* című munkáját a helyszínen böngészhetette át, a parasztháborút elbeszélő kézirat másolatát viszont elküldték neki, amiért levélben mondott köszönetet a könyvtárosnak: „Kedves Barátom! Az oly szívesen közölt másolatot ezennel visszaküldöm Önnek; sürgetően érzem, hogy egyúttal meleg köszönetemet is kifejezzem, mivel a parasztfelkelés német leírása a munkám számára lényeges haszonnal jár...” - hangzik az eredeti német szöveg hevenyészett fordítása.

1848 télutóján ismét kutatni akart valami után. Február 2-án írja Széchényi Istvánnak: „A bécsi könyvtárban dolgozom lévén, e hó 16-án felmegyek...” Kétséges, hogy tényleg elutazott-e, mert 19-én és 20-án Pestről küldött levelet Széchényinek.

Hatalmas arányú kutatómunkát végzett Eötvös müncheni emigrációja idején is. A francia forradalom oknyomozó történetének megírását tervezte, majd az *Uralkodó eszmék* (teljes címén: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*) született meg. A királyi könyvtár nyújtotta lehetőségeket a legnagyobb mértékben kihasználta, s itt láthatta egy jó könyvtár minden előnyét. „Kevés helyen vannak a könyvtárak oly liberalitással berendezve, mint Münchenben. - 20 kötetet kölcsönöznek a házhoz úgy, hogy kettőnknek 30-40 kötet volt lakásunkon az egyetemi könyvtárból” - írja visszaemlékezésében Trefort Ágoston, tévesen közölve az intézmény nevét, hisz nem az egyetemi, hanem a királyi könyvtárat látogatták. Hogy Eötvös milyen könyveket olvasott ekkor, erre az *Uralkodó eszmék* első részének jegyzetei felelnek. Főleg államtudományi munkákat, de Trefort szerint „újra tanulmányozta Thiers munkáját [*Histoire de la révolution française*. BM.], s igen sok memoire-t olvasott az első francia forradalomról...”. A müncheni tapasztalatok azért is lényegesek, mert azokat Eötvös itthon gyümölcösztette - könyvtárpolitikai tevékenységében. A Széchényi Könyvtár gyűjteményét például a müncheni szakrendszer alapján rendeztette át második minisztersége idején.

A Dózsa-regény szereplői és helyszínei

Adalékok a „Magyarország 1514-ben” forrásaihoz

Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényében a történelmi események, folyamatok, a megelevenített kor ábrázolásánál a legmélyebb hitelességre törekedett. Kiterjedt kutatásokat folytatott, messzemenően felhasználta az egykorú források és a történetírók adatait, leírásait. Eljárását sokszor idézett előszavában indokolta: „mennyiben a regény a történet körébe vág, ... az író ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket magának, ha lehet, egykorú kútfőkből lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhett.” Az általa elolvasott, átnézett, felhasznált kútfőkre és tanulmányokra a regény terjedelmes jegyzetapparátusában szinte kivétel nélkül hivatkozott. A jegyzetek alapján gyűjtötte össze a forrásokat Véghely Dénes, igaz, a teljesség igénye nélkül, csak a fontosabbakra szorítkozva. Eötvös könyvhagyatékának gazdag anyagát feltárva, az ott fellelhető kötetekben lévő bejegyzéseket is figyelembe véve, a regényben említett források mindegyikét igyekezett kimutatni e sorok írója, egy korábbi munkájában. A hagyaték behatóbb vizsgálata során derült ki, hogy Eötvös regénye megírásához két olyan könyvet is felhasznált, amelyeket nem említett meg művében. Ez a két könyv Budai Ferenc *Magyarország polgári históriájára való lexikon, a' XVI század végéig* és Schams Ferenc *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern* című összeállítása. Mindkettőt apósától kapta vagy kérte kölcsön, a kötetekben ugyanis Rosty Albert neve látható, tintával beírva. Eötvöst már 1846 elején élénken foglalkoztatta a Dózsa-regény terve. Rosty, az egykori Békés megyei alispán ekkoriban Pesten élt. Könyvtárában kerülhetett az író kezébe a szóbanforgó két munka. Elképzelhető az is, hogy éppen Rosty ajánlotta ezeket a figyelmébe.

Budai Ferenc életrajzi lexikona az 1840-es évek egyik legkedveltebb történelmi olvasmánya volt. Népszerűségét bizonyítja, hogy Bajza József még az újrakiadására is gondolt. Szívesen forgatták a történelmi témák iránt érdeklődő költők és írók, elsősorban nem a korabeli tudomány szintjén pontosnak tekinthető, nagy szorgalommal összegyűjtött adatai, hanem színes leírásai, anekdotái, a szájhagyományt is feldolgozó szócikkei stb. miatt.

Eötvös József is két szempontból vette hasznát Budai lexikonának. Egyrészt ennek segítségével válogatta ki a szereplőket, állapította meg közjogi méltóságukat, családi kapcsolataikat. Másrészt sokat megtudott a szereplők jelleméről, a kor szokásairól Budai terjengős

életrajzaiból. A közvetlen átvétel, a felhasználás ténye nehezen bizonyítható. Eötvös ugyanis elhallgatta jegyzeteiben ezt a könyvet, aztán Budai forrásainak (Istvánffy, stb.) zömét maga is olvasta, kijegyzetelte. Így csak a regény és a lexikon szövegének aprólékos összevetésével deríthető ki, hogy a *Magyarország 1514-ben* adatai közül melyek származnak Budai művéből. Az egyezés önmagában véve még nem bizonyíték, hiszen abban az esetben, ha a jegyzetekben Eötvös megnevezte a forrást, a Budai-féle lexikonból való átvétel lehetősége kiesik. Ha viszont nem hivatkozott semmire, akkor e lehetőség fennáll. Nagy segítséget jelent, hogy Eötvös az általa olvasott példányban több helyen behajtott a lap sarkát, néhányszor még ceruzával is aláhúzta vagy a margón megjelölte a számára érdekes szövegrészeket. A behajtások kevés kivétellel olyan neveknel láthatók, amelyek a regényben is előfordulnak: Bebek, Drágfi, Homonnai, Telegdi, Újlaki, Szakmári György, Szalkán László. Eötvös szabadon bánt a nevekkal, nemegyszer módosította őket. Budainál több Homonnai is szerepel, de egyik sem Bálint, mint Eötvösnél. Talán Bertalan neve változott át emlékezetében, mert ő is Mátyás alatt élt - mint a regény Bálintja. Hasonló példa: Rozgonyi Istvánról Budai elmondja, hogy másodszor Szeretsen Krisztinát vette feleségül. Eötvös összevonta a két nevet, s Rozgonyi Krisztinát írt.

Ártándi Pál és Telegdi Frusina regénybeli szerelme jórészt Eötvös kitalálása, de igaz magját Budaitól szerezte. A lexikon 3. kötetének 398. oldalán a „Bebek Margittól” szavak alá vannak húzva. A szócikk Telegdi Istvánról szól, mondván: „Pelsőtzi Bebek Margittól négy gyermekei maradtak”, s felsorolja: Katalin, Orsolya, Frusina - „a’ ki először Zólyomi Lászlóval, másodszor Ártándi Pállal lépett házassági életre” - Miklós. Eötvös innen vette a Telegdi-famíliára vonatkozó közlendőit: „Telegdinek, neje Bebek Margit után, fia Miklós s három leánya maradt. A két idősebb Báthori István- s Bánfi Miklóshoz ment férjhez; a harmadik Frusina...” Frusinát lányként s nem özvegyként szerepeltette, a Budainál talált megjegyzést visszavetítve 1514-re. Eötvös az Ártándi-családdal kapcsolatos ismereteit is Budai lexikonából merítette; ezt a csaknem szó szerinti egyezések igazolják. Ugyanilyen átvétel történt a Bebek-család eredetéről szóló „régí monda” esetében, amelyre csak az idézett módon utalt a jegyzetek között. Telegdi Jánosról - a már említett István apjáról - szintén Budai nyomán írt; a megfelelő sorokat megtalálta a könyvben. Elbeszélte Drágfi Bertalan vitézségét is; ahol Budai szólt erről, ott behajtotta a lap sarkát.

Mivel a hasonlóság igen nagy, nincs okunk kételkedni, hogy Eötvös az apósától kapott életrajzi lexikon adataira támaszkodva írt a fiatal Batthyány Ferenc harci tűzkeresztségéről, a sikkasztó pécsi püspök, Hampo tömlöcbe vetéséről, a szinte még gyermek Perényi Ferenc szerepéről, a köszvényes Perényi nádorról s egy harmadik Perényi, Péter felvidéki küldetéséről, a temesvári csatában Dózsát elfogó Petrovics Péter Zápolyával való atyafiságáról, Werbőczy házának 1526-os feldúlásáról, Zápolya János apjáról, Bakócz püspöki titkárságáról és nagy vagyonáról, valamint a II. Ulászló elleni merényletről. Úgy tűnik, hogy a keresztes had zászlójának megszentelésével kapcsolatos ceremónia leírásában is Budait követte, aki így meséli el az eseményt: Dózsának „Budán a’ Sz. ‘Sigmond templomában, a’ sz. Mise tartása után maga az érsek adta által, a’ Rómában ezen végre készült fejr zászlót, melyre veress kereszt volt varva. Egy másik kisebb keresztet pedig, az oltár előtt térdepelve varratott az ő ruhájára az Érsek a’ maga Szabójával...” Eötvös szövege pedig: „Dózsa, Szt. György havának 30-án, Zsigmond templomában ünnepélyesen vezérnek kiáltatott ki, a fölszentelt zászló, melyet Bakács Rómából e célra magával hozott, kezébe adatott, s miután a székely vitéz s azon előkelőbbek mentéire, kik... a keresztet a bibornok kezeiből ugyanakkor fogadták el, Bakács szabója, Ollósi, az oltár előtt veres keresztet varrott...”

Eötvös nemcsak a *Magyarország 1514-ben* szereplőinek, hanem színhelyeinek ábrázolásánál is korhűsége törekedett. Schams Ferenc könyve - szintén népszerű munka - komoly segítségére volt, mert az általános történeti bevezető után az egyes budai városrészek, épületek stb. bemutatásánál történetüket is ismertetette. Eötvös végigolvasta a könyvet, margójelölései sűrűn sorakoznak a lapokon, főleg a Mátyás uralkodása, az 1514 és 1526 körüli időknél, továbbá a régi Buda azon épületeinél, amelyek 1514-ben is álltak már. Schams - aki elsősorban gyógyszerész, majd neves szőlész volt - nagymértékben felhasználta a korábban megjelent budai útikönyvek, statisztikai leírások, útirajzok stb. adatait, gyakran hivatkozott ezekre. Eötvös többször aláhúzta írók nevét. Így figyelhetett fel Schweigger XVI. századi útleírására, amelyet 1846 májusában kölcsönzött ki az Egyetemi Könyvtárból. Ennek alapján írt a királyi palotáról, belső berendezéséről. Feltehető, hogy Bertrand de la Brocquière - aki 1434-ben járt Budán - tudósítását is Schams utalása nyomán olvasta el. A Häufler-féle kiadást említve hívta tanúnak a francia utazót, bizonyítva, hogy Pesten már Zsigmond korában virágzott az ipar és kereskedelem. A jegyzetekben Eötvös azt állította, hogy Schier leírását követve említette a budai Szűz Mária és Szt. Magdolna templomokat. Valószínűbb azonban, hogy Schams közlését és hivatkozását vette át; ez különben is szokása volt.

Eötvös a regény jegyzetapparátusának elején megnevezte azokat a fontosabb forrásokat, amelyek a XVI. század eleji Buda megelevenítését megkönnyítették számára. A felsorolásból hiányzik Schams munkája. Pedig a megfelelő szövegrészek összehasonlítása után nyilvánvaló, hogy igen sok adatot ebből merített. A budai kapuk és utcák egykori és korabeli (1840-es évek) helyzetének, elnevezésének összevetését lábjegyzetben adta meg, Schams nyomán. Ugyancsak az ő adatait használta a Szent György-tér bemutatásánál: itt fejezték le Kontot és társait, Hunyadi Lászlót, Zsigmond itt építtetett templomot a cseheknek. Egy másik helyen arról írt, hogy a budai várhegyet egykor új pesti hegynek (novus mons pestiensis) hívták - szó szerint így áll Schams könyvében is. Telegdiék kerti lakjának helyét is ennek segítségével határozta meg, leírva, mi mindent látni onnan. Valószínű, hogy Schamsot követve emlegette a vár keleti bástyáján Mátyás által készíttetett, oszlopokkal ékesített sétahelyet. A Gellérthegy mögött fekvő Erzsébetfalváról is a szóban forgó kötetből szerezhetett tudomást.

A filantrópiától a liberalizmusig

Eötvös József jogi és államtudományi műveltségének forrásai

Eötvös József életműve

Eötvös József történelmünk egyik kiemelkedő személyisége, a reformkor, az abszolutizmus és a kiegyezés korának egyik legjelentősebb alakja. Sokoldalú tehetség (író, politikus, állambölcsele stb.) volt, szerteágazó tevékenységet folytatott. Terjedelmes és gazdag életműve számos progresszív elemet tartalmaz, olyan elemeket, amelyek ma is megérdemlik figyelmünket, tiszteletünket.

Három reformkori regénye - *A karthausi*, *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* - „az első művek között van prózairodalmunkban, amelynek elvi-eszmei töltését egyértelműen a társadalmilag újnak képviselő, a meglevő társadalom széles körű újjáformálásának törekvése határozta meg. Ezeket a műveket immár alapvetően a közösség, a kollektívum, a tömegek felemelkedésének ügye ihlette... Mai szóval élve: első 'elkötelezett' íróink egyike Eötvös; alkotásai intenzitásának töretlenségét, aktualitását, ha tetszik korszerűségét mindenekelőtt ez az alapvonása adja meg.” Eötvös az Hugo esszéiben, az hugói romantika szellemében

fogalmazta meg az elkötelezettség - korabeli kifejezéssel: irányzatosság - ars poeticáját, mely szerint az irodalom hivatása a nép, az emberiség ügyének szolgálata. A demokratikus művészet eszménye ez, amelyet aztán regényeiben meg is valósított. *A karthausi* a polgári fejlődés ellentmondásait felismerő fiatal gondolkodó útkeresése. A kapitalizmus valósága kiábrándítóan hatott rá, de nem riasztotta el. Előre nézett, egy tökéletesebb, még meghatározatlan társadalom eljövételében reménykedett, ezért kívánt dolgozni. „Használni akarok: ez emberi hivatásunk” mondta ki életelvét a regény végén. Használni akart *A falu jegyzőjével* és a *Magyarország 1514-bennel* is. Ezek meghatározott társadalmi, politikai programot hordoztak, Magyarország polgári demokratikus átalakítását sürgették. *A falu jegyzője* kíméletlen vádirat a feudalizmus ellen, a Dózsa-regény pedig a forradalom felidézésével figyelmeztetett a nép, az elnyomott jobbágyság követeléseinek jogosságára. „Mindkét mű szenvedélyes, lelkes agitáció a nép sorsának felkarolása, a haladás ügyével való ‘egyesítése’ mellett. Sőt, ezek a művek Eötvös politikai programjánál is hangsúlyozottabban emeltek szót a nép ügyében - művészi hitelességük, a valóságábrázolás mélysége, alakjaik emberi igazságai révén. Eötvös regényeinek ugyanis nem csak az elkötelezettség ad irodalmi jelentőséget, hanem művészi értékeik is. *A karthausi* még kiforratlan alkotás, de „helyenkénti formátlanságával és élénk útirajz-képeivel, parttalan lírai áradásával és néhány drámaian megszerkesztett jelenetével ... ma is megragad bennünket, mivel az első írók nevét oly magas fokon érezhetjük lapjain, hogy az sokfajta egyenetlenségét is feledteti velünk.” *A falu jegyzője* úttörő vállalkozás: a kritikai realizmus első nagy teljesítménye irodalmunkban. Erényei a hiteles társadalomrajz, az elmélyült jellemábrázolás, a kitűnően felépített szerkezet, a teremtő, kezdeményező erő. A *Magyarország 1514-ben* Eötvös teljes művészi repertoárját felvonultatta, sőt a korábbiakhoz képest újat is hozott: a következetes lélektani elemzés példáival, a történelmi regény funkciójának tisztázásával. Ezt a színvonalat később már nem tudta megközelíteni, bár „novelláiban számos élénk színnel, mozzanattal, jellemző vonással, - általában a megjelenítő erőnek... szerencsés példáival találkozhatunk.” *A nővérek*ből viszont ezek is hiányoznak, e regényben „nem tud kibontakozni a valóságot megragadó írói szándék: drámák, homályos eredetű szenvedések, s egymásra halmozódó, lényegtelen részletek fakósága borul az egész műre”. Ezeknek a műveknek a társadalmi mondanivalója is vitatható, csak egyik-másik elbeszélésben fedezhetők fel azok a demokratikus tendenciák, amelyek a reformkori regényeket jellemezték. Éppen ezért mi nem az 50-es évek, hanem a reformkor íróját valljuk magunkénak. Az az író ugyanis, „aki egy emberi, igazságos és boldog társadalom, ‘ígért földjére’ függeszti tekintetét, aki a művész mély együttérzésével, szeretetével fordul az elnyomott jobbágysághoz, aki gazdag realista művészettel ábrázolja a maga korát, társadalmát: ez az Eötvös a mi írónk is, a szocializmust építő Magyarországé.”

Eötvös politikai pályája szorosan kapcsolódott a kor uralkodó szellemi áramlatához, a liberalizmushoz. Magyarországon ő és elv-társai, a centralisták voltak a polgári liberalizmus első képviselői. Az ő történelmi érdemük „a polgári eszmék és intézmények meggyökereztetése a hazai köztudatban, a polgári morál és tudós elmélyülés polgárjoga a politikai gyakorlatban, a negyvennyolcas forradalom társadalmi vívmányainak előkészítő tárgyalása a publicisztikában”. Eötvös a centralistákkal karöltve hazánk polgári demokratikus átalakulásának legkövetkezetesebb, radikális programját dolgozta ki a *Pesti Hírlap* hasábjain és a *Reform* című könyvében. A jobbágyság és más feudális kötöttségek eltörlése, a nemesi előjogok megszüntetése, közteherviselés, népképviselő, felelős kormány, központosított kormányzat, szabad községek, iparosítás, korszerű közlekedés, mindenkire kiterjedő népoktatás, sajtó- és vallásszabadság stb. szerepelt követeléseik között. Ezt a haladó programot - a magyar társadalmi és gazdasági rend gyökeres átalakítását - azonban forradalom nélkül, ésszerű reformokkal szerették volna megvalósítani. Másik tévedésük az volt, hogy a reformokat a Habsburg-monarchia keretein belül akarták végrehajtani, közömbösek maradtak a nemzeti

függetlenségi törekvések iránt. Eötvös még 1848-ban is abban a hitben élt, hogy a polgári, alkotmányos Ausztriával való együttműködés hazánk polgári fejlődésének biztosítéka, az osztrák birodalomtól várta a védelmet a nemzetiségi mozgalmak és a cári feudalizmus ellen. Szeptemberben rádöbbsent, hogy reményei szertefoszlottak. Súlyos válságba került, s ebből az emigrációban kereste a kiutat. Nem csatlakozott a reakcióhoz, de nem vállalta a forradalmi megoldást, a szabadságharcot sem. Liberális elveihez 1848 után is hű maradt, igyekezett azokat átmenteni, a megváltozott körülményekhez idomítani. Töprengéseinek legjellemzőbb dokumentuma, liberalizmusának - erényeinek és korlátainak - összefoglalása *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című államtudományi értekezése. Ebben elvontan, egyetemes távlatokban vizsgálta a polgárosodás kérdéseit, válaszai azonban már nem olyan progresszívak, mint a reformkorban. Félt az újabb forradalmaktól, elfogadta a fennálló helyzetet, nem a változtatás, hanem a megtartás lehetőségeit kereste. Egy eszményi, tökéletes polgári állam modelljét kívánta megalkotni, de korábbi demokratikus törekvéseinek erős módosításával. Abból indult ki, hogy a polgári társadalom optimális kifejlődéséhez nyugalomra, rendre van szükség, s ennek előfeltétele az egymással összeférhetetlen egyenlőség és szabadság eszméje közötti választás. Ő a szabadság, a polgári liberális értelemben vett egyéni szabadság mellett foglalt állást, műve a szabadverseny, a magántulajdon apológiája. A politikai egyenlőség gondolatát elvetette, mert úgy vélte, az csak a birtok egyenlősége által hozható létre. Az egyéni szabadságjogok biztosítékait kutatta, s azokat egy bonyolult egyensúlyrendszerben találta meg, amelynek alapja a központosított állam (formájára nézve alkotmányos monarchia) és a szabad községek önkormányzatának kellő harmóniája. A harmadik „uralkodó eszme”, a nemzetiség problémájával kevesebbet foglalkozott. Számon tartotta ugyan a nacionalizmus pusztító hatását, az „első gondolkodóink egyike, aki felemeli szavát a népek más népek által való elnyomása ellen”, a nemzeti eszme történelmi szerepét azonban kétségbevonta, úgy gondolta, a történelem már nem-nemzeti úton folytatódik. Ezzel magyarázható, hogy az abszolutizmus első szakaszában az osztrák összbirodalom keretein belül képzelte el hazánk jövőjét, hogy nem ismerte el a magyarországi népek nemzeti szervezkedésének jogát. A nemzetiségi kérdést megoldhatónak hitte a liberális szabadságfogalom határai között is, a helyi önkormányzat, a nyelvhasználat és az egyesülési jog biztosításával. Összbirodalmi politikájával az 1860-61-es fordulat idején szakított, s visszatérve 48-as és azt megelőző nézeteihez, Magyarország és Ausztria perszónálunióját, majd a dualizmust szorgalmazta. Az osztrák-magyar kiegyezést politikailag szükségszerű lépésnek tartotta, ettől várta a magyar kapitalizmus fejlődésének felgyorsulását. Munkássága a kiegyezési politika népszerűsítésére, a majdani polgári állam belső berendezkedésének és tennivalóinak körvonalazására irányult. Elő akarta készíteni „a magyarságot arra, hogy adott időpontban képessé váljék a függetlenség gyakorlására. Csak az ország gazdasági és kulturális életének fejlesztése, megerősítése révén válhat erre alkalmassá” - vallotta, s ennek a feladatnak szentelte Politikai Hetilapját, ennek érdekében munkálkodott az Iparegyesület, a Kisfaludy-Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia élén.

A kiegyezés után Eötvös ismét vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. Reménykedve, kész tervekkel a fejében fogott munkához, úgy látta, elérkezett az idő, amikor elképzeléseit realizálhatja. Hamarosan rájött, hogy csalódott. Fájó szívvel vette tudomásul valláspolitikai törekvéseinek kudarcát, keserűen tapasztalta a liberalizmus elveinek egyre gyakoribb megcsúfolását. Tárcája másik területén, a művelődésügyben sem úgy mentek a dolgok, ahogy szeretne volna, itt is megalkuvásokra kényszerült. Ennek ellenére művelődéspolitikai elvei és intézkedései életművének maradandó értékei közé tartoznak. Gondolatvilágában mindig kiemelkedő helyet foglalt el a művelődés, a nevelés. Szerepét, jelentőségét eltúlozta ugyan - a nép műveltségi színvonalának emelése az az erő, amely a társadalmat megjavíthatja, előreviheti; a műveltség egyenlősége ledönti majd a társadalmi válaszfalakat is -, ez azonban

gyakorlati munkásságában a magyar kultúra szempontjából pozitív következményekkel járt. „... a művelt nép eszménye első ízben Eötvös intézkedéseiben, tervező munkájában kezd valósággá válni”, s ő dolgozta ki a magyar művelődésügy első átfogó, európai színvonalú koncepcióját is. Célja a polgári közművelődés állami rendszerének kiépítése volt, s ebben egyaránt helyet kaptak az óvodák és az egyetemek, a középiskolák és a felnőttoktatás, a tudományok és a művészetek, a múzeum- és könyvtárügy, vagyis a kulturális élet minden területe. Ennek az egységes rendszernek az alapja a népoktatás, amelyre Eötvös különös gondot fordított. A népiskolai közoktatásról szóló törvény egyik legjelentősebb alkotása. Ebben a népoktatást állami feladatnak minősítette, kimondta - megelőzve Angliát, Ausztriát, Franciaországot stb. - az általános tankötelezettség elvét, meghatározta az oktatás tartalmát. A törvény megtörte az egyház művelődési monopóliumát, kodifikálta a társadalmi méretű művelődési igényt, „segített a talajt előkészíteni egy műveltté váló nép későbbi történelmi-társadalmi felemelkedéséhez.” Eötvös utolsó műve, a magyar népiskolák állapotáról készített jelentése a közoktatási törvényhez kapcsolódik. Ez a hatalmas statisztikai felmérés minden szépítés nélkül tárta fel a korabeli magyar valóságot, az ijesztően elmaradott viszonyokat, a népoktatás fejlődését gátló tényezőket. Eötvös nem elégedett meg a jelen szomorú tényeinek konstatálásával, hanem programot is adott a jövő számára. Fejtegetéseiben évtizedekre előre kijelölte a közoktatáspolitikai teendőit, következtetéseiben „a mi kulturális programunk körvonalai rajzolódnak ki.”

Eötvös korának egyik legműveltebb embere, talán legnagyobb magyar olvasója volt: az irodalmi romantika, a francia felvilágosodás, a klasszikus német filozófia, az angol politikai gazdaságtan, a század nagy történetírói, a liberális gondolkodók írásai, a korai, Marx előtti szocializmus tanai, az új természettudományos felfedezések, a század művészeti törekvései stb. mind-mind ismertek voltak előtte. E széles látókör, a kor áramlataiban való benneélés tette lehetővé, hogy „íróink közül elsőként - már emberiség-távlatokban, egyetemes össz-emberi horizontok közepette volt képes gondolkodni, ítélni és politizálni. Nagyterjedelmű, szerkezetében és arányaiban mai szemmel nézve is korszerű műveltségét neveltetése, egyetemi tanulmányai, barátai, utazásai, akadémiai és egyesületi tevékenysége, minisztersége stb. mellett elsősorban az olvasmányainak köszönhet. Sokat, nagyon sokat olvasott, és az olvasottak az átlagosnál nagyobb befolyást gyakoroltak egyéniségére, életművére. A könyvek hatása természetesen nem elszigetelten érvényesült, hanem ötvöződött a személyes tapasztalatokéval. Az olvasmányok kiválasztására is befolyással voltak életének egyéb eseményei, mindenekelőtt irodalmi és politikai működése. Műveiben hasznosította rendkívüli képzettségét, olvasottságát, ugyanakkor a gyakorlati és elméleti munka megkövetelte, hogy tovább bővítse ismereteit, hogy még többet olvasson. E kölcsönhatás jegyében alakult, fejlődött jogi és államtudományi műveltsége is.

Eötvös József jogi műveltsége

Politikai „pályán nálunk jogtudomány nélkül haladni nem lehet” - jegyezte meg Eötvös némi ironikus éllel s nagyon találóan *A falu jegyzőjében*. A kor szokása szerint ő is jogi egyetemet végzett, tanulmányait 1831-ben fejezte be. Ezután absentium ablegatusként Pozsonyban tartózkodott, az országgyűlésen, egészen 1833. június 27-ig, amikor letette az ügyvédi vizsgát. Bár viszolygott a hivatali pályától, apja kívánságára elfogadta Fejér megyében a tiszteletbeli aljegyzőséget, majd 1835 márciusától a bécsi udvari kancellárián gyakornok - nyugati-európai utazásának megkezdéséig, vagyis 1836. július 1-ig. Külföldi útjáról 1837 tavaszán tért vissza, és ez év végén nagyapja sályi birtokára költözött. 1837. november 6-án kinevezték Borsod vármegye táblabírójává, s ettől fogva rendszeresen megjelent a megye közgyűlésein. Először decemberben szólalt fel, mégpedig az ún. „notaperek” kapcsán, mérséklő célzattal, a kormány

és az ellenzék álláspontja közti kiegyenlítést keresve. Ezzel a beszéddel kezdődött Eötvös politikai szereplése.

Ekkoriban bízta meg a vármegye főispáni helytartója, Vay Miklós báró, hogy dolgozzon ki egy javaslatot a börtönügyek célszerű rendezésére. 1837. december 19-én már közölte is Szalay Lászlóval: „Írok egy munkát a' jobbító tömlöczökről - mely nagy részint kész, 's Januarius végéig ... jobbítás véget kezeid között lesz. - Borsod évek óta tömlöcz építésről gondolkodik, 's terv készítés végett felszólítá már Vayt is, remélhetni tehát, hogy ezen 1000 példányban nyomtatott, 's egészen a' Statusok közt gratis elosztott munka, nem csak nevetem ösmeretessé, de kedvessé is teendi.” Tehát a politikai pályára való belépőnek szánta a művet. Alapos előtanulmányokat folytatott hozzá, a fentebb idézett levélben még egy cikk megírásának lehetőségét is felvetette: „Themised mikor jön ki?” - kérdezte Szalaytól - „s nem lehetne é belé egy articulust a' halálos büntetés ellen írni? mire e' pillanatban nagy kedvem volna.” Ez a terv nem valósult meg, a *Vélemény a fogházjavítás ügyében*, ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez viszont megjelent a Themis 1839-es, 2. számában. Ezzel egyidőben füzetes kiadásban is napvilágot látott.

Eötvös a kis tanulmányban felvázolta egy ideális börtön képét. Felvilágosult, filantróp nézetei szerint a büntetés célja a gonosztevők megjavítása jóra nevelése. Ebben egyet értett az olasz Beccariával és követőivel, akikre utalt is. Többször hivatkozott Howardra, „korunk azon nagy szentjé”-re, aki a rabok szörnyűséges helyzetére irányította a közvélemény figyelmét. Hatását - jókora túlzással - Voltaire-é és Rousseau-é mellett emlegette: „miként Voltaire istentagadók-ká, Rousseau embergyűlölökké tevé e szegényeket, úgy Howard munkája után egyszerre véghetlen emberszeretet hatá meg szívöket s tömlöcjavítás lön a jelszó...” Eötvös is az emberszeretet és humanizmus érveit sorakoztatta fel, amikor arról beszélt, hogy meg kell szüntetni a rabok egészségtelen elhelyezését, a velük való embertelen bánásmódot, emberi körülményeket kell teremteni számukra. Értekezésében olyan rendszert, intézményt ajánlott, amely lehetővé tenné a börtönök nevelő feladatának megvalósítását. Magának az épületnek a tervét „hosszú megfontolás után” választotta ki. Ez - mint írta - „Vaucher Cremieux építőmester által készült s Aubanel 1837-ben Genfben kiadott munkájában található.” A lábjegyzetben a könyv címét is közölte: „Mémoire sur le système pénitentiaire adresse a mr. le Ministre de l'Intérieur de France”. A börtönök belső elrendezését, a rabok elhelyezését illetően az angol Bentham tervezetét fogadta el: „poenitentiárius tömlöcz soha céljának meg nem felelhet, hacsak különösen e végett nem építetett, s ha elrendelésében nem követték Bentham Panopticumának alapelvei.” Két orvostól - Blanc: *Medico Chirurgical transactions* és Niemann: *Handbuch der Staatsarznei-wissenschaft* - arra nézve hozott egy-egy adatot, milyen belső térre van szükség a börtöncellákban. Nem valószínű, hogy ezeket a könyveket eredetiben olvasta, inkább valamelyik másik munka jegyzetapparátusának alapján utalt rájuk. Felhasználta Appert *Bagnes, prisons et criminale* című, 1830-ban kiadott és nagy feltűnést keltett könyvének gondolatait is. Ebből saját példánya volt, igaz, ma már csak a 2-3. kötet van meg hagyatékában. Feltehetően párizsi útja alkalmával vásárolta, s bár bejelölések nincsenek benne, minden bizonnyal olvasta. Erre mutat, hogy éppen az első kötet hiányzik, az, amelyikben a francia tömlöcökre, a francia börtönügy helyzetére vonatkozó adatok, fejezetek vannak. Mivel tanulmányában ezeket idézte, elképzelhető, hogy a mű első részét magával vitte Sályra, ahonnan nem is került vissza. Párizsban vehette vagy onnan hozathatta La Pilorgesie *Histoire de botany-bay* című könyvét, amelyből a híres ausztráliai fegyenctelepről kívánt tájékozódni. Értekezésében azonban nem említette, érdeklődését mindössze egy aláhúzás bizonyítja. Az amerikai börtönrendszerekre Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című útleírása hívta fel a figyelmét, majd Beaumont és Tocqueville *Du système pénitentiaire aux États-Unis et de son application a la France* című munkájának 1837-es kiadásából behatóbban is

megismerkedett velük. Megtetszett neki az Egyesült Államokban bevált ún. hallgató rendszer, azt akarta meghonosítani Magyarországon. Ennek előnyeit fejtegette *Véleményében*, s mint követendő példát, a connecticuti börtön rendszabályát hozta fel. Ezt a szabályzatot a tanulmány füzetes kiadásának Toldalékaként teljes terjedelmében kinyomtatta.

Eötvös később is hallatta szavát a börtönügy kérdésében. *Kelet Népe és Pesti Hírlap* című vitairatában a rabok emberi, természetadta jogainak tiszteletben tartása mellett érvelt. A büntetőtörvénykönyv vitájában a kedvező megoldást kereste, az általa ajánlott hallgató rendszert védelmezte. Nagy regényében, *A falu jegyzőjében* szörnyű képet festett a megyei börtönök állapotáról, a rabok siralmas helyzetéről, a velük való kíméletlen bánásmódról. A rideg valóság feltárásával figyelmeztetett a változtatás szükségességére.

Mások is sürgették az áldatlan viszonyok felszámolását, a börtönügy a magyar politikai élet egyik gyakran vitatott problémája volt ekkortájt. Az 1839-40-es országgyűlés „a büntetőtörvénykönyvvvel válhatatlan kapcsolatban levő büntető- s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett” egy országos választmányt küldött ki, s ennek a főrendi tábla részéről tagja lett Eötvös József is. A büntetőjogi kodifikáció előkészítésével megbízott választmány 1841. december 1-jén ült össze először, s munkáját 1843. március 19-én fejezte be. Közben az egyes kódexek megfogalmazására albizottságot alakítottak. Eötvös a politikai szempontból legfontosabb anyagi büntetőjogi bizottságban dolgozott. Választmányi, illetve bizottsági munkájának elemzése, értékelése még várat magára, csupán ténybelileg ismert itteni tevékenysége, a Fayer László által összeállított és a századforduló idején közzétett anyaggyűjteményből. Ebből tudjuk, hogy Eötvös roppant aktív volt az üléseken, sokszor felszólalt. Deák Ferencsel és ellenzéki társaival együtt haladó, polgári liberális követelésekkel állt elő: az esküdtszék, a polgári jogegyenlőség, a szabad véleménynyilvánítás joga mellett agitált. Büntetőjogi javaslataikban messze túlnőve a kitűzött feladatokon az egész polgári jogrendszer alapelvei megfogalmazódtak. A büntetőtörvénykönyv tervezete egyébként 1843-ra készült el. Elismerő bírálatot írt róla a német Mittermaier, a büntetőjog legnagyobb élő tekintélye. Műve még az évben megjelent magyarul, *Mittermaier a magyar büntetőtörvénykönyvi javallatról* címmel. Eötvös nem reflektált rá, az *Uralkodó eszmékben* sem ebben a vonatkozásban utalt a német jogtudósra. A kormány bírókinevezési jogáról szólva említette a nevét, aki „hazája sőt az egész világ büntető ügye körül sok érdemet szerzett.”

A bizottsági munkálatokkal egyidőben Eötvös Lukács Móriccal közösen egy könyvön is dolgozott. Ezt *Fogházjavítás* címmel 1842-ben adták ki. Hozzászólásnak szánták a napirenden levő vitához. Bár együtt írták a könyvet, s az egy kerek egészet alkot, mégis könnyen megállapítható, hogy alapját, gerincét egy-egy korábbi tanulmányuk képezte. Eötvös a *Vélemény* anyagát, Lukács pedig a Budapesti Szemlében megjelent *Büntető jogi teoriák* című értekezését olvastotta be az új műbe. A három munka összevetésével minden nehézség nélkül kideríthető, az egyes fejezetek honnan származnak, Eötvös tanulmányának teljes szövege - szinte változtatás nélkül - megtalálható a *Fogházjavításban*, természetesen nem együtt, hanem az új szempontok szerint szétosztva. Hasonló módon majdnem szószerinti átvételt állapíthatunk meg Lukács cikkénél is. Az ebben szereplő könyveket - Fichte, Romagnosi, Rossi, Welcker, Anselm Feuerbach, Preuschen, Grolman, Reichmann, Bauer, Ducpetieux, tehát egy egész sor neves, vagy kevésbé neves jogász és kriminalista munkáit - Eötvös nem is igen olvasta, azoknak tartalmát csak Lukács közvetítésével ismerte meg. Eötvösék új kutatásokat is végeztek könyvük megírása előtt. Annak egy része ugyanis olyan, amit sem egyik, sem másik korábbi munkájukban nem találunk. Olyan jogászokra, forrásművekre utaltak, hivatkoztak, akiket, illetve amiket a *Fogházjavítás* anyaggyűjtése során olvashattak el. Ezek: Alauzet *Essai sur les peines* című műve, amelyet 1842-ben adtak ki, tehát már a fogalmazás stádiumában került a kezükbe; William Penn 1682-es kódexe; a híres francia diplomatikus, Mabillon

Reflexions sur les prisons sous des ordes religieuses című munkája; Moreau-Christophe könyve a francia büntetőjogról; az amerikai Lucas *Théorie de l'emprisonnement* című tanulmánya a magánrendszerről; a svájci Gosse *Das Penitentiarsystem medicinisch prechtlich und philosophisch geprüft* című könyve; Julius német orvos *Nordamerika's sittliche Zustände* című kétkötetes leírása az amerikai börtönökről; Crawford skót filantróp és Lord Russel parlamenti jelentései; Bentham *Théorie des peines et des récompenses* című elméleti értekezése. Valószínűleg munkamegosztással dolgoztak, azaz felosztották egymás között, ki melyik könyvet jegyzeteli ki. Nem lehet pontosan kideríteni, hogy mit olvasott el Eötvös, és mit Lukács, a közvetett adatok segítségével azonban némileg tisztábban láthatunk e kérdésben. Eötvös könyvtárában megvolt Bentham munkáinak 1829-30-as francia nyelvű kiadása, *Oeuvres* címmel, 3 kötetben. A második kötet tartalmazza a fenti írást, amelyben sűrű aláhúzásokat, margójelöléseket találunk. Hasonló módon megjegyeztette az első kötetben közölt *Traité de législation civile et pénale* című tanulmányt. Feltehető tehát, hogy a Benthammel kapcsolatos részeket ő írta a *Fogházjavításban*. Gosse munkájából szintén saját példánya volt, ám ebben semmi nyoma sincs az olvasásnak. Szinte egészen bizonyos, hogy Julius könyvét Eötvös dolgozta fel. Ez is birtokában volt. A *Fogházjavításban* csak a második kötetre hivatkoztak, s érdekes, hogy Eötvös példányában csak ebben a kötetben vannak bejelölések - piros ceruzával -, míg az első teljesen tiszta. A margókra megjegyzéseket is írt: „Halálos büntetés”, „jó”, „ez is kényszerítés”, „a hány rab anyi nevelő” stb. Úgy látszik, félbeszakította az olvasást, mert a kötet vége felé a 274-275. oldalak között benn felejtette a könyvjelzőnek használt papírdarabot. Julius nevét, munkásságát ezt megelőzően is ismerte. Már *Véleményének* megírásakor szerette volna tanulmányozni egy korábbi művét - Szalaynak legalábbis azt írta, hogy várja azt. Nem mondta, melyik műről van szó, de a würzburgi *Philosophische medizinische und gerichtliche Seelenkunde* című folyóirat 1829. évi 1-2. füzetében megjelent *Vorlesung über Gefängniskunde* című értekezését kérhette valakitől. Ez a Julius-munka nem volt ismeretlen a magyar olvasók előtt, Toldy Ferenc már 1830-ban említette a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, a fenti folyóiratról szóló recenziójában. Talán ebben figyelt fel rá Eötvös. Az eredeti munkát azonban nemigen kapta meg, mert nem hivatkozott rá. Eötvös olvashatta el az angol parlamenti jelentéseket, mert az 1843-44-es országgyűlésen a főrendi táblán két alkalommal is említette Crawford nevét a börtönrendszerről folyó vitában. Juliusra is hivatkozott, mint a magánrendszer tekintélyes hívére. 1844. április 17-én hosszú beszédben támadta a magánrendszert, amelyet a magyar börtönökben a tervezett reform során be akartak vezetni. Ő a hallgató rendszert pártolta. Rengeteg külföldi adatot hozott fel érvei alátámasztására. Az anyagot az 1843. évi angol Prisons Reportból, az amerikai börtönjelentésekből, a Times két cikkéből, Coleman New Jersey-i beszámolójából, továbbá a lausennei fegyházra vonatkozóan Verdei orvostanár *Sur la reclusion dans le canton Waadt* című tanulmányából és Grossnak a Bibliothèque de Genève-ben megjelent értekezéséből gyűjtötte össze. Egy korábbi 1843. október 28-i - felszólalásában a külföldi büntetőtörvénykönyvekre utalt, közelebbről az ausztriai és a Livingston-féle kódexet nevezte meg. A fogházjavítás iránti élénk érdeklődését bizonyítja, hogy néhány akkoriban napvilágot látott külföldi szakkönyvet is megvásárolt. Grellet-Wammy *Handbuch der Gefängnisse oder geschichtliche, theoretische und praktische Darstellung des Buss- und Besserungssystem* című művét 1838-ban, Tellkampf *Über die Besserungsgefängnisse in Nordamerika und England* című leírását és Würth *Die neueste Fortschritte des Gefängniswesens in Frankreich, England, Schottland, Belgien und der Schweiz* című munkáját 1844-ben adták ki. Ezeket már nem olvasta el, sőt mindhárom felvágatlanul maradt.

Eötvös nemcsak új büntetőtörvénykönyvet követelt, hanem társaival, a centralistákkal együtt síkraszállt a magyar feudális jogrendszer teljes felszámolásáért. Helyesen látták meg, hogy a polgári fejlődés számos jogi problémát - közteherviselés, ösiség, választójog, sajtószabadság

stb. kérdései - vet fel, s ezeket igyekeztek tökéletesen megoldani, aprólékosan kimunkálni a polgári jog- és államrendszer alapelveit, intézményeit. Politikai programjukban, Magyarország polgári demokratikus átalakításának tervezetében azonban a jogi szempontok túlságosan nagy szerepet kaptak, doktrínébélyeget nyomtak arra. Gondolkodásuk sajátosan jogi jellegével is összefüggött, hogy az átalakulást forradalom nélkül, reformokkal, törvényhozás útján képzelték el. Eötvös ezután is gyakran találkozott politikai pályáján jogi problémákkal. A kiegyezés előkészítésének időszakában például elmélyülten tanulmányozta az Ausztriához való viszony jogi kérdéseit. Ekkori és korábbi vagy későbbi cikkeiben, beszédeiben, könyveiben gyakran felhasználta széles körű jogtudományi és jogtörténeti ismereteit, a magyar törvénykönyvben való jártasságát, csillogtatta kimagasló jogi képzettségét.

A magyar feudális jog egyes területeit és a korabeli magyar jogtudomány néhány képviselőjét az egyetemen ismerte meg. 1828 és 1831 között 3 évig hallgatta a pesti jogi kar előadásait. A következő tárgyakból vizsgázott: 1828-29-ben Szibenliszt Mihálynál természetjogból és magyar közjogból, Winkler Mártonnál statisztikából; 1829-30-ban Ujfalusy Nep. János előtt a politikai tudományok és váltójog című előadás anyagából, hűbérjogból és büntetőjogból, valamint római jogból újra Szibenlisztnél; s végül az utolsó esztendőben Vizkelety Ferencnél egyházi jogból és Frank Ignácnál magyar magánjogból. Ezek a stúdiumok főként a Martini-féle meghamisított, az osztrák abszolutizmus államrendszerét igazoló természetjogi felfogást közvetítették felé. Ennek volt híve Ujfalusy és a hűbér- és büntetőjog tankönyvének szerzője, Vuchetich Mátyás, a természetjogból Szibenliszt is Martini tankönyve alapján vizsgáztatott. Ő egyébként a kantiánus észjogi iskola képviselőjének, igaz következtelen képviselőjének számított. Erősen konzervatív, sőt reakciós szellem uralkodott ekkoriban a jogi karon, nem csoda, hogy Eötvös írásaiban alig maradt nyoma jogi tanulmányainak. Tanárai közül Frank Ignác az egyetlen, akit később is emlegetett. 1847-ben még dicsérte, „minden tekintetben olly jeles munká”-nak mondta *A közigazság törvénye Magyarhonban* című könyvét. Nyilván a vállalkozás jellege, az elszórt tételes jogi szabályok összegyűjtésének szándéka váltotta ki az elismerő szavakat. 1865-ben már nincs ilyen jó véleménnyel Frankról, sőt egész működését elmarasztalta, szerinte a magyar feudális jogtudomány süllyedése vele érte el végpontját.

Eötvös az egyetemen forgatta először a magyar törvénykönyvet, amely később egyik leggyakrabban használt forrása lett. Más jogszabály- és törvény-gyűjteményeket is forgatott, így a *Magyarország 1514-ben* című regényében „a fennmaradt budai jogkönyv”-et idézte, Simor János esztergomi érsekhez 1867 júliusában intézett levelében pedig az erdélyi külön törvényhozás eredményeit összegező *Approbata constitutio* egyik cikkelyére utalt. A magyar királyok - Szent Istvántól II. Ulászlóig - által kibocsátott *Decretumokra*, Werbőczy *Tripartitumára*, a különféle törvényekre és általában a *Corpus Juris Hungaricire* főleg az 1830-as években hivatkozott - beszédeiben, cikkeiben, regényeiben egyaránt. Történeti kútfőt, vitaérvet, az elmaradott feudális állapotokra illusztrációt jelentettek számára. Az 1860-as években, amikor ismét sokszor idézte egyik vagy másik magyar törvénycikkelyt, a kiegyezés jogi indoklását kívánta a törvények szövegével elősegíteni, alátámasztani. Ezért utalt szinte minden alkalommal a *sanctio pragmaticára*, amelyet ő a kiegyezési tárgyalások alapjának tekintett. Eötvös egyébként ritkán mondott véleményt a törvényekről: néha hiányolt belőlük egy-egy fontosnak tartott cikkelyt, de általában minden megjegyzés nélkül idézte azokat, vagy utalt tartalmukra. A *Corpus Juris Hungarici* valamelyik kétkötetes kiadásáról azonban *A falu jegyzőjében* közvetett formában nyilatkozott. Tengelyi és lánya a törvénykönyvről beszélgetnek. Vilma: „csak lesz egy kis törvény, melyben az áll, hogy a szegényt ki önvétke nélkül tartozásának eleget nem tehet, mindenétől megfosztani nem szabad.” Mire Tengelyi így válaszolt: „e két vastag könyvben ily törvényt hasztalan keresnél”. Az elmarasztaló ítélet persze nem a gyűjtemény kiadóit sújtotta, hanem az abban foglalt törvények hozóit, a feudális

jog embertelenségét. Igen súlyosnak tartotta a *Tripartitum* előírásait is, de alkotóját nagyra értékelte. A Dózsa-regény egyik Werbőczyről szóló leírásában olvashatjuk: „Furfangos ügyvédek Werbőczy Hármaskönyvével számtalanszor visszaéltek; de vádolhatjuk-e őt emiatt, őt, ki munkája által korának egyik legnagyobb jogtudósa gyanánt tűnik fel előttünk?”

A magyar jogtudományi művek közül csupán néhányat említett meg írásaiban. Zsoldos Ignác *A szolgabírói hivatal* című, 1842-ben megjelent kétkötetes munkájára *A falu jegyzőjében* utalt, majd a *Reformban* „jeles könyv”-nek nevezte, feltehetően alapossága miatt. 1847 augusztusában dicsérő hangon nyilatkozott Gosztonyi Miklós akkoriban kiadott *Ősiség* című könyvéről, „mellyben a’ szerző főkép’ a’ magyar jogtudomány’ szempontjából indulva ki, jelen birtokviszonyainkról értekezik, ‘s nem pusztá elméleteknek hódolva, hanem mint practicus jogtudós és bíró szólva a’ tárgyról, azon meggyőződését fejezi ki: hogy az ősiség, jelen viszonyaink között ‘s azok után, miket törvényhozásunk újabb időkben tett, fentarthatatlan.” A *Teendőink* című sorozat egy másik cikkében szerepelt Piringer és Gustermann neve, akiknek a magyar alkotmány korhadt, tarthatatlan voltát bizonygató jogtörténeti művei az 1810-es évek elején „olly hatalmas fergeteget idéztek elé”, de akiknek elvei az 1830-as évektől „csaknem alapelvként fogadtatnak el.” A magyar jogi szakkönyvek Eötvös könyvtárában is igen kis számban voltak. Nyitra-Zerdahelyi Lőrinc *Jó törvény, jó követ* című, 1833-ban kiadott röpirata, Bartal György középkori törvénytudományai, amelyet a szerzőtől kapott ajándékba, Virozsil Antal *Juris publici Regni Hungariae* című tanulmánya, Hoffmann Pál 1866-ban megjelent értekezése a római jogról, Pauler Tivadar kétkötetes *Büntetőjogtana*, valamint az árverésen vásárolt Cziráky Antal-könyv: *Ordo Historiae juris civilis Hungarici* azok, amelyekből saját példánnyal rendelkezett. Bejelöléseit, aláhúzásait egyikben sem találjuk meg.

Egyetemes jogtörténeti tudásának alapjait Eötvös az egyetemen szerezte. Már a *Véleményében* utalt a *Codex Theodosianus* és a *Codex Justinianus* egy-egy cikkelyére. A *Corpus Juris civilis* egy kétkötetes kiadásban megvolt neki. Beck német jogtudós rendezte sajtó alá és magyarázta; első kötete 1829-ben, a második 1839-ben jelent meg. Az első kötetet biztosan végig olvasta, bejelölései, megjegyzései, aláhúzásai erről tanúskodnak. Ebben a kötetben van a római magánjog és híres magyarázata, a *Pandecta*, amelyet kétszer idézett az *Uralkodó eszmékben*. Az viszont nem valószínű, hogy ezt a példányt használta Münchenben; inkább elképzelhető, hogy Mühlenbruch *Doctrina Pandectarium* című, 1823-25-ben kiadott munkáját forgatta. Értekezésében a *Pandectán* kívül még a *Codex Theodosianus* számos törvényére hivatkozott a római birodalom utolsó évtizedeinek viszonyait jellemző fejezetekben. Nem tudni milyen forrásból, a burgundok törvénykönyvét is olvasta, sőt idézte is. Az *Uralkodó eszmékben* sokat foglalkozott a nagy francia forradalom eszméivel. Magától értetődő tehát, hogy a már korábban is jól ismert forradalmi alkotmányokat, törvényeket fontos forrásként kezelte, így említette művében. Az ún. felvilágosult abszolutizmusnak azokra a törvénykönyveire is utalt, amelyek az egyenlőség elvét elismerték: így a portugál Pombal rendeleteire, II. Katalin orosz cárnő törvénykönyvi javaslatára, a Nagy Frigyes által megvalósított porosz általános törvénykönyvre és II. József törekvéseire. A monarchikus és köztársasági elvek érvényesítésére nézve az 1848-49-es forradalmak alkotmányait hozta fel példaként. „A ki restelli végig olvasni mindazon alkotmányokat és alkotmányocskákat, melyek a közelebbi múlt években keletkeztek...” - írta az egyik helyen - „az vegye kezébe az 1849 december 6-án Poroszországban octroyált alkotmányt és vesse egybe Franciaország republicai alkotmányával, s a legnagyobb hasonlóságot fogja találni a kettő között.” Szerinte mindkettő az egyéni szabadságot akarta biztosítani, de mindegyik az ellenkező eredményt érte el. A centralisták, köztük Eötvös is, ismerték a Code Napoléont, az angol reform-actákat, az 1819-iki chartát - egyszóval koruk jelentősebb törvényhozási termékeit. Eötvös nemcsak a külföldi törvényeket tanulmányozta, hanem a törvénytudományi munkáit is. A korszak legjelesebb jogtudományi munkái közül

könyvtárában három van meg, s bár egyikben sincs bejelölés, valószínű, hogy olvasta azokat. Feltehetően a portugál Pinheiro-Ferreira *Projet de Code Général* című művében figyelt fel Pombal törvényeire, esetleg ki is jegyzetelte, s ezeket a jegyzeteket használta az *Uralkodó eszmék* megírásakor.

Eötvös József államtudományi olvasmányai

Hosszú évtizedeken át foglalkoztatták Eötvöst az államelmélet és gyakorlati alkalmazásának kérdései. Az államtudományokkal nemcsak mint passzív, befogadó fél állt szoros kapcsolatban, hanem mint aktív művelője is azoknak.

Eötvös és társai, a centralisták úttörő szerepet játszottak a hazai politikai tudomány megteremtésében. Magyarországon polgári demokratikus államrendszert akartak létrehozni, mégpedig a külföldi példák alapján. E célból szorgalmasan tanulmányozták a polgári fejlődésben előttük járó országok alkotmányát, államrendjét, közigazgatását stb., figyelemmel kísérték a francia és angol parlament vitáit, olvasták a korabeli államtudományi művek legjavát. Kiterjedt ismereteikre támaszkodva, a nyugati tapasztalatokat kritikailag átvéve tervezték meg a magyar polgári államszervezetet. Működésük igen jelentős, mert a 40-es évek nemesi ellenzékét az elméleti, állambölcseleti tájékozatlanság jellemezte, ők viszont kész programot állítottak össze s 1848-ban, a forradalom államának megalkotásával az ő gondolataik váltak valóra. Eötvös a Pesti Hírlapban fejtette ki nézeteit, majd az 1844-45-ben írt vezércikkek anyagát, - a célnak megfelelően átdolgozva, tömörítve vagy kibővítve - *Reform* című könyvében összegezte, amely 1846-ban, Lipcsében jelent meg. Élesen bírálta a fennálló feudális államrendszert: a megyék túlzott befolyását, a nemesség kizárólagos politikai hatalmát. A municipalizmussal a központosított közigazgatás, a népképviselői országgyűlés és az ennek felelős kormány, a nemesi előjogokkal a közteherviselés és a lakosság minden rétegére kiterjedő cenzusos választójog elvét állította szembe.

A *Reform* és a Pesti Hírlapban közölt cikkek kimondottan magyar problémákat érintettek. Az *Uralkodó eszmék* két részében már általános érvényű megállapításokat, következtetéseket olvashatunk. A terjedelmes értekezés Eötvös emigrációjának terméke. Bár 1854-ben úgy nyilatkozott egyik levelében: „a könyvet 49-ben azért kezdtem írni, hogy vele pénzt szerezzek”, ez csak a második rész anyagi balsikere feletti elkeseredés kifakadása volt. Valójában élete főművének szánta és tartotta, s ő maga mondta, hogy „komoly tanulmányok és komoly tapasztalatok eredménye.” A felhasznált anyagot már évek óta céltudatosan gyűjtötte. Emigrációs sorstársa és sógora, Trefort Ágoston írja, hogy 1837 óta egy nagy tudományos mű tervét forgatta a fejében, amelynek témája a keresztény civilizáció története lett volna. Münchenben fogalmazott másik ötlete, a francia forradalom oknyomozó történetének megírására, amelyből Trefort állítása szerint el is készült két fejezet. „A francia forradalom történetének tervezete s a keresztény civilizáció történetéhez tett tanulmányok szülték meg az ‘uralkodó eszméket’”. Kétkedvén, vajon egészsége, ereje s egyéb viszonyok fogják-e valaha engedni, hogy ő a tervezett nagy munkát a keresztény civilizációról konstruálhassa és megírhassa - ezen kétség hatása alatt írta munkáját a XIX. század uralkodó eszméiről, és ebben sok anyagot dolgozott fel, mi a nagy munka számára volt szánva”. Münchenben újabb kutatásokat is végzett, sőt az *Uralkodó eszmékben* idézett, említett könyvek zömét ott olvasta és jegyzetelte ki. Megkönnyítette munkáját a bajor királyi könyvtár laza szabályzata. „20 kötetet kölcsönöznek a házhoz úgy, hogy kettőnknek 30-40 kötet volt lakásunkon” - emlékszik vissza Trefort. Két telet töltöttek a bajor fővárosban - 1848-49 és 1849-50 -, erre az időre tehető az anyaggyűjtés szakasza. Mindkét évben vidéken nyaraltak, először a Salzburg melletti aigeni park nyári lakában, másodszor az ostarnbergi tó partján fekvő Tutzingban. Talán ekkor fogalmazhatta az

Uralkodó eszmék első részét, amelyet 1850 végén már nagyrészt kinyomtattak, s 1851. július 1-jén magyarul - és ezzel szinte egyidőben németül - meg is jelent. Közben 1850. december 4-én Eötvös és családja hazaköltözött. Az első rész sikerén felbuzdulva, barátainak biztatására és hogy anyagi helyzetén javítson, már 1851-ben hozzáfogott az értekezés második részének megírásához. 1852. április 5-én arról számolt be Szalaynak, hogy ez a rész is napvilágot lát azévben. Ebből nem lett semmi, a könyvet csak 1854-ben tudta kiadni. Eötvös az *Uralkodó eszmék*ben addigi és akkori politikai, államtudományi olvasmányainak, tanulmányainak összefoglalására törekedett. Forrásai között a francia és német államtudományi munkák szerepeltek a legnagyobb számmal, de a könyv jegyzeteiben megtaláljuk az ókori szerzőknek, a francia felvilágosodás filozófusainak, a korai szocialistáknak, a liberális történetíróknak stb. nevét és a francia forradalommal, az 1848-as eseményekkel foglalkozó művek címét is. Szinte minden számottevő elméletet megvizsgált s igyekezett tekintetbe venni az „uralkodó eszmék”, különösen a szabadság és egyenlőség fejlődésének történelmi tapasztalatait. Módszertanilag újjal kísérletezett, a baconi indukció társadalomtudományi alkalmazásával: a tények elemzése, összevetése után vonta le következtetéseit. Megállapításai a forradalom utáni, a forradalomtól rettegő liberálisok szemléletét tükrözték, államelmélete ebben a szellemben fogant. Határozottan szemben állt a feudalizmussal, az abszolút állammal, de épp ilyen határozottan utasította el a „népfelség” elvét, a köztársasági államformát és a Marx előtti szocialisták, kommunisták államtanát. Eszménye az alkotmányos monarchia, amelyben a korlátlan hatalomra törő állammal szemben az önkormányzati formák és a burzsoá törvényesség, jogrend biztosítja az egyéni szabadság érvényesülését, a kapitalista szabadverseny kibontakozását.

Az *Uralkodó eszmék* elvont elméletét a kiegyezés előkészítésének időszakában megpróbálta a hazai viszonyokra konkretizálni. E szándék nyomai lelhetők fel az 1865-66-os cikkeiben, naplójegyzeteiben és *A nemzetiségi kérdés* című röpiratában, s ekkortájt ismét több, jórészt frissen megjelent államtudományi könyvet vásárolt, olvasott; főként az angol parlamentről, alkotmányról szóló művek érdekelték. Megnyilatkozásaiban változatlanul ragaszkodott liberális eszméihez. Elképzeléseit az adott erőviszonyokhoz szabta: a dualista, közös ügyes államszervezet és az alkotmányos monarchia mellett foglalt állást. Szabadelvű államának tervezete lényegében már a reformkorban kialakult, a miniszteriális kormányzás problémáit a 60-as években már nem is elemezte, hisz azok az 1848-as törvények visszaállításával azonnal megoldódtak volna. Kulcskérdésnek most a meggyerendszer átalakítását tartotta. Természetesen a feudális vármegyének még a gondolatát is elvetette, ő a jogegyenlőség és népképviselő elvén felépülő megyei önkormányzatot propagálta. Az *Uralkodó eszmék* modelljének megfelelően a megyei önkormányzat, a közösségi autonómia ellensúlyozta volna az erős parlamenti kormányt. Eötvös cikkeinek, államelméleti munkáinak és feljegyzéseinek egyik jellemző vonása a széles körű tájékozottság, a roppant felkészültség, az elmélyült tudás. Olvasmányainak mennyiségét és minőségét ismerve, egyetérthetünk kortársa és barátja, Csengery Antal dicséretével: „Egyike lévén a legtudományosabban művelt magyar publicistáknak, ismereteivel az európai státustudományok színvonalán állott.”

Gyakran emlegette a Machiavelli-féle kormányzási módszereket, minden esetben elítélve azokat. A *Szegénység Irlandban* című röpiratában például így marasztalta el: „Anglia megtanulta végre Machiavelli alávaló mesterségét, s ezt követé Irlandban.” „Machiavelli, azon férfiú,” - írta egy későbbi cikkében - „kit, ha árnyrajzkép nevét érdemlené, vagy az emberi nemnek rossz tulajdonain kívül nem volnának jók is, a legnagyobb emberismerőnek nevezhetnénk.” Ugyanitt idézte, s hozzáfűzte: „Körülbelül ily formán szól munkáinak nem tudjuk mely helyén, mert a könyv nincs kezünkben s csak emlékezetből idézünk...” E pár sorból kiderül: Eötvös régebben, de nem túl régen - hisz emlékszik rá - olvasta Machiavellit. Hagyatékában van ugyan egy teljes kiadás, de ez olasz nyelvű, s Eötvös csak keveset tudott

olaszul. Következésképp más forrásból idézett, talán az *Il principe* 1699-es, latin nyelvű kiadásából, amely szintén megvolt könyvtárában, az idők folyamán azonban elveszett. Valószínűleg közvetve szerzett tudomást a „mély belátású” olasz író azon - a *Dell'arte della guerraban* megfogalmazott - tételéről, melyben a löpornak csak ijesztő hatást tulajdonított; erre a Dózsa-regényben célzott. Machiavelli érdemeit, nagyságát nem vonta kétségbe - „nagy florenczi”-nek nevezte -, de *A fejedelemben* kifejtett uralkodási, kormányzási elvekkel sosem tudott megbarátkozni. Az *Uralkodó eszmékben* elrettentő példaként hozta fel azokat és a *Gondolatokban* is kitartott véleménye mellett: „Újabb írók megmutatták, hogy miután a híres florenci korában minden nemzet állása fejedelmének hatalmától függött, Machiavelli az olasz népnek függetlenségét és nagyságát célozta, mely akkor egyedül az által vala elérhető, ha fejedelmei közül egy - hatalmassá válik. De az emberek nagy többsége Macaulay fényes védelmének dacára most sem változtatta meg ítéletét, s nincs logika s nincsen ékesszólás, mely a machiavellizmust rehabilitálhatná.”

Eötvös nagyra becsülte korának divatos és elismert társadalombölcseletjét, Benthamet. Már a *Szegénység Írlandban* című tanulmányában így nyilatkozott róla: „Századunk egyik legnagyobb gondolkozója... diadalmasan megmutatá a haszon erkölcsiségét, azaz az érdem s jutalom együttlését.” A követek közvetlen választásának célszerűségét bizonyítandó, 1844-ben a főrendi házban az ő tekintélyére hivatkozott, *A falu jegyzőjében* pedig a parlamenti taktikáról írt könyvére utalt. Az *Uralkodó eszmékben* *De l'organisation judiciaires et de la codification* című munkáját használta, feltehetően a fentebb említett *Oeuvres* 3. kötetében olvasta. Itt Bentham ellenfeleit egy mondattal szerelte le: „nevetséges az erkölcstelenség vádja, melyet... tanai ellen felhoznak.” 1849 elején jegyezte be noteszába az alábbi sorokat: „Bentham midőn az ember természetét analisálva azon meggyőződéshez jut, hogy az embereknek csaknem öszvesége tetteiben azoknak hasznosságát veszi irányul, egyszerűen arra inti a törvényhozót, hogy rendeleteit a lehetőségig úgy intézze, hogy azok ne csak az alkotmányra nézve hasznosak legyenek, hanem hogy az egyes polgár is csak személyes érdekeit tartva szem előtt azoknak hasznosságáról meg legyen győződve, s felfogásom szerint jelen mindent vizsgáló századunkban csak illy törvények számolhatnak követésre.” Ez a gondolat-sor azt igazolja, hogy az utilitarizmus államtani alkalmazása az értekezésben Bentham hatására történt. Elég néhány pillantást vetni az egyén és az állam viszonyáról szóló fejezetekre, hogy ezt megállapíthassuk. Az angol filozófus iránti tisztelete nem csökkent ezután sem, 1865-ben például „a politika körében használtatni szokott álokoskodásokról” írt tanulmányát említette.

1840-es években, a megyerendszer kritikája során többször hivatkozott a municipalizmus külföldi védelmezőire. A konzervatív német tudósok, Hoffmann, Haller - és Heinrich Leo - mellett a „statustudományok nagy restauratora, X. Károly ministere”, Peyronnet *Pensées d'un prisonnier* című művével is vitába szállt. Megszerezte Lorenz Stein *Die Municipalverfassung Frankreichs* című, 1843-ban kiadott füzetét és a 18. századi német jogtudós, Otto *De aedilibus coloniarum et municipiorum liber singularis* című könyvét; utóbbiban néhány bejelölés is van. A *Reformban* kétszer is utalt a Rotteck-Welcker-féle *Staats-Lexikon* központosítás elleni tételeire. A „statusférfiak e bibliájá”-t jól ismerte, hiszen a reformkorban a legelterjedtebb politikai kézikönyv volt Magyarországon. „Szelid liberalizmusá”-t az *Uralkodó eszmékben* emlegette, majd egy 1861 körül keletkezett kéziratában ismét előfordul a lexikon címe. Rotteck - „ki a szabadság elveinek terjesztésére nézve Németországban többet tett, mint bárki” - egyik röpiratával a főrendi tábla vallásszabadságról folyó vitájában érvelt, 1843. július 11-én. Welckert szintén bizonyítékként idézte, 1865 augusztusában írt cikkében. Akkor megjelent *Über die rechtliche Begründung der deutschen Reform* című tanulmányának

azon indokait sorakoztatta fel, amelyek Ausztria Németországból való végleges kiválásának előnyeit ecsetelik.

Eötvös olvasmányai között jelentős helyet foglaltak el a francia és angol liberális gondolkodók munkái, amelyeket elsősorban államelméleti és történeti szempontból tanulmányozott. Már fiatalon rendszeresen olvasta az Edinburgh Review-t. E folyóirat mintájára indították meg Szalay Lászlóval 1840-ben a Budapesti Szemlét, amelynek címe és kék-sárga kötése is egyértelműen mutatta az egyenes hatás tényét Eötvös megvásárolta az Edinburgh Review cikkeiből 1835-36-ban kiadott hat kötetes francia válogatást. Az 5-6. kötetben néhány cikket olvasás közben megjelölgetett: Miscellaneous politics, Civil and Religions Liberty, Reform in Parliament, Rights and Duties of the People és The Nature and Uses of Monarchy, and the Rights and Powers of a Sovereign, illetve Laws and Jurisprudence, English Criminal Law és Punishment for Forgery. A címekből arra következtethetünk, hogy az angol alkotmány, jog és parlamenti kormányzás jobb megismerésére törekedett. Magyarországon Macaulay volt a folyóirat legolvasottabb és legnépszerűbb szerzője Eötvösnél azonban csak az 50-es évektől van nyoma az érdeklődésnek. Megvette a *The history of England from accession of James the second* 1849-1861 között megjelent 10 kötetét - az utolsó kivételével el is olvasta - az elsőből választott mottót az *Über die Gleichberechtigung* élére. Macaulay beszédeinek - *Speeches* - kétkötetes, 1853-as kiadását szintén megszerezte, majd a *Gondolatokban* Machiavelli-esszéjét emlegette. Saját példánya volt Brougham három könyvéből is. A cikkek 1841-es gyűjteménye - *Opinions* - felvágatlan, s nem találunk bejegyzéseket az 1844-ben megjelent *Historical sketches* című kötetben sem. Az 1861-ben ajándékba kapott *The British Constitution* című művet viszont átolvasta kevés margójelöléséből ítélve. Az angol politikusra azonban már 1844-ben utalt egyik cikkében: „igen helyesen észreveszi, hogy azon törvényes intézkedések, melyek által a választásokból semmi néposztály ki nem záratik, a szabadságot s az egyes osztályok érdekeit sokkal inkább biztosítják, mint ha minden egyes egyednek valóságos választói képesség adatnék” - vagyis a censzos választójog mellett érvelt vele.

Legtöbbet olvasott és legtöbbet profitált a francia liberálisok műveiből. Hagyatékában még a másodvonalba számító Charles Comte *Traité de législation* című munkája is megvan. Az 1837-ben megjelent könyv margójára írt - az olvasottak által ihletett - feljegyzései viszonylagos épségben maradtak. Csak két jellemző példa az 56., illetve 68. oldalról: „Azon esetre, ha maga a vallás stationarius, de a kereszténység nem az.”, majd: „Mi az embernek természete. - Az anyagi kevés változásokkal ugyan az, a szellemi észbeli tehetségeinek kifejlődésével minden századba más.” A központosítás eszméjének népszerűsítésekor kitűnő segítőtársra talált Tocqueville *De la démocratie en Amérique* című híres könyvében, amelynek megállapításaival kétszer is érvelt. Tocqueville komoly szerepet játszott Eötvös politikai nézeteinek kialakulásában, különösen a centralizáció vonatkozásában gyakorolt vonzó hatást rá. Az viszont, hogy az *Uralkodó eszmék* és a *De la démocratie en Amérique* alapterve hasonló, vagy hogy Eötvös eszmefuttatásokat vett át a francia gondolkodótól - mint ezt polgári méltatói állították - erős túlzás. A szellemi rokonság persze nem vitatható, hisz mindketten a burzsoá szabadság lehetőségeinek módozatait keresték. Eötvös látóköre azonban tágabb. Tocqueville csupán francia és angol példákat vizsgált, ő viszont az ókori és újkori politikai irodalom teljességéből válogatott, a történelmet is tanulmányozta, s egymás mellé állította az elméleti tanokat és a történelmi eseményeket. Értekezésében egyébként csak egyetlenegyszer idézte Tocqueville-t - méghozzá könyvének magyar fordítását-, közelebbről a despotikus államról vázolt elképzelését. Az *Uralkodó eszmék* első, majd második részét Tocqueville-nak is elküldte, bírálatot kérve, bár - mint Szalaynak írt 1852. február 22-i leveléből kiderül - nem sokat várt tőle. „Tocqueville franczia a’ szó legszorosabb értelmében, ‘s azért mindennek előtt hangzatos phrasisokat keres, melly között egyes igazságokat talál, de igen sokszor mást is” -

mondta. A francia tudóshoz csak 1858-ban jutottak el a kötetek, amelyeket július 1-én levélben köszönt meg. 1856-ban jelent meg Tocqueville utolsó műve - *L'Ancien Régime et la Révolution* - a francia forradalom előzményeiről, okairól, lefolyásáról és következményeiről. Eötvös azonnal elolvasta és gyorsan reagált rá. Jegyzetfüzetében filozófiáról vitatkozott vele, a Budapesti Szemle 1857. évi 3. kötetébe pedig esszé-szerű ismertetést írt róla, *A francia forradalom okai* címmel. Rendkívül kedvezően nyilatkozott a munkáról: „Azon eszméket, melyeket Tocqueville formulázott, senki nem adhatná elő szebben és tisztábban” - vélekedett, sőt a francia bölcselet első tanulmánya fölé helyezte: „talán több és meglepőbb újat foglal magában, mint az, amelyet évek előtt írt az amerikai szövetség demokráciájáról.” A könyvet nem a történettudomány, hanem elsősorban az államfilozófia szempontjából tartotta értékesnek, fő érdemét abban látta, hogy „túlemelkedve honfitársai előítéletén ... adatokra támaszkodva bebizonyítja”: az állam abszolutizmusa annak bukásához vezet. *Die Garantien* című röpiratában is azt a tételt emelte ki, amely szerint a túlméretezett centralizáció nemcsak Franciaországban vezetett forradalomhoz, hanem más államokban is hasonló következményekkel kell járnia.

Az *Uralkodó eszmék* anyaggyűjtésekor került a kezébe Constant *Cours de politique constitutionnelle* című könyve. Egyik - 1849. május 14-én kelt - feljegyzésében reflektált rá: „Benjamin Constant mint más republicanusok, kik e kormányformával francia országban tett kísérletekkel megelégedve nem valának, később az alkotmányos monarchia zászlóihoz szegődött, és sok szépeket írt a királyi hatalom hasznáról melyet pouvoir neutrenek nevezett, az egész Constant felé theoriában csak azok kis hiba van hogy a tapasztalás szerént a királyi hatalom soha pouvoir neutre nem volt.” Az értekezésben a centralizáció és az önkormányzat problematikájáról írva kétszer is említette. Helyeslőleg idézte ugyan a közvetítő hatalom szükségességét hirdető szavait, de nem hajlandó elismerni, hogy a király ilyen lenne. Különösen sokat foglalkozott tanulmányában Guizot nézeteivel. A francia liberalizmus e kiemelkedő alakjának személyes tisztelője volt. 1836-37-es párizsi útján ismerte meg. „Párizsban léte alatt sokáig mindennapos volt Guizot házában, s vele, épen annak ministersége idején közel bizalmas viszonyban állt” - közli, nyilván Eötvös elbeszélése alapján, némi túlzással minisztériumi titkára, Molnár Aladár. Az *Uralkodó eszmék*ben a francia gondolkodó négy könyvére is hivatkozott. Közvetlenül csak a Trefort tulajdonát képező *Discours sur l'histoire de la révolution d'angleterre* című, 1850-ben kiadott füzet állt rendelkezésére, annak végső sorait saját fordításában idézte. „Guizot nagyhírű munkáját: *Histoire de la civilisation en Europe*, hol a befolyás, melyet a római birodalmat meghódító népek az egyéni szabadság eszméjének keletkezésére gyakoroltak, terjedelmesen tárgyalatik”, szintén csak egyszer említette. Kétszer utalt egy 1820-ban írt művére, *Du gouvernement de la France depuis la restauration*, „melynek most már nincs annyi olvasója, mint érdemlené.” A *De la démocratie en France* című, már az *Uralkodó eszmék* anyaggyűjtésének megindulása után, 1849-ben megjelent Guizot-könyvnek egy teljes fejezetet szentelt. Azt a koncepcióját bírálta, amelyben azzal próbálkozott, hogy megtalálja az eszközöket, melyekkel az államok bajait - a demokráciát és a forradalmat - orvosolni lehet. Sokszor idézte - főleg magyarul -, hol igenlőleg, hol vitatkozva vele; még értekezésének második részében is: „Azt hiszem, hogy Guizot legalább is a kifejezésben csalatkozott, midőn korunk legtöbb bajainak okát a democratia elvében kereste.” Elutasította azt a javaslatát, hogy az „anarchia” ellen szövetkezzen a két uralkodó osztály, az arisztokrácia és a burzsoázia. A jövőt, a proletariátus elleni védelmet illetően viszont egyetértett vele: „Guizot A demokratia Franciaországban című munkájában azt mondá, miszerint az újabbkori államok legnagyobb hibája, hogy az egyén elszigetelve áll azokban a roppant államhatalom ellenében. Nézete szerint csak akkor nézhetünk szebb jövő elé, ha mindenki tökéletesen megfelel szerepének, ha az egyesnek lehetővé teszik, hogy fölemelkedhessék, a nélkül, hogy másokat kelljen lerántania s ha a holland nép példájára töltésekről

és csatornákról gondoskodnak, hogy a féktelen demokratia betörő árájának ellenállhassanak. Egészen osztozom e nézetben.” Egy francia nyelvű töredéke arra vall, hogy az *Uralkodó eszmék*hez elolvasta Guizot *Vie, correspondance, écrits de Washington* című életrajzát is.

Eötvös elmélyülten tanulmányozta az Amerikai Egyesült Államok sajátos államrendszerét, amely a múlt század közepén a demokrácia mintája volt. Ezért szerezte meg Tocqueville könyvét, s ezzel kívánt ismerkedni Bromme *Gemälde von Nord-Amerika in allen Beziehungen vor der Entdeckung an bis auf die neueste Zeit* című útleírásából. Megbízható adatokat meríthetett Jefferson 1832-ben kiadott *Notes on the state of Virginia* című kötetéből, amelyben sok margójelölés, aláhúzás tanúskodik az érdeklődésről. Ismerte Benjamin Franklin önéletrajzát is, emlékezetből idézte egyik cikkében. Az *Uralkodó eszmék*ben az Egyesült Államok alkotmányával, törvénykezési formáival foglalkozott. Utóbbira egy terjedelmes értekezés szolgált forrásul: a német Buss *Das Bundesstaatsrecht der Vereinigten Staaten Nordamerika's* című, 1844-ben megjelent könyve, amelyből saját példánya volt. Hivatkozott nyilván Buss nyomán - az amerikai *Story Commentaries on the Constitution of the United States* című művére is. Az amerikai alkotmányt Washington nevéhez fűzte, akárcsak a gazdasági élet 18. század végi fellendülését: „Washington volt az ki a' Virginiai törvényhozásnak beadott emlékirat által a' roppant anyagi javításokat mellyek Americában kanalisatio 's más módon történtek indítványba hozá” - jelentette ki egyik kéziratában. A megállapítást Sparks *Leben und Briefwechsel Georg Washingtons* című biográfiáját olvasva tette, erre utalt is. A mű megvolt neki, abból idézte a klubokra vonatkozóan az Egyesült Államok első elnökét, „kit fényes szónoki tehetségre nézve nem állíthatni a francia szószék ünnepelt nevei mellé, mindazáltal erénye és bölcsessége által a legnagyobb és legboldogabb szabad államnak lön alapítója, melyet eddigelé látott a világ.” A meleg hangú és a kiváló jellem iránti tiszteletet sugárzó szavakkal később sem fukarkodott: 1869-es képviselői programbeszédében a kiegyezést a Washington által elfogadott angol-amerikai kereskedelmi szerződéssel párhuzamosította, naplójában pedig az amerikai államférfi 1785-87 közti levelezését említette. 1870-ben Ráth Mór Eötvös személyes kívánságára adta ki Laboulaye *Az Egyesült Államok története* című 3 kötetes könyvét. „Soha senki ... az alkotmányosság elméletét világosabban és mélyebben ki nem fejtette, mint Laboulaye a *Histoire des États-Unis* harmadik kötetében. Szeretném, ha minden magyar ember olvasná és tanulna belőle” - indokolta javaslatát.

Münchenben figyelhetett fel Hello *Du régime constitutionnel dans ses rapports avec l'état actuel de la science sociale et politique* című művére, amely 1849-ben már harmadik kiadását érte meg. A könyvet megvásárolta és az *Uralkodó eszmék*ben a vallás- és sajtószabadság, továbbá a törvényhozás kérdésében, és mindenekelőtt a parlamentarizmusról elterjedt téves elképzelések bizonyosságaképpen hivatkozott rá. A magyarázatot évekkel később, Montalembert-hez 1854. június 15-én írt levelében adta meg: „Nagyon megértem, hogy Önt Hello művének említése meglepetéssel érte, különben számomra sem az állás, melyet Hello az irodalomban elfoglal, sem azon kitűnő férfiak művei, akiket Ön levelében említ nem ismeretlenek, mindazonáltal éppen a szerző közepszerűsége a parlamentáris kormányzási formáról vallott nézeteit illetően az ok, ami által azt éreztem, hogy inkább ezeket vegyem át, mint Guizot-ét, Villemainét stb., elsősorban, mert utóbbiak sokkal értelmesebbek, hogy a felállított alapelvek következtetéseiben szigorú következetességgel legyenek, azonkívül azért is, mert az események megítélésére vonatkozóan Hello nézetei Franciaországban sokkal általánosabbak, mint Guizot-é vagy Villemainé és a művemben nem a kitűnő férfiak cáfolatáért, hanem azért teszem, hogy az általánosan elterjedt tévedések következményeire figyelmeztessenek” - hangzik hevenyészett fordításban. Hello könyvének utalásait is felhasználta. A jegyzetek között bukkanunk rá erre a mondatra: „mi mindent írtak Bodinus, Puffendorff és Grotius a királyi hatalom korlátlanságáról”. A német változatot megtaláljuk a kéziratokban, és itt már azt is,

hol figyelt fel a három jogbölcselelőre: „Hello 262.” Grotiust korábban is ismerte, már *A zsidók emancipatiojában* idézte azt a gondolatát, mely szerint a legrosszabb térítési mód a kényszerítés. A Pesti Hírlapban természetjogi nézeteire utalt és példálózott vele az *Uralkodó eszmékben* is: „Ha Rousseau joggal vádolja Grotiust s másokat, hogy a királyi hatalom körét csak azért vonták oly tágasra, mivel a nép nem osztogat hivatalokat és nyugpénzeket: úgy azt is állíthatni, hogy mióta e viszonyok változtak, a népnek is vannak Grotiusai.” Grotius kortárs-kritikusára, Seldenre is hivatkozott, *De iure naturali et gentium juxta disciplinam Ebraeorum* című munkája nyomán. Selden az állam alapjául szolgáló jogviszonyok forrásait isteni rendelésben kereste Eötvös ezzel nem értett egyet. Feljegyzéseket készített a népjog-elméletek középkorvégi jelentkezéséről is, „*Contrat social. Volkes souverainität*” címmel. Languet *Vindicia contra tyrannos*, Buchanan *De Iure Regni apud Scotos*, La Boétie *Le contre Un, ou discours de la servitude volontaire* című művének és *A short treatise of Politique Power and of the true obedience which subjecti owe to kings and other civil govenant etc.* című kiadvány érveit ragadta ki. A címeket valamely összefoglaló tanulmány apparátusából írhatta ki. La Boétie rövid, a zsarnokságot hevesen támadó híres röpiratát eredetiben is olvasta, a neki meglevő Lamennais-összesből (Lamennais ugyanis 1835-ben terjedelmes előszóval ellátva kiadta), az első fejezetben több gondolatot megjelölt.

Münchenben forgatta Barante *Questions constitutionnelles* című, 1849-ben megjelent könyvét, amelynek a többfokú választási rendszer előnyeit hangoztató véleményével az *Uralkodó eszmékben* vitatkozott. Müncheni kézírataiban fordul elő Pütter *Specimen juris publici medii* című munkája. Értekezésének második részében utalt Zöpfl államértelmezésére, mely szerint az állam olyan tény, ahol „bizonyos megtelepült családok népileg szervezett egységben élnek bizonyos földteren, szigorúan kijelölt külhatárok között.” Nem említette Hinrichs *Die Könige* című államelméleti művét, amelyet 1852-ben, a kiadás évében vásárolt meg. A 460 oldalon végig ceruzavonások, beírások láthatók. A királyság intézményének fejlődéstörténetét ideológiai vetületében - a Konfuciusz-kori Kínától az 1830-as évek Belgiumáig - vizsgáló szerző monarchista szemlélete vagy a kései megszerzés lehetett az oka, hogy mégsem dolgozta be adatait, szempontjait az *Uralkodó eszmékbe*. A második rész hazai anyaggyűjtése során juthatott Eötvöshöz a dühödt forradalomellenességéről és szélsőséges monarchizmusáról hírhedt De Maistre *Essai sur le principe générateur des constitutions politiques* című államtana. Hosszan foglalkozott ezzel a „2 R I-V K” feliratot viselő kis kézirat-csomag egyik lapján „Historiai jog” cím alatt, kimutatva ellentmondásait, gyengéit. Érdemes végigolvasni ezt a gondolatmenetet, mert Eötvös elveire is fontos adalékot nyújt: „De Maistre mondja: hogy alkotmányt csinálni nem lehet, szerinte minden alkotmány a’ népből mintegy természetes szükségként veszi eredetét, vele ‘s belőlle fejlődik, külső resultatuma történetének. E theoria mellynek de Maistre egyébként maga leginkább ellentmond midőn azon állítással lép fel: hogy népek csak olly jogokkal birhatnak mellyek nekik uralkodóik által adattak; valamint párt érdekek végett állítatott fel úgy párt érdekből elleneztetett, ‘s valamint a’ francia gróf híres munkája által az absolutizmust akará védeni, úgy megtámadói az éppen akkor divatos liberalizmus szemüvegén nézték theoriáit. De Maistrenak igaza van. Minden alkotmány a’ nép történetének resultatuma, a’ gróf csak abban csalódik hogy históriai momentumoknak csak írott szabadság leveleket tekint. Nem csak Magna charta vagy arany bullák eredményei a’ történetnek, hanem eredménye ‘s pedig eredménye a’ nép míveltségi állapotja is, ‘s amennyiben minden alkotmány csak ez alapon nyugszik biztosan de Maistre jól mondja, hogy alkotmányoknak alapja csak a történet lehet!”

Eötvös az *Uralkodó eszmék* második részében bizonyos fokig szembefordult addigi centralista nézeteivel. A központosított állam eszményét nem vetette el, csak annak túlzásaitól félt - mondván: így a forradalom sikere valószínűbb -, ellensúlyozni kívánta az önkormányzatok

szerepének növelésével. Felismerte a bonapartizmus veszélyét is, a rendszer első ideológusának, Romieu-nak *L'ère des Césars* című munkáját, „mellyel pár év előtt nagy zajt ütöttek”, pontosabban egyik állítását is cáfolta, melynek lényege: „vannak korszakok midőn a caesarismust tekinthetni egyedül lehetséges államformának, s feladatul tűzte bebizonyítani, hogy legalább Franciaország ily korszakban van jelenleg.” A könyv 1851-ben megjelent második kiadását olvasta, a könyvtárában levő példány bejelölései, a margókon többször előforduló „Centralisation” szó azt bizonyítja, hogy a központosítás elméleti kérdései miatt tanulmányozta át. Számos bejegyzés található Cermenin Timon álnéven írt és 1842-ben kiadott *De la centralisation* című művében is. Ez a könyv a 40-es években hatással lehetett Eötvös centralizációs elveinek kialakulására, az *Uralkodó eszmék*ben viszont inkább elrettentő példaként idézte „a központosítás legnagyobb bámulóját”-t, többek között vele bizonyította a centralizált állam sebezhetőségét. Csupán azt a tételét helyeselte, mely szerint minden államban szükség van erős kormányra, s a kormányt a központosítás elve teszi erőssé. A túlzott központosítás ellenszereinek problémáját vizsgálta a svájci Cherbuliez *Théorie des garanties constitutionnelles* című, 1838-ban megjelent könyvéből, amelyből szintén saját példánya volt. Jelzések, beírások csak a második kötetben vannak, s az *Uralkodó eszmék* egyetlen idézete is ebből való. Eötvös tévedésnek tartotta, hogy a királyságot csak a végrehajtó hatalom birtokosának tekintik. „Maga Cherbuliez is azon hibába esett” mondta, s a vonatkozó helyet a jegyzetekben közölte. Cherbuliez művének egészéről igen kedvezően nyilatkozott. Azokat az intézményeket, amelyek az abszolút hatalom visszaéléseivel szemben a szabadságot védik, nem is tárgyalta, csak a svájci író „fájdalom, kevésbé ismert művére figyelmeztetem olvasóimat, melyben minden idetartozó kérdés classikai tisztasággal és nyugalommal van tárgyalva.” Ismerte Cherbuliez *De la démocratie en Suisse* című munkáját is, egyik levelében ejtett róla néhány szót.

Eötvös az *Uralkodó eszmék*et több neves külföldi tudósnak elküldte. Cherbuliez és Fallmerayer kritikát írt róla, Radowitz, Raumer és Mittermaier, majd később Montalembert levélben mondták el dicsérő szavaikat. Eötvös udvariasan túlzónak tartotta a bókokat: „Ha Raumer vagy Mittermaier válaszait olvasod” - írta Szalaynak - „azt hinné az ember hogy felfogások szerint a politicus irodalom korcsmájában a' legény csak én vagyok.” A legkiválóbb állambölcseleti munkának nevezte az értekezést Laboulaye *L'état et ses limites* című esszéjében, amely a *Revue nationale et étrange* 1860. évi novemberi számában jelent meg és jelentős szerepet játszott az *Uralkodó eszmék* külföldi megismertetésében.

Az *Uralkodó eszmék* megírása után Eötvös néhány évre szakított az államtudományi tanulmányokkal. Még 1859-ben sem reagált Montalembert figyelmeztetésére, aki arról tájékoztatta, hogy egyik politikai ellenfele, a republikánus Jules Simon *La Liberté politique, civile et de conscience* címmel az *Uralkodó eszmék*hez hasonló jellegű művet adott ki. Később azonban elolvasta a könyvet, 1865-ben említést is tett róla egyik, *Helyhatósági rendszerünk* című cikkében: „A ki a self gouvernement túlzó magasztalásait olvassa, melyel a centralisatióról Cermenin és mások által írt panegiriseket követték, s látja az egyoldalúságot, melyel még a tudomány legjelesebbjei is, mint St. Mill, Simon és mások e tárgyról szólnak, az be fogja látni, hogy e részben csaknem túlméntünk a kellő határokon.” Stuart Mill-lel levelezett is. 1868 június elején - válaszul egy pár nappal előbb kapott levélre - beszámolt az angol filozófusnak az *Essay on liberty* magyarországi fogadtatásáról. A hang emelkedett, mindvégig dicsérő. „Nincs korunkban senki - ki az államtudománnyal komolyan foglalkozik - kire az, mit Ön e téren tett, hatást nem gyakorolna” - kezdte, s így folytatta néhány oldalon keresztül. Kíváncsi a véleményére, ezért elküldte neki az *Uralkodó eszmék* és *A nemzetiségi kérdés* német fordítását. Az utolsó mondatot aztán az elégedettség diktálta: „Mentségemül szolgáljon az elsőre nézve az, hogy ámbár 1850-ben, mikor e munka megjelent, Önnek kitűnő műveit

nem ismerém, sokban ugyanazon irányban haladtam, melyet Önnek nagy tehetsége most már sokak által elfogadtatott.” Eötvös egyébként az 1860-as évek közepén, második felében ismét intenzívebben foglalkozott az államelmélet kérdéseivel. Ekkoriban jegyeztette meg May Erskine *Az angol parlament és eljárása* című könyve 1861-ben kiadott magyar fordításának első 82 oldalát, azt a részt, ahol az angol parlament összetételét, jogait, kiváltságait ismertette a szerző. Az angol állam fejlődéséről kívánt tájékozódni John Russel 1865-ben napvilágot látott *An essay on the history of the english government and constitution from the reign of Henry VII. to the present time* című munkájából, ebben azonban nem láthatók a bejelölései. A német Gneist 1867-ben megjelent 45 oldalas füzeté, a *Budget und Gesetz nach dem Constitutionellen Staatsrecht Englands mit Rücksicht auf die deutsche Reichsverfassung* szintén érintette az angol alkotmány néhány vonatkozását. Gneist másik, könyvtárában meglevő műve - *Die preussische Kreis-Ordnung in ihrer Bedeutung für der inneren Ausbau des deutschen Verfassungs-Staates* - a porosz államjoggal foglalkozik, Mascher *Das Institut der Landräthe in Preussen* című dolgozatából pedig a porosz Landrat történetéről, helyzetéről olvashatott. Megvásárolta - de bejegyzés ezekben sincs - Holtzendorff 1869-ben kiadott *Die Principen der Politik* és a belga Van Praet 1867-ben megjelent *Essais sur l'histoire politique des derniers siècles* című könyvét is.

Államtudományi és történeti olvasmányainak egybeesése figyelhető meg Oxenstiernával kapcsolatban. A harmincéves háború híres svéd államférfjáról vagy tőle 1866-ban olvashatott valamit. Naplójában júliusban írt először szállóigévé vált mondásáról - „nem nagy bölcsesség kell a kormányhoz, de erély s az önbizalomnak nagy adaga” -, majd 1867 februárjában latinul idézte ugyanezt. Ekkoriban többször elmélkedett erről a problémáról, saját személyével kapcsolatban. Tapasztalatai alapján úgy vélte, a tudós és a politikus nem találkozhat egy személyben: „A gyakorlati államférfi a jelennek él, a tudomány embere a jövőnek, s minden kor jól teszi, ha saját bajnokának homlokára fűzi koszorúját. Valamint természetesnek találjuk, hogy Talleyrand, Peel vagy eszméik a jövőnek kifejlődésére semmi befolyást nem gyakorolnak, úgy nincs mit szomorkodni azon sem, hogy Rousseau, Montesquieu vagy Bentham soha az állam kormányára nem hivattak meg, mi által sem az egyes államok, sem az emberiség semmit nem vesztek.”

Kitekintés a világra

Eötvös József világirodalmi olvasmányai

Német irodalom

A gyermek Eötvös a német szépirodalmon tanult meg olvasni. Anyja az akkor divatos, ma többnyire klasszikusként tisztelt szerzők műveit adta a kezébe, ezek nyújtották számára az első irodalmi élményt. Már hétéves korában Schillert olvasta, s ebben az időben sűrűn járt színházba. Schiller volt az első kedvence. Később is szívesen forgatta, ismerte verseinek, drámáinak többségét, bár írásaiban csak a *Wallensteint*, a *Taggenburg lovagot*, a *Kesztyűt*, a *Don Carlost* és a *Tell Vilmost* idézi vagy említi. Megvásárolta Schiller 1830-ban megjelent életrajzát, majd a 60-as években két kötetét: a *Wallenstein* 1869-es és a *Gedichte* 1864-es kiadását.

Schiller iránti rajongása nem tartott soká, helyét hamar elfoglalta Goethe. Egyik jegyzetfüzetében ő maga vall erről: „Schiller vala egyetlen ideálom, és többre van szüksége minden embernek, e föld képe nála csak ragyogó napfényből ‘s rettentő viharokból ál [sic!], gyönyörköd- tetnek képei, de nem jobbulunk általok, mert csak az igazság vezet nagyra ‘s magasra... Göthe

igaz, azért vezetett engem is az igazsághoz, hajnal terjed el képein az alig kelő nap, csak e föld legmagasabb bérceit fényesíti sugárjaival, minden más tisztán, de nem ragyogva áll előttünk, és ez éles világosítása a kis földünknek. Nála a légen csak könnyű fellegek lejtenek át s előttünk haggya egyesülni, és nem vezeti készen elénkbe. Nem álmodik de boldog álmakba ringat, mert nyugalmat ad...” S a folytatás: „Schiller képzetekben, Göthe a valóban nagy, amaz ábrándjaink, ez a való költője...”

A bejegyzés 1833 tavaszán, telén keletkezhetett, mert ez év februárjában arra kérte Szalay Lászlót, hogy küldje vissza lemásolva leveleit; „erre kéretem Ecksteint is; de ne mond meg okát, csak azt mond hogy kifejlődésemet kívánom belőlök látni, Schillerianusból hogy lehettem Geötheianus, ha így kéred bizonyosan ide adja”. A levelek visszakérésének igazi okát nem tudjuk, de az valószínű, hogy ez időben foglalkoztatták azok a gondolatok, amelyeket fentebb idéztünk. Ezek elárulják, hogy a serdülő, az ifjú Eötvöst még magával ragadta Schiller ábrándos érzelmi világa, szélsőségek közt csapongó költészete, a férfivá erő fiatalembert azonban már Goethe objektívebb szemlélete, józansága, mély eszmeisége és lírájának rejtett szépségei vonzották. Goethét olvasva döbbsent rá, hogy a költőnek a valóság ábrázolására, az igazság felderítésére és kifejezésére kell törekedni.

Goethe végigkísérte Eötvös egész életútját. Már gyermekkorában lelkesen szavalta verseit, s első irodalmi próbálkozásként a *Götz von Berlichingent* fordította magyarra, alig 17 évesen. Karlsbadban emléktáblát állíttatott tiszteletére, dolgozószobájának falán ott függött az arcképe, asztalán pedig ott állt mellszobra. Gyakran idézte, emlegette műveit: *Werther*, *Faust*, *Wilhelm Meister*, *Tasso*, „a lyrai költemények nagy része”, *A bűvészinas* c. vers, a *Dichtung und Wahrheit*. Utolsó éveiben a *Wanderers Nachtlied* gyönyörű sorait mondogatta - pihenni vágyott ő is... Első unokájának Goethe összes munkáinak díszkiadását akarta ajándékozni, de ma már nem találjuk könyvhagyatékában. Csak a *Faust* két kiadása - egy magyar és egy német - van meg Goethétől, a többi nyilván elkallódott. A *Faustot* először *A karthausi*-ban említette olyan írásként, „hol nemünknek egyik leghatalmasabbja önszenvedéseit letévé”. Az 1860-as évek közepén ismét kézbe vette, a fenti német nyelvű kötetben sűrűn előfordulnak a bejelölései. Mindig nagy elismeréssel nyilatkozott Goethéről, 1869-ben például így írt: „csak abban különbözik másoktól, hogy mit valamennyien éreztek, azt ő egyedül tudta kimondani”. Megmondta az okot is: „Talán nem volt soha lángész, ki tehetségeit annyi józansággal használta volna, mint Goethe, s főképp ebben áll nagysága.”

Goethe nagy szelleme kétségkívül hatott rá. Gyakorlatiassága, humanizmusa emberi példát, iránymutatást jelentett számára, művészete pedig az irodalom terén tett első lépéseire volt befolyással. Még *A karthausi* egyes alakjaiban, néhány részletében és eszmei motívumában is érezhető a *Werther* és a *Faust* közvetlen hatása. A lélekelemző módszernek a *Magyarország 1514-ben* való alkalmazására Sötér István szerint Eötvös többek között a *Wilhelm Meisterben* találhatott példát. A századforduló idején szívesen emlegették a *Wahlverwandschaften* és *A nővérek* hasonlóságát.

Eötvös nemcsak Goethe alkotásait olvasta - néha ismételten -, hanem a róla szóló írásokat is. 1857. szeptember 8-án az *Edinburgh Review* egyik cikkével szállt vitába jegyzetfüzetének lapjain. Ezt a reflexiót később a *Gondolatokban* is közölte, hevesen visszautasítva a vádat, mely szerint Goethe szívtelen ember volt. Az 1835-ben megjelent *Goethes Briefwechsel mit einem Kinde* című levelezést még akkor megvásárolta, majd 1857-ben az újabb kiadást is. Az elsőt valószínűleg elolvasta, a másikat fel sem vágta. Az irodalomtörténeti összefoglalások közül Gervinus *Geschichte der Deutschen Dichtung* című 5 kötetes munkáját 1853-ban szerezte meg. A nagyhírű, liberális szellemű irodalomtörténész művében különös figyelemmel

tanulmányozta a Schillerről és az öreg Goethéről szóló fejezeteket, mint ahogy ezt az 5. kötet aláhúzásai, margójegyzetei bizonyítják.

Bejelölések láthatók a Wolfram von Eschenbachról és iskolájáról írt részben is. Eötvös megvette Wolfram *Parsifal und Titurel* című költeményének 1861-62-es kiadását, talán éppen a Gervinusnál olvasottak hatására. Nagyra értékelhette a német költészet másik korai remekét, a Nibelung-éneket. Gyulai Pál 1862 decemberében írta Szász Károlynak: „Egyébiránt a Nibelungent is felolvashatod a nagygyűlésen. Én ezt szóba hoztam volt a minap a Kf. társaság egyik havi illésén. Eötvös nagyon pártolta.” Szász Károly be is mutatta fordítását, s amikor azt 1869-ben kiadták, Eötvös azonnal megvásárolta vagy megkapta tiszteletpéldányként.

Schiller és Goethe mellett a német klasszicizmus és felvilágosodás többi nagyságát is ismerte, olvasta. Könyvtárában megtaláljuk Winckelmann, a Stolberg-fivérek, Herder, Klopstock és Wieland műveit - az utóbbi kettőre vonatkozó ismereteit Gervinus szintéziséből újíttotta fel -, írt a kevésbé jelentős, de népszerű Lichtenberg egyik mondásáról, sőt Nagy Frigyes verseiről is. A Lessing-összesből főként az esztétikai és drámatörténeti munkákat (*Beyträge zur Historie und Aufnahme des Theaters, Laokoon, Hamburgische Dramaturgie, Wie die Alten den Tod gebildet*), valamint a filozófiai, vallásbölcseleti műveket (*Anti-Goeze, Die Erziehung des Menschengeschlechts*) tanulmányozta, és sok aláhúzás van a *Nathan der Weise* lapjain, amelyet a zsidókérdés kapcsán olvashatott. Az *Emilia Galotti*t egyik cikkében remekműnek nevezte, s más utalásai is igazolják, hogy jól ismerte Lessing munkásságát. Lessinggel és Goethével egy sorban emlegette a romantikus Uhland verseit, akitől egy szomorújáték van hagyatékában.

Mély nyomokat hagyott Eötvös költői, írói pályáján a német romantika, és általában a romantika. A körmondatos stílus, a beszédeit jellemző romantikus ékesszólás, a nemzeti múlt hagyományainak és törekvéseinek tisztelete, a nemzeti kultúra értékeinek megbecsülése jórészt a romantikus korstílus hatására formálódott, fejlődött ki nála. Olvasmányai között szép számmal szerepeltek a német romantikusok. Egész fiatalon ismerkedett meg Jean Paullal, akinek neve kétszer is előfordul korai írásaiban. Megszerezte műveinek 65 kötetes gyűjteményét, amely 1826-1833 között jelent meg, s az ezzel párhuzamosan kiadott, 8 füzetből álló életrajzot. A német író hatása érezhető az 1833-ban közzétett *Bel- és Külvilág* című aforizmáin - ezt Bajza József elismeréssel állapítja meg egykorú bírálatában -, s az *Álom* című, 1835-ben írt prózai költeménye is Jean Paul hasonló műfajú alkotásaira emlékeztet. Fiatal éveiben kedvelte Lafontaine-t, a nálunk is népszerű író. *A házasság* egyik szereplője „isteni”-nek nevezi, egy másik pedig *Der Naturmensch* című regényét olvassa nagy élvezettel. Megvásárolta a jozefinista Alxinger eposzait, a konzervatív szemléletű Fouqué egyik lovagregényét, Steigentesch vígjátékait, Schulze összegyűjtött költeményeit, Rückert keleti hatást tükröző verseit és az osztrák Zedlitz könyveit (az utóbbi három köteteiben itt-ott kevés bejelölés is van), Novalis *Heinrich von Osterdingen* című történeti regénytörredékét. A romantikus iskola vezető kritikusairól, Tieckről és Schlegelről 1847-ben ejtett szót, mondván: a magyar kritikának önállósulni kell, megszabadulva befolyásuktól. Tiecknek két regényét is megvette, akárcsak Schlegel híres filológiai munkáját, az *Über die Sprache und Weisheit der Indier*-t. Még élete végén is emlékezett Hölderlin soraira, Spindler regényalakjaira.

Fiatalkori élménye volt Heine költészete; *A karthausi* és egy 1845-ös cikk idézete, előbbinek és a 30-as évek verseinek feltételezhető, bár vitatott reminiscenciái ezt mutatják. Az öregedő Eötvös emlékezetében még elevenen élt Heine művészete, 1865-ben még pontosan hivatkozott rá. Felkeltette az ifjú Eötvös érdeklődését Börne esztétikája is, amely az irodalmat a politikai és erkölcsi haladás eszközének tekintette. A könyvtárában levő Börne-összesből csak az egyik irodalomelméleti tanulmányt (*Der Roman*) jelölgette meg olvasás közben. Az

1830-as években vásárolta a panteista Schefer verseit is, a 40-es években pedig az osztrák Castelli elbeszéléseit, Halm drámáit, Hingenau regényét, Stierle-Holzmeister egyik kötetét, s ez időből származik Grünnek, a Vormürz kimagasló költőjének két könyve, köztük a *Spaziergänge einen Wiener Poeten* 1831-es kiadása, továbbá Herwegh forradalmi hangvételű kötete, a *Gedichte eines Lebendigen* és a jóval mérsékeltebb Lewald egyik műve. Gutzkowról - aki az irányregény műfajának volt jelentős képviselője - csak 1852-ben, egyik levelében írt, holott valószínű, hogy könyveit korábban is ismerte. Levelében arról beszélt, hogy el akarta olvasni a német író utolsó regényét, bár „azok szerint miket felölle olvastam nem sokat tartok rolla.” Azt kifogásolta, hogy Gutzkow eltávolodott a realizmus alapelveitől.

Ebben a levélben nyilatkozott Auerbach előző évben kiadott *Deutsche Abend* című regényéről is, amelyet az Allgemeine Zeitung kedvező kritikája nyomán rendelt meg. Csalódottan írja, hogy „még sem érdemlé meg csak az olvasását sem”. Korábban több rokonszenvvel viseltetett Auerbach iránt. *Schwarzwälder Dorfgeschichte* című, 1843-44-ben megjelent novella-gyűjteményét magyarul is ki akarta adni, a Népkönyvkiadó Egyesület által. Tetszetek neki az elbeszélések, elsősorban azok érzelmes humanizmusa, a falusi néppel való együttérzése, a parasztletről festett idillikus képe. Hasonló vonások jellemzik Eötvös paraszttárgyú novelláit és *A nővérek* című regényét; ezért az irodalomtörténészek egy része a német író egyenes hatását tételezte fel. Ez vitatható, hisz Eötvös novellái egy irodalmi irányzat általános fellendülésének termékei voltak, falusi idilljei személyes élményforrásból táplálkoztak. Auerbachnak a népies irodalomra vonatkozó nézeteit az 1846-ban megjelent *Schrift und Volk* című könyvből ismerte meg, amelynek *Die Dichtung aus dem Volke, mit besonderer Beziehung auf Hebel* című fejezetét elmélyülten tanulmányozta. Új fényt vethet az Auerbach-kérdésre a hagyaték egy másik darabja, a kiváló svájci elbeszélő, Gotthelf *Uli, der Knecht* című regénye. Gotthelf erkölcsi oktatásul szánta műveit, realista parasztregényei a svájci falu társadalmát ábrázolják. A fenti kötet 1854-ben jelent meg, tehát éppen Eötvös parasztnovelláinak születésekor. Elgondolkodtató, hogy nem hathatott-e azokra, főként a svájci hegyekben játszódó *Novella* című elbeszélésre.

Az 1850-60-as években egyébként csökkent érdeklődéssel figyelte a német irodalom újabb alkotásait. Könyvtárában mindössze Geibel, s az igencsak másod-, harmatvonalbeli Hamerling, Roquette és Schober egy-egy kötete volt meg ebből az időből.

Francia irodalom

Családi befolyásra történt Eötvösnek a francia műveltséggel való találkozása is. A franciák iránti tiszteletet nevelője, Pruzsinszky József erősítette meg a lelkében, majd az egyetemi előadások tudatosították. A francia szépirodalommal való kapcsolata az 1830-as években volt a legintenzívebb. Ekkor hivatkozott Cardenal provanszál trubadúr szatíráira, s már ekkor nagy elismeréssel szólt Molière-ről, akit később is szívesen olvasott, s úgy tűnik, vígjátékaiban felhasználta a komédia francia mesterének néhány fogását, alapmotívumát. Ekkor mondta el, miként vélekedik a francia klasszicizmusról. Racine-t és Corneille-t sem nagy rokonszenvvel említette, az akadémikus irányzatot pedig fenntartás nélkül elmarasztalta, és nem kímélte az utódokat sem. Később higgadtabban szemlélte ezt a korszakot, az 1860-as években két beszédében is kiemelte Corneille, Racine és Boileau nagyságát, XIV. Lajos kora csillagainak nevezte őket. Megbarátkozni azonban nem tudott velük, sehol sem idézi őket, könyvtárában is csak Boileau összegyűjtött munkái vannak meg. Az 1820-ban megjelent négy kötetet 1835 körül szerezhetette meg, talán éppen az Hugo-tanulmányokhoz forrásul, de bejegyzés nincs bennük. Felhasználta viszont La Harpe *Lycée ou cours littérature ancienne et moderne* című irodalomtörténetének 1834-es kiadása: az 1. kötetben a Corneille-ről és Racine-ról szóló

fejezeteknél gyakori a bejelölés. Hagyatéka tartalmaz még néhány XVII-XVIII. századi francia könyvet, köztük Mme de Sévigne levelezését, Louvet híres regényét, a *Chevalier de Faublas*-t és Le Sage három művét is. Beaumarchais-nak a sajtószabadságról írt sorait pedig az *Uralkodó eszmék*ben említette. Ez azt bizonyítja, hogy nem zárkózott el mereven e korszak irodalmától, ám nem melegedett fel iránta, s ezért van kevés nyoma írásaiban.

A francia felvilágosodás filozófiai gondolatainak megértéséhez Voltaire és Rousseau szépirodalmi művein át jutott el. Diákkorában a Candide Pangloss doktorának módjára élt, elve: „A világ legjobb úgy, mint Úristen teremté”. Később az ellenkezőjét vallotta ennek, meg akarta változtatni a világot. S hogy hitet tett emellett, abban nagy szerepe volt Voltaire és Rousseau eszméinek is. 1847-ben már gúnyosan szólt oda azoknak, „kik panglossi lelkesüléssel a’ magyar földművelőnek helyzetét oly virágzónak festitek”. A *Julie ou Nouvelle Héloïse* ún. rousseau-i érzelmességének Eötvös verseiben és *A karthausi* lírai részeiben lelünk nyomára. A regény pedagógiai gondolataiban az *Émile* hatása is kimutatható.

Eötvös számára a francia irodalomból egy kortárs, Victor Hugo romantikus költészete jelentette az elhatározó nagy élményt. A folyóiratok, tanárai vagy barátja, Szalay László (aki már 1829-ben írt az akkor nálunk még alig ismert költőről) irányíthatták rá a figyelmét. 1835 nyarán lefordította az *Angelo* című drámát. Ez irodalmilag halvány kísérlet ugyan, mégis nagy a jelentősége, mert ezzel kezdődtek hazánkban az Hugo-fordítások. Hasonló zsilipnyító szerepe volt két tanulmányának, megjelenésüket (*A francia drámai literatura és Victor Hugo* címűt 1835-ben, az *Angelo* bevezetésének szánva írta, az *Hugo Victor mint drámai költő* címűt pedig 1837-ben) egyre-másra követték az Hugoról írt cikkek. Hugo művei közül esszéiben Eötvös az *Angelo*, a *Cromwell* - 1827-es kiadásának előszava alapján született az első tanulmány -, a *Le roi s’amuse*, a *Lucrece Borgia* című drámákat és a költő ódáit említette. Szembeszállt Hugo kritikusaival, szenvedélyesen cáfolta kételyeiket. Név szerint csak kettőt nevezett meg: „Chaudes-Aigues a Párisi Szemlében s Jules Janin az angol Athenaeumban Hugo roppant népszerűsége ellen harcba szállnak...” Felháborodva utasította vissza azokat a vádak, melyek szerint Hugo rossz, erkölcstelen tendenciákat követ, mert drámaiban a rúttságot is ábrázolja. „...miként a próza alatt rejtve lángol a költés, úgy él a durva cselekvény alatt egyike a legszebb erkölcsi valóságoknak” - hangzott az ellenérve. Hugo fő érdemének azt tartotta, hogy „nem tetszeni, használni vala ... célja.” Mint költőt l’art pour l’art-ellenes magatartása, mint a reformkor emberét a nép ügyéért való kiállása ragadta meg. Szerinte Hugo a néphez, a népnek szóló dráma megteremtője, a francia romantika addigi eredményeinek összegezője: „ő az, ki a harcot elkezdé, ő, ki mint Luther, mindazon egyes véleményeket s okokat a régi ellen, melyek ezerek fejében elszórva léteztek, egybegyűjté s egy systemává összeolvasztá.” 1836-37-es párizsi útján személyesen is találkozhatott Hugóval. Az ezután írt esszéiben fejtette ki az irodalomról vallott nézeteit, ars poeticáját. Költői programja Hugo elvein nyugodott: elutasította az öncélú művészetet, az irodalom feladatát a társadalom, a nép szolgálatában látta. S hogy ez nemcsak elméleti tétel maradt, hanem megvalósult írói munkásságában, Hugo és Eötvös szellemi kapcsolatának fő eredménye. A 23-24 éves Eötvös rajongása után meglepő, hogy később mindössze egy írásában fordul elő Hugo neve: 1838. április 2-án írt *Remélj!* című verséhez tőle választott mottót. Könyvtárában is csak két kötete - a *Napoleon le Petit* 1852-ből és a *La légende des siècles* 1859-ből - volt meg, bejelölések pedig csak az utóbbiban láthatók. A hallgatás oka az lehet, hogy politikai és történeti kérdésekkel kezdett foglalkozni, a romantikától egyre távolodott, újabb eszmeáramlatok jelentek meg gondolatvilágában.

A második Hugo-esszéiben írt „az eltűnt dicsőbb idöket” daloló Béranger-ről, aztán Chateaubriand-ról és Lamartine-ről, akik Hugót a romantikában „dicsően előzték”. Lamartine művészetének nagy tisztelője volt, akkorra már nemcsak verseit, regényeit, hanem tanulmányait is

olvasta, majd a 40-es évektől kezdve inkább történeti művei érdekelték. Párizsban vele s nyilván más költőkkel, írókkal is találkozott. Betekintést nyerhetett a francia irodalom kulisszái mögé, tájékozódhatott problémáiról, eredményeiről. Egy ekkor megismert ötlet szolgáltatta a példát a *Budapesti Árvízkönyvhöz*, amelyet Eötvös kezdeményezett. Itt jelent meg *A karthausi* is, Eötvös első regénye. Ebben érezhető legelevenebben a francia szépirodalom hatása, még akkor is, ha az egyedi hatások kimutatása sokszor mesterkéltnek, erőltetettnek tűnik. Bizonyos, hogy a fiatal, alig 26 éves Eötvös a regény eszmei élményének nagy részét könyvekből merítette, a világfájdalmas hangulat az olvasmányok hatásának tulajdonítható. Az 1838-39 körül írt leveleiből ugyanis az derül ki, hogy ekkoriban igen boldognak érezte magát. Egy 1851 decemberében kelt levelében maga is bizonyosságát adja ennek: „tudod még akkor is midőn Carthausimat írtam ‘s az egész világ mosolyogva ált körülöttem, reflexioim szomorúak voltak”. A regény forrásaiként emlegetett francia művek hosszú sort alkotnak: Rousseau: *Nouvelle Héloïse*; Prévost: *Manon Lescaut*; Chateaubriand: *René*, *Atala*; Constant: *Adolphe*; Dumas père *Impressions de voyage* c. novellája; Guttinguer: *Arthur ou la Solitude*; Mme Krudener: *Valière*; Musset: *La confession d'un enfant du siècle*; Nodier: *Le peintre de Salzbourg*; Sainte-Beuve: *Volupté*; Senancour: *Obermann*; Mme de Staël: *Delphine*, *Corinne*; George Sand több regénye; Hugo, Lamartine és Saint-Pierre általában. Elképzelhető, hogy Eötvös mindegyiket olvasta ezek közül, *A karthausinál* azonban nem egyszerűen néhány regény befolyásáról van szó. Wéber Antal tapint rá a lényegre: „az idegen irodalomban művészien megfogalmazott világfájdalmas életérzés kísérteties egyezése a más okokból keletkezett, de érzelmi színezetében ennek megfelelő válságélménnyel. Nem átvétel ez tehát, hanem átérzés, rátalálás, az idegen kifejezésnek (stílusnak, hangulatnak, problémaelemeknek) a saját mondanivalóval való összehangzása.” A felsorolt írók közül néhánynak semmi nyoma sincs Eötvös műveiben, könyvtárában. Benjamin Constant-nak csak a politikai dolgozataival foglalkozott, George Sandnak viszont három könyve is megvan hagyatékában: az *André*, a *Laure* című regények és a *La petite Fadette* című elbeszélés-kötet. A francia írónőről *A karthausiban* nyilatkozott, majd az *Uralkodó eszmékben* világirodalmi hatására utalt.

Az 1830-as évek francia írói közül egyébként a kevésbé jelentőseket is olvasta, Gay és Viel Castel egy-egy regénye, Delavigne drámáinak két kötete ma is megvan hagyatékában. Még Villemain 1840-ben kiadott *Cours de littérature française* című irodalomtörténetében is megjelölgette a Rousseau utáni írókról szóló részeket, később azonban alig találunk nála utalást a francia szépirodalomra, könyvtárában is csak kivételként akad belőle egy-két kötet. Sue *Mathilde* c. regényét például megvásárolta, egyik cikkében pedig „bolygó zsidójára” utalt. Emile Girardint 1844-ben mint az üzleti szempontot (szerinte károsan) előtérbe helyező lapkiadót említette, 1858-ban egy akkor megjelent vígjátékáról írt, a *Pensées et maximes* 1867-es példányában pedig az Idées címszó alatti aforizmákból és a könyv első oldalain aláhúzogatta az érdemes gondolatokat. Ismerte Mérimée munkásságát, olvasmányai között szerepeltek Kock pajzán, derűs regényei, rokonaitól került könyvei közé Féval *Le comte Barbebleu* című története, Montépin két regényét viszont ő maga vette meg. Tehát ekkor is forgatta ő a francia regényeket, olvasgatta a verseket, a színházban megnézte a francia darabokat, általában jártas volt a francia irodalom újabb áramlataiban, az olvasottak azonban nem foglalkoztatták annyira, mint az 1830-as években, s az írók hatása is minimálisra csökkent. Az 1860-as évek elején mondott beszédeiből kitűnik, hogy a francia regény- és drámairodalom új irányzatát, amely tömegszórakoztató intézménynek tekintette az irodalmat, nem nézte jó szemmel, fordítását helytelennek, hibásnak tartotta.

Angol irodalom

Eötvös az anyjától örökölhette azt a kb. 30 kötetnyi angol regényt (kettő kivételével 1825 előtt jelentek meg), amelyek ma is könyvtárában találhatók. Többségükben harmad-, negyedrangú, de korukban közkezen forgó művek ezek, s néhány divatos nőíró - Morgan-Owenson, Porter-nővérek, Edgeworth, Burney, Opie - alkotásai. Bejelölés egyikben sincs, ám elképzelhető, hogy az olvasóvá érő Eötvös forgatta őket.

Olvasási kultúrájának fejlődésében a vers és a regény szakasza az 1830-as évek elejére, közepére tehető. Ekkor kedvelte, szerette meg az angol irodalmat is. Igen nagyra becsülte Shakespeare-t, „a világ legnagyobb költőjének” nevezte, soha nem halványuló csillagnak mondta, amely fényét az irigyelhető Angliára árasztja. Elsősorban lélek- és jellemábrázoló művészetének mélységeit csodálta. A *Lear királyt* többször elolvasta, egyéb drámái közül a *Romeo és Júliára*, a *Macbethre*, *A velencei kalmárra* és a *IV. Henrikre* utalt műveiben. Hagyatékában csupán az *Othello* német fordítása maradt. A többi angol klasszikussal szintén fiatalon ismerkedett meg, egyiket-másikat - Milton, Addison, az irodalmi szalonjáról inkább híres Lady Montague - idősebb korában is emlegette. Talán Pope tetszett neki a legjobban, tőle választott mottót egyik Hugo esszéjéhez. Bacont elmarasztaló szavaival viszont nem értett egyet, szerinte túl szigorúan ítélte meg emberi hibáit. Megszerezte Edward Young *The Night Thoughts* című nagyhatású költeményének 1760-as kiadását, s bizonyosan élvezettel olvasta a természet szépségeit, nyugalját megrajzoló Thomson *The Seasons* című kötetét. Richardsont *A karthausi* forrásai között tartották számon, egyik könyve - *Histoire du Chevalier Grandisson* - franciául megvan könyvtárában. Megvette Swift összegyűjtött műveinek 1841-es kiadását is, de a két vaskos kötet közül csak az elsőt vágta fel. Az 1850-es évek közepe táján olvashatta el ismét a *Gullivert*, mert *A nővérekben* a liliputi történetre utalt, a *Gondolatokban* pedig általában a regényre. Fieldingnek két műve volt gyűjteményében: *The adventures of Joseph Andrews* és *The history of Amelie*. Megvásárolta Johnson népszerű Rasselas-történetét is. A korábban igen tekintélyes íróról naplójában viszolyogva szólt. Szerinte Johnson hírének és az angol irodalomban elfoglalt helyének oka nem nagyságában, hanem közepszerűségében rejlik. „Nagynak az emberek csak azt ismerik el, mihez egy bizonyos közelségben érzik magukat. Az emberek nagy részére éppen a közepszerűség bír a legnagyobb vonzó erővel.” A klasszikus iskola utolsó nemzedékéből Sheridan összegyűjtött művei és Crabbe összes versei találhatók meg hagyatékában.

Bármennyire tisztelte Eötvös a klasszikusokat, igazán a romantikusokat szerette. Könyvtárában három antológia is van, amelyek elsősorban a romantikusok verseit, elbeszéléseit tartalmazzák. Megvásárolta Wordsworth gyűjteményes kötetét is, amelyben a *The tables turned* és az *Ode* című költeményeket megjegyezte. Valószínű, hogy ismerte az ír Moore költészetét, hisz rokonszenvezett az írekkel, s ráadásul Moore közeli barátja, majd életrajzírója volt Byronnak, akinek művészete nagy élményt nyújtott Eötvös számára. Byron *Kainjáról* már 1831 szeptemberében írt, majd elolvasta összes munkáinak 1835-ös kiadását, amelyből a *The bride of Abydos, a turkish tale* című beszélt és a *Manfred* című drámai költeményt ki is jegyzetelte. Byron levelezésének 1825-ben megjelent 3 kötete szintén megvolt neki. A 30-as évek végén négy alkalommal tőle választott mottót, többször írt világfájdalmáról - „költeményeiből az egy keserű érzemény... tűnik ki” -, amelynek hatása egyesek szerint *A karthausiban* is tükröződik. Cím szerint csak a *Childe Haroldot* (német fordításban őrizte) és a *Don Juant* említette, előbbiből idézett is *A falu jegyzőjében*. A *Tales and poems* című Byron-kötetet 1857-ben vásárolta meg, s még 1865-ben is előfordult nála az angol költő neve, naplójának egyik bejegyzésében.

Gyermek- és ifjúkorának kedvelt olvasmányai lehettek Scott történelmi regényei, elbeszélései. Hagyatékában négy kötete maradt fenn: a *Halidon Hill*, az *Anna of Geierstein*, *The poetical Works* és a *History of Scotland*, mindegyik 1822-34 között jelent meg. A versek közül aláhúzogatta a *The lay of the last minstrel* című elbeszélő költeményt. *A falu jegyzőjében* Scott roppant részletes leírásaira célzott, s arra a regényességre, ahogy szűkebb hazáját, Skóciát ábrázolta. S bár általánosságban utalt az olyan regényírókra, akik „személyeik köntöseit leírásuk egyik főtárgyának tartják”, elsősorban Scottra gondolt. Kései töredékében, *A XIX. század báróiban* hasonlóan vélekedett az Ivanhoe-ról, ám ugyanakkor sosem vénülő, igaz műnek nevezte. Egyik, 1852 januárjában Szalayhoz küldött levelében a skót író valamelyik előszavának gondolataira utalt.

Az 1830-as években Eötvös olyan könyveket is megvásárolt, mint Marryat két tengerész-regénye (*Peter Simple* és *Jacob Faithful*), valamint az amerikai Cooper két indiántörténete (*The pioneers* és *The prairie*); holott az utóbbiakat fel sem vágta. Cooper élete végén, miniszteri tevékenységével összefüggésben került újra látókörén belül. Pedagógiai szempontból hasznosnak látta átdolgozásukat, s utasításai szerint Vachott Sándorné meg is tette azt. Vachottné kiadásában aztán *Az útmutató*, *Az utolsó mohikán* és a *Vadfogó* jelent meg az 1870-es évek elején, „az ifjúság számára”.

Az 1840-es évektől kezdve kevesebbet olvasott Eötvös az angol szépirodalomból is, bár fejlődését szemmel tartotta. Írásaiban ugyan semmi nyoma, de feltehetően ismerte D’Israeli egy-két regényét. A leghíresebb, a *Coningby or the new generation* 1844-ben jelent meg, a Pesti Hírlapban Trefort Ágoston írt róla recenziót, Eötvös tehát könnyen megszerezte. Az viszont, hogy *A falu jegyzőjében* műfaji indítékot kapott volna tőle, az idő rövidsége miatt is kétséges. 1862-ből van az egyetlen biztos adatunk arra vonatkozóan, hogy Dickenst is olvasta. Ez év február 27-én a Kisfaludy-Társaság ülésén Bérczy Károly fordításra és kiadásra ajánlotta az angol író *Great expectations* című regényét. Az indítvány megvizsgálására Lukács Mór és Eötvös vállalkozott. Elutasították azt, mondván: leküzdhetetlen nehézségekkel járna a fordítás. Helyette Thackeray *Henry Esmond*-ját javasolták. Véleményüket a Társaság magáévá tette, s Thackeray műve 1862-63-ban meg is jelent.

Két évvel később, 1864-ben a Kisfaludy-Társaság közgyűlésén Eötvös az egész angol irodalomról formált véleményt, s ismerve alaposságát, biztosra vehető, hogy nem másodkézből. Főként világirodalmi jelentőségét méltatta, többek között ezt mondta: „a befolyás, melyet az angol irodalom a művelt világra gyakorol, ... fenn fogja tartani a nemzet dicsőségét még akkor is, ha hatalmának minden támaszai porba dőltek.”

Egyéb külföldi írók

A német, francia és angol szépirodalom mellett Eötvös más népek irodalmáról is igyekezett képet formálni magának. Az olasz reneszánsz kimagasló alakjait, Dantét, Petrarcat, Boccacciót fordításokban (németül vagy franciául) olvasta; hagyatékában volt egy német nyelvű *Deccamerone*. Dantéra úgy tekintett, mint az olasz nemzetiség megteremtőjére. Az „Isteni comoediá”-t és Petrarca költeményeit nagyra értékelte ezt ő maga mondja egyik Hugó-esszéjében. Petrarca *A karthausiban* utalt ismét, itt fordul elő Tasso neve is. Tasso főművének, *La Gerusalemme liberata* című eposzának 1836-os olasz nyelvű kiadását megvásárolta ugyan, de sem ezt, sem az 1826-ban megjelent *Il parnasso* című antológiát (Dante, Petrarca, Ariosto és Tasso műveit tartalmazza) nem vágta fel végig. Az 1840-es évek elején szerezte meg Manzoni *A jegyesek* című regényét franciául.

A spanyol és portugál klasszikusok szintén fordításokban voltak meg könyvtárában, mint például Cervantes *Novelas ejemplares* című elbeszéléseinek 1868-as német kiadása, a *Muster-novellen*. A *Don Quijote*-t korábban is gyakran emlegette, utoljára pedig 1870 márciusában írt róla. Petőfi költeményeiről szóló bírálatából arra következtethetünk, hogy elég jól ismerte a spanyol irodalom klasszikus korszakát. Feltehető tehát hogy addigi olvasmányai között szerepelt Lope de Vega és Calderón is. Calderón darabjaival a pesti színpadokon is találkozhatott, hisz az 50-60-as években többször játszották azokat. A portugál Camoes *Os Lusíada* című eposzából két példánya volt: egy 1816-os német és az 1864-es magyar fordítás.

Angol, francia és német nyelvtudása kitárta előtte a titokzatos Kelet kapuit is. A keleti népek és kultúrájuk iránti érdeklődés a romantika egyik jellemző vonása volt. Eötvös is fiatalabb éveiben gyönyörködött az 1001 éjszaka meséinek tündérvilágában, Háfiz képgazdag költészetében. A perzsa irodalom történetével foglalkozik a kiváló osztrák orientalista, Hammer-Purgstall egyik dolgozata, amelyet fiának vett ajándékba, de maga is beleolvasott s Firdauszival bezárólag aláhúzogatta. Indiáról több útleírást történelmi és egyéb munkát vásárolt meg, de az alapos tanulmányozás nyomai csak egy kötetben lelhetők fel. A neves szanszkrit nyelvész, Wilson által lefordított és a németek által is kiadott hindu színjátékok egyikének, a *Mrichchakati oder der Kinderwägelchen* című dráma neki tetsző sorait jelölgette meg.

A szomszédos népek irodalmából nem sokat olvashatott. Érintkezésben állt ugyan Popovics-Sterija szerb költővel és a horvát Bogoviccsal, de mindkét kapcsolat inkább politikai jellegű volt. Feltűnő, hogy írásaiban egyetlen orosz költő vagy prózaíró nevével sem találkozunk, könyvtárában egyetlen orosz szépirodalmi mű sincs. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy nem tudott oroszul; továbbá azzal, hogy amikor a szépirodalmi érdeklődés legerősebb volt nála - vagyis a 30-as években - az orosz írókat alig ismerték nálunk. Közömbösen szemlélte azonban az orosz irodalom 1850-60-as években kezdődő magyarországi térhódítását is. Oroszország őt elsősorban mint politikai tényező érdekelt; jól ismerte az orosz politikai viszonyokat, a cári abszolutizmus jellegével tökéletesen tisztában volt. Az orosz kultúra, irodalom idegen maradt számára.

Oroszország csak úgy szerepelt gondolatvilágában, mint az európai reakció fő ereje, mint a magyar nemzetiség egyik legveszélyesebb ellenfele, mint egy hatalmas, de elmaradott ország.

A nemzeti tudat ösztönzői

Eötvös József magyar irodalmi olvasmányai

Némi igazság kétségekívül van Szerb Antalnak abban a megállapításában, hogy Eötvös József idegen kultúrán nevelkedett arisztokrata. Egész élete, pályája a francia, angol és német szellem maghatározó befolyásának jegyeit viseli magán, műveltsége is ezeken nyugszik. Magyar irodalmi olvasmányainak szerepe viszont legalább ilyen jelentős. Hatásukra lett a magyar polgárosodás harcosa, később irodalmunk és történelmünk kiemelkedő alakja. Tehetségét, a nyugati forrásokból szerzett nagyszerű műveltségét arra használta, hogy a magyar irodalom, tudomány megközelítse, utolérje a legfejlettebb népek irodalmának, tudományának szintjét. A magyar költőktől, íróktól tanulta a haza, a szülőföld szeretetét, ők biztatták, támogatták irodalmi pályája kezdetén.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy az olvasmányok tükrében vázlatosan bemutassuk a magyar szépirodalom és Eötvös József viszonyát, megrajzoljuk azt az utat, amely a megismerkedéstől a tevékeny részvételen át a vezető egyéniséggé való emelkedésig vezetett.

Eötvös elég későn, 8-10 éves kora körül kezdett magyarul tanulni, a budai gimnázium diákjaként. Ennek hátrányairól ő maga írta Kazinczy Ferencnek 1831-ben: „ha magyarságomban akármiféle hibákat találsz, kérlek, jobbits, és ne tuncyáságomnak, csak körülményeimnek tulajdonítsd. Idegen hangok érdeklék az alig született füleim, idegen hangokat rebegének először megnyílt ajkaim, anya nyelvem német, az örökséget, amelyet minden anya legszegegyebb gyermekének is hágy, önnön fáradságomnak kelle megszereznem, a köteléket, mely legerősebben köt mindenkit hazájához, a nyelvet önnön karokkal fogom, ha csekély is, amit bírok, mondhatom, ez az én művem...”

A gimnáziumban az oktatás latinul folyt, így tanították a magyar nyelvet is, Versegly Ferenc *Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae* című nehézkes, nyelvtanulásra nemigen alkalmas tankönyvéből. A gyermek Eötvös sokat bajlódhatott az ehhez kapcsolódó terjengős, aprólékoskodó gyakorlókönyv - *Exercitationes Idiomatis Hungarici in usum Gymnasium Regni Hungariae* - leckéivel is. Az első magyar nyelvű könyveket nevelője, Pruzsinszky József adhatta a kezébe, ő hívhatta fel a kamaszodó fiú figyelmét a magyar irodalom értékeire.

Lényegesen fejlődött Eötvös magyar nyelvi tudása az egyetemi évek alatt. A pesti egyetem bölcsészkarára 1826-ban íratta be az apja. Az első tanévben 10., illetve 31. eminens volt a magyar nyelv és a magyar stílus c. tárgyakban, a következő esztendőben viszont már előrelépett eminenssé. Tanára Czinke Ferenc volt, tankönyvként pedig Benyák Bernát József *Grammatica hungarica*-ját és Pápay Sámuel *A magyar literatura esmérete* c. munkáját írták elő a tanrendben. Czinke a kortársak egybehangzó véleménye szerint méltatlanul ült a katedrán. „... Ez ember mindenre inkább alkalmas lehetett, mint a magyar nyelv tanítására; semmi tekintélye nem volt, tanítványai gúnytárgyául szolgált, mintha csak kiválasztva éppen azért neveztetett volna ki e nagyfontosságú tanszékre, hogy tőle a magyar nyelvet senki meg ne tanulhassa...” - írta róla Táncsics Mihály. Eötvös nem sokat tanulhatott a gyatra előadásokból és Benyák latinul írt nyelvtankönyvéből, ezért inkább magánszorgalma és Pruzsinszky oktatása révén haladt előre.

Pápay Sámuel 1808-ban megjelent könyvének már több hasznát vehette. Nagyobbik része ennek is nyelvtan. A magyar nyelvtudomány addigi eredményeinek összegezése, a nyelvújítás kompromisszumos szárnyának elvei alapján. Második része (A magyar literaturának régi 's mostani állapotjáról) jóval értékesebb: magyar nyelven ez volt az első rendszeres összefoglalás a magyar irodalom fejlődéséről. Leíró jellegű irodalomtörténet, részletes felsorolást ad irodalmunk kiemelkedő alkotóiról, némelyiket jellemzi is, ítéletei azonban erősen megkérdőjelezhetők. Áttekintése a jelen felé közeledve egyre hézagossabbá válik, nem említi például Csokonai és Kisfaludy Sándor nevét.

A hiányos, alacsony színvonalú irodalomtörténeti oktatás lehetett az elsődleges oka, hogy Eötvös a régi magyar irodalomban viszonylag járatlan, alig foglalkozik a korai és XV-XVIII. századi magyar prózával, költéssel. Sőt, kétségbevonja annak eredetiségét: „irodalmunk kezdete kevés kivétellel a német irodalom utánzásául tekinthető; kevés kivétellel, mondom, mert hogy a francia és klasszikus művek szintén nem maradtak hatás nélkül...” Írásaiban csupán Zrínyi Miklóstól idézte a *Szigeti veszedelem* két sorát, és Gyöngyösi István *Murányi Vénusát*, valamint Gvadányi József *Rontó Pálját* említette. Gvadányi főműve, az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása...* első, 1790-es kiadásában megvolt neki. Teljesen hiányzik műveiből, könyvtárából Balassi, Pázmány, Kármán, Fazekas stb. Csokonainak a neve sem

fordul elő nála, de *A reményhez* megzenésített változatára egyik elbeszélésében utal. Nagyra becsülte, sőt néha túlbecsülte a népköltészetet - ami a romantika hatásának tulajdonítható. Első Hugo-esszéjében mondja: „nem vehetjük rossz néven senkinek, aki a költészetnek első nemét, mely a népdalban, eposzban nyilatkozik, a költészet későbbi művészibb formáinál többre becsüli.” Az *Uralkodó eszmékben* már túlzó hangot üt meg: „egy népdal olykor nagyobb befolyással volt egyes állam sorsára, mint a legfényesebb államtani elméletek.” Műveiben itt-ott fellelhetők a népköltészeti motívumok: egy-egy népdalt, közmondást idéz, egy-egy népmondát sző bele az elbeszélésbe stb. Ezeknek azonban csak egy része ered a magyar folklórból.

Eötvös magyar szépirodalmi olvasmányainak megválasztásánál döntő szerep jutott a személyes kapcsolatoknak, a magyar irodalomhoz való viszonya jórészt a kortárs írók ismeretére korlátozódott. Egyetemi évei alatt került közvetlen kapcsolatba az élő magyar irodalommal, ekkor tette meg az első lépéseket az irodalom országútján. Ekkor barátkozott össze Szalay Lászlóval is. A két lelkes fiatal együtt írogatta verseit, együtt olvasták a számukra addig idegen magyar írókat. 1828-ban előfizettek az első magyar verstanra, Papp Ignác veszprémi tanító *Magyar poézis, alapul a verselni kívánók kedvéért* c. könyvére. Bizonyára ebből akarták elsajátítani a poétikai tudnivalókat, a verselés technikai fogásait. Ma már nehezen lehetne megállapítani, hogy az eredetieskedő, eklektikus, joggal elfelejtett munka szabályait, példáit hasznosították-e költői próbálkozásaik kezdetén.

Történelemtanáruk, Horvát István és Pruzsinszky, esetleg Eötvös apjának közvetítésével a két fiú személyesen is megismerkedhetett a kortárs-írók egyikével-másikával: Virág Benedekkel, Vitkovics Mihállyal, Szemere Pállal stb. Tisztelegtek az 1828-ban Pestre látogató Kazinczy Ferencnél is, akihez Eötvös később egész közel került. 1830-ból és 1831-ből fennmaradt levelei, aztán az a tény, hogy Kazinczy utolsó művét, a *Pannonhalmi utazást* neki ajánlja, továbbá fellépése az ősz mester mellett - első napvilágot látott művét, *A kritikus apotheosisát* az ő védelmében írta - mind ezt bizonyítják. Kazinczy halálának híre külföldön érte. A mester által megkezdett út folytatásának szükségességéről mint rájuk háruló feladatokról írt Szalaynak: „Nemzetiség volt hosszú élete nagy feladása a mennyire lehetett, s ezt betölté. Egyes borostány ágakat szedett és haldokló kézzel nekünk adta kezünkbe, hogy mi fűzzük koszorúvá; szent kötelességünk ez most...” S az utóirat: „Irok parentatit Kazinczire, kérdezd meg Szemerét felveszi e ha jó Muzarionjába?” A nekrológ azonban nem jelent meg; vagy nem volt jó, vagy el sem készült. Eötvös még 28 év múlva is csodálattal tekintett egykori bálványára. 1859. október 27-én került sor az Akadémián a nemzeti eseménynek számító Kazinczy-ünnepség megtartására. Az emlékbeszédet Eötvös mondta. Beszélt az íróról is - „összes irodalmunkban kevesen vannak, kiket melléje állíthatnánk” -, de főleg irodalomszervező, nyelvújító munkásságát méltatta, műfordításairól, a régibb írók kiadásáról szólt; s mély fejhajtással állapította meg: „ő nem egyes műveket, hanem egy egész irodalmat, egy új életre ébredett nemzetet hagyott maga után, hosszú munkássága által megszerezvén azt, mi az irodalom, mi a nemzet kifejlődésének első feltétele: nyelvet, mely a művészet s tudomány körében előre törekvő nemzetnek alkalmas eszközül szolgálhasson.” Kazinczy hatásának nyomait feltaláljuk a fiatal Eötvös költészetében, stílusában, de fontosabb ennél az a példa, amit ő jelentett a fiatal költő számára. „Kazinczy gyújtá fel bennünk az első lángokat” - írja 1834-ben. A költői tehetséget érző fiúnak az öreg író biztatása adhatta a végső lökést, hogy a magyar irodalom ügye mellé szegődjön.

Kazinczyt védelmezve Eötvös Bajza József ellen foglalt állást. Különben sem rokonszenvezett vele, de ez kölcsönös volt. 1829-ben az akkor már jurista Szalay, Eötvös és barátai egy kis irodalmi társaságot alakítottak, Anacharsis néven. Bajza rosszállóan tekintett a csoportra, s ezt nem is rejtette véka alá. A fiatalok érzékenyen reagáltak erre. Eötvös 1831-ben még

Széchenyivel is heves vitába keveredett s egyértelműen elítélte Bajza kritikai munkásságát. Bajza sem kímélte a tollát, amikor Eötvös jelentkezett az irodalom színpadán; *A házassulók* című vígjátékát szinte kegyetlenül támadta a Kritikai Lapok, a recenzió főleg mágnási mi-voltán élcelődött. Később kibékültek, és a Bajza által szerkesztett Athenaeumban Eötvösnek több verse is megjelent.

A békesség egyik jele, hogy 1839-ben, amikor Eötvös Józsefet a Magyar Tudós Társaság tiszteleti tagjául ajánlották, az aláírók között szerepelt Bajza is, Vörösmarty és mások társaságában. Vörösmarty Mihály már régen szemmel tartotta a fiatal bárót, támogatta az Anacharsis-kör munkáját is. Kapcsolatuk ezután is közvetlen maradt: 1848-ban Eötvös a pesti egyetem magyar irodalmi tanszékét ajánlotta fel Vörösmartynak, az 50-es évek elején pedig gyakran meglátogatta vidéki birtokán, ő hozta Pestre *A vén cigány* kéziratát is. Vörösmarty sírjánál búcsúztatót kívánt mondani, de a rendőrség nem engedélyezte a rögtönzést. Az akadémiai emlékbeszédet már nem vehették el tőle. 1858. december 20-án végre kijelenthette: „a nemzetnek előtte nagyobb költője nem volt”. Beszért a „Szépliteratúrai Ajándékban s Aurorában megjelent költeményei”-ről, a *Zalán futásáról*, „mely... egy nemzetet lelkesített”, a *Cserhalomról* és az *Egerről* ezeket jókora túlzással minden eposzi költészet csúcsának tartva, továbbá az epigrammákról és a *Szózat*ról, idézte a *Gondolatok a könyvtárban* néhány sorát. Pozitívan értékelte színműveit is és nem győzte eléggé hangsúlyozni Vörösmarty irodalom-teremtő szerepét. „Nem ő egymaga az, ki iránt hálával tartozunk” - fűzte hozzá. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, a Kisfaludyak, s kívülök még hány, ki rég sírjában fekszik; Szemere Pál... s mellette többen... nagy érdemeket szereztek maguknak...”

Utolsó szavaival összezseng Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobrának leleplezésekor 1860-ban mondott beszéde. Benne látta a hazafias líra megteremtőjét, s szerinte azóta is ezt az irányt követi a magyar költészet. Egyébként már 1843-ban, a Kisfaludy Sándor tiszteletére rendezett pesti dalünnepélyen is a költő hazafiságát emelte ki: „nem írt egy sort, melynek minden szava ne volna magyar; mert művei között vannak dicsők s gyengébbek, fenségesek s kevésbé sikerültek talán, de olyan, mely ne e hazának földjéből termett volna, mely minden gondolatban és érzelemben ne volna honi, - nem található közöttük”. A másik Kisfaludy, Károly vígjátékainak szerkezeti megoldásait *A házassulók* írásakor hasznosíthatta, *Szülőföldem szép határa* című versét pedig a *Novella* c. elbeszélésében idézte Szemere Pál egyike volt azoknak, akik Eötvös útját egyengették; öregkori költészetét viszont nem sokra tartotta egykori pártfogoltja. 1841-ben az akkor megjelent *Dythiramb* felett élcelődött, és hat év múlva is semmitmondóan válaszolt Szemerének, aki az ő segítségével szerette volna kiadni *Ó és Új Főti dalát*.

A Vörösmarty-emlékbeszédben említettek közül Kölcsey Ferenc állt hozzá legközelebb. 1832 őszén, a pozsonyi országgyűlésen ismerkedtek meg, s Kölcsey barátjává fogadta „a szeretetre méltó, lángvérű gyermek”-et, aki meg mesterének választja a neves költőt. Hogy mit jelentett Eötvös számára ez a barátság, azt akadémiai emlékbeszédében fejtette ki. „...e körben senki nem lehet, ki őt melegebben szerette volna; senki, ki neki több hálával tartoznék” - vallotta, s a szeretet, a hála végig kiérzik a tárgyilagosra erőszakolt mondatok mögül. Kölcseyről első-sorban mint emberről beszélt, hazaszeretetét és erkölcsi tisztaságát emelte ki. Méltatta irodalmi pályáját is: sokat vitatott kritikai tevékenységét előremutatónak nevezte, szólt Homérosz-fordításáról, filozófiai munkáiról és nem feledkezett meg a költőről sem. Kölcsey hatása korai költészetén érezhető leginkább: verseinek hangja, érzelmessége erősen emlékeztetnek Kölcsey korábbi költeményeire. Az irodalmi hatással egyenrangú, sőt annál fontosabb az a példa, amelyet Kölcsey emberileg jelentett a fiatal Eötvös számára. Hazaszeretete, műveltsége, haladó eszméi és mindenekelőtt kristálytisztá jelleme a fogékony ifjú érzésvilágára, értelmi fejlődésére nagy befolyást gyakorolt s a követendő eszményként lebegett szeme előtt.

A vele egykorúak, saját nemzedékének tagjai közül Szalay Lászlóhoz és Palocsay Tivadarhoz fűzte szoros, meleg barátság. Palocsay korán, alig 26 évesen meghalt és hátrahagyott egy csomó német nyelvű költeményt. A gyenge, szentimentalista verseket Eötvös sem tartotta jelentősnek, de kötelességének érezte, hogy barátja végakarátát teljesítve megóvjá azokat a teljes feledéstől. Először fordítással próbálkozott, de csak egy német nyelvű kötetet tudott kiadatni, 1837-ben, amihez ő írt előszót.

Szalayval való kapcsolata összehasonlíthatatlanul jelentékenyebb. A pesti egyetemen már együtt verselgettek, Szalay kötete 1831-ben *Bimbók* címmel meg is jelent. 1832-es második kiadását Eötvösnek ajánlotta, aki elragadtatva válaszolt: „lyrához honunkban hozzád hasonló talentum nincsen.” Ekkor még igencsak elfogult, barátját olyan tehetséggel ruházta fel, amit nélkülözött. Akadémiai emlékbeszédében már mérlegelő hang váltotta fel az ifjúkori lelkendezést: „Nézetem most is az, hogy a *Bimbók*, *Alfonz levelei*, a *Fridrich és Katt* kevesebb méltánylást találtak, mint mire, főképp irodalmunk akkori állásában, méltók valának.” Szólt a Muzáron 1830-as kötetébe írt kritikai értekezéséről, a Themis és a Budapesti Szemle c. folyóiratokról, kodifikációs tanulmányairól, szónoki képességéről is, és igen magasra értékelte publicisztikai tevékenységét. Feltételezhető, hogy Szalay csaknem valamennyi írását elolvasta; éppen ezért meglepő, hogy könyvtárában csak a *Státusférfiak és szónokok könyve* 1847-48-ban megjelent három füzeté van meg. Szalay értekező stílusának - körmondatos, bonyolult, itt-ott nehézkes - nyomait nála is megtaláljuk.

Az 1830-as években egyre inkább közvetlen szereplője lett a magyar irodalmi életnek. Rendszeresen írt a korabeli folyóiratokba és almanachokba. Garay Jánossal még egy kis afférja is volt, mert hozzájárulása nélkül hirdette a *Hajnal* c. almanach 2. kötetének munkatársai között. Ekkoriban ismerkedett meg Fáy Andrással, akivel ha nem is szoros, de harmonikus kapcsolatban állt; s igen melegen emlékezett meg róla a Kisfaludy Társaság 1865. évi közgyűlésének elnöki megnyitójában. Eötvös szerkesztette az 1839-41 között megjelent *Budapesti Árvízkönyv* öt kötetét. A kiadvány célja az volt, hogy a pesti árvíz idején tetemes károkat szenvedett Heckenast Gusztáv kiadót megmentse a bukástól. A vállalkozás mozgósította az irodalmi élet szinte valamennyi képviselőjét; ez az első kísérlet az élő írók teljességre törekvő összefogására. A címlapokon 51 nevet soroltak fel, s bár ezek nem mind írták az emlékkönyvbe, annak irodalompolitikai jelentősége és művészi színvonala elvitathatatlan. Sárosy Gyulának - akit 1839-ben elsőrendű költőként emlegettek - nem kevesebb, mint öt versét közölte Eötvös, s valószínűleg ő is támogatta másik eperjesi ismerőse, Vachott Sándor akadémiai és Kisfaludy Társaság-i tagságát. Vachott *A külföld rabja* c. versét például byroni műnek nevezte.

Több ízben tagja volt az Akadémia drámapályázatait és a Kisfaludy Társaság költői pályázatait elbíráló bizottságoknak. Így a kiadásra nem kerülő, gyenge vagy gyengének minősített színműveket is olvasta, képet alkotott magának a magyar drámairodalom fejlődéséről, hisz a kezdő írók mellett rendszerint egy-egy sikeres szerző is beküldte darabját. Először 1837-ben bízták meg, hogy mondjon véleményt Galvácsy László fordításáról, aki Frederici *Hazugság* c. vígjátékát ültette át magyarra. Helyeselte a fordító választását, a fordítást gondosnak és könnyen folyónak, hűnek és ízlésesnek találta. Javasolta a kiadásra, ami 1840-ben megtörtént. 1839-ben Dobokay József három vígjátékát bírálta. Ítélete: a darabok „nyelv és művészeti gyengeségeiknél fogva szerzőjükhöz visszautasítottak”. Az 1841-es szomorújáték-pályázat bíráló bizottságában Fáy, Bajza, Czuczor Gergely, Vörösmarty és Eötvös foglaltak helyet. Négyen úgy vélték, a beérkezett művek között egy sincs, amelyik nyomtatásra érdemes lenne, bár a *Korona és kard* címűt mint a legjobbat kiemelték. Eötvös különvéleményt nyújtott be, az említett drámának jutalmat követelt. A nagygyűlés leszavazta, s Szigligeti Ede - mert ő volt a kérdéses tragédia szerzője - nem kapta meg a díjat, és darabja sem jelent meg akkor. Egy év múlva újra másként látta a jutalmazás kérdését, mint társai. Azzal egyetértett, hogy a fő-

jutalmat a *Tisztújítás* c. vígjáték nyerje. Nagy Ignác ezt meg is kapta, a darabot kiadták. A második díjra viszont nem a *Kinizsi*, hanem a *Kelet népe alkotmányos ünnepén* c. drámát javasolta, de ismét alulmaradt. A *Kinizsit* Szigligeti írta, akit az előző esztendőben megdicsért. Szigligeti jóval később, Eötvös utolsó akadémiai bíráló bizottsági tagságakor, 1856-ban szintén a legjobbnak bizonyult a pályázaton *Béldi Pál* c. szomorújátékával, de a kívánt színvonalat ez sem érte el Eötvösék szerint.

A Kisfaludy Társaság költői feladatokat tűzött ki pályázatain. Eötvös 1842-ben, 1847-ben és 1848-ban vett részt a beérkezett művek elbírálásában. 1842-ben a szatíra volt a téma. Vajda Péternek ítelték a díjat, *Vegyes házasság* c. írásáért, sőt másik munkáját - *Censura* - is megdicsérték, Szentmiklóssy Sámuel *Állatok restaurációja* és Tárkányi Béla költeményével együtt. 1847-ben egy legendát kellett írni a pályázóknak. A jutalmat Garay János nyerte. Egy év múlva mindössze hárman próbálkoztak Széchy Mária történetének költői megfogalmazásával, s kettő így is olyan gyengének bizonyult, hogy Szász Károly vitathatatlanul győzött.

Bár az 1840-es években inkább a politikai harcok foglalták le, a magyar irodalom új jelenségei iránt változatlanul élénken érdeklődött. Hamar felfigyelt Petőfi Sándorra is. Eleinte viszolygott a plebejus költőtől vagy inkább a körülte kavart vihartól. 1846 márciusában viszont már kieszközölte Hartlebennél, hogy Petőfi kisregényét, *A hóhér kötelét* kiadja. 1847. március 20-án az Életképek beharangozta, hogy Eötvös kritikát ír a lapba Petőfi akkor megjelent összes költeményeiről, erre azonban csak Pulszky Ferencnek a Szépirodalmi Szemlében közölt élehangú, elmarasztaló írása után került sor. S akkor is a Pesti Hírlapnak adta át először a cikkét. Pulszky hangneme befolyásolta Eötvöst. Esszéje inkább felszólalás, mint bírálat; törekvés arra, hogy a túlzó, rosszindulatú vádaskodásokkal, fanyalgással szemben Petőfit az őt megillető helyre állítsa. Hatásának okát keresi s azt elsősorban hazafiságában, magyarságában látja: „Kétségkívül sok van e gyűjteményben, mi művészi belbecse által teljes mértékben igazolja a dicséretet, mellyel a költemények nagy része fogadtatott, nézetem szerint nem csupán e költői érdemek azok, melyeknek Petőfi népszerűségét leginkább köszöni, - a varázs, melyet közönségére gyakorolt, másban is keresendő. Petőfi kizárólag magyar, legkisebb műve is a nemzetiség bélyegét hordja magán, s ez az ok, miért nemcsak, mint sok költőnkénél, szavait, de az érzést is, melyet dalaiban kifejez, minden magyar megérti... bátran merem állítani, ez egész vastag kötetben nincs egy dal, mely nem lenne kezdettől végig magyar, gondolatban, érzéseiben, minden szavában...” A személyes élmények hatása miatt nem mentegeti magát - „kevés költői mű lévén, melynek több kedves benyomást, több valódi élvezetet köszönnék, mint éppen Petőfi dalainak” -, de egy másik mondata azt bizonyítja, hogy nem elfogult iránta. Rövid tanulmánya jóformán minden vádat visszaver, amivel Petőfit illeték; azoknak, akik a hagyományos formákat kérték számon tőle, így felel: „Egyike vagyok azoknak, kik a csalogánynak énekétől elbájolva, nem igen kérdik, mennyire szabályos rythmus szerint zengé el énekét.”

1847-ben látott napvilágot a *Magyarország 1514-ben*. Eötvös számára megkönnyítették a történelmi regény technikai fogásainak elsajátítását Jósika Miklós könyvei, amelyeket szívesen olvasott, a 60-as években falusi birtokára is magával vitte az *Egy család a forradalom alatt* címűt. S nemcsak elvitte, forgatta is; az egyik kötetet gyertyaláng perzselte meg.

A történelmi regény másik mestere, Kemény Zsigmond mint publicista - az Erdélyi Híradó cikkírója - tűnt fel neki. Hamarosan levelezni kezdtek. Eötvös megpróbálta elintézni Kemény *Élet és ábránd* c. művének kiadását is, de nem sikerült. Valószínűleg az ő tanácsára Kemény a Gyulai Pál-regénnyel lépett a közönség elé. Ennek kéziratát füzeteként küldözgette fel, majd 1846 augusztusában személyesen is találkoztak. Kemény naplója szerint bensőséges viszonyba kerültek: „úgy szerettem őt, mintha testvérem lenne”. „Legtöbbet táblabírókról,

megyei rendszerről s aztán regényemről beszéltünk. Ő engem igen dicsér, de talán nem mindig helyes szempontból. Mert munkámban tisztán csak a politikus és historiai részt emeli ki, s míg Gyulainak Báthori Istvánnali követségét rendkívül szépnek tartja - holott ez nézetem szerint középszerű beccsel alig bír -, azon jelenetet, melyben Sofronia Cecilt értesíti a Báthori Boldizsárhoz küldött levél iránt, a francia regényírók divatos modorában s hibáival szerkezetnek állítja.” A közös politikai platform a szabadságharc után is összetartotta a két barátot. Eötvös az 1850-es években különösen sokat foglalkozott Kemény műveivel. A *Még egy szó a forradalom után* c. röpiratát, regényeit - köztük az *Özveggy és leányát*, ami *A nővérekkel* párhuzamosan készült - még nyomtatás előtt olvashatta. Semmiképp sem tudott kibékülni Keménynek azzal az elhatározásával, miszerint „Kiszámolta hogy holnaponként 200 forintba van szüksége ‘s hogy e szerint sorját per 1xr számítva enyi... sort kell írnia, ír tehát regényt és politicát, historiát és recensiot, ‘s mit tudom én mennyi más félét mind egyszerre.” Még jobban sajnálta, hogy követőkre is talált - példaként Jókai Mórt említette -, s most „kik az ortographián és syntaxison kívül semmivel nem bírnak mire ironak szüksége lenne”, irodalmi vízőzönnel fenyegetik az olvasókat.

Lehet, hogy gondolatban Jókait is az utóbbiakhoz sorolta. Mélyen hallgatott róla, írásaiban csak az *Üstököst* említette. Jókaitól értesülünk, hogy a *Hétköznapiokról* állítólag „igen kedvezően nyilatkozott.” Emberileg jó viszonyban voltak, a de Jókai regényei aligha tetszettek neki, ha egyáltalán olvasta őket.

A magyar irodalom szabadságharc utáni fejlődésével elégedetlen. Az 1851. évi könyvtermésről például így vélekedett: „Költeményeken kívül jobb magyar munkák az utolsó hónapokban nem jelentek meg.” Örvendett ugyan a fiatal tehetségeknek, de hiányolta az irodalmi vezért, aki „ezen erőket bizonyos czélok felé vezesse”. Erősen fájlalta a színvonalas tudományos munkák hiányát, Toldy Ferenc magyar irodalomtörténetétől sem volt elragadtatva. A szépirodalmat még 1858-ban is elmaradottnak mondja. *A nővérekben* a népieskedő írók ellen háborog, és maró gúnnyal ostromozza azokat, akik az olvasónak minden áron kalandot, izgalmat akarnak nyújtani: „... criminális bíróink... kiképzése, úgy látszik, az újabb regényirodalom fő feladataihoz tartozik...”

Az 1850-es években ismerkedett meg Arany Jánossal, akinek nagy tisztelője, majd jó barátja lett. Műveit olvasta már előbb is, a *Toldit* mindjárt azután, hogy elnyerte a Kisfaludy Társaság jutalmát. Erdélyi János szerint „nagy lelkesedéssel mondá, hogy Toldiért mindent odaadna, mit addig írt és írni fog”. Arany igazi nagyságára viszonylag később döbben rá. Gyulai Pál írja Aranynak 1853 novemberében: „Eötvös minden esetre akar veled találkozni. Most fedezett fel a magyar irodalomban, mint az egyszeri angol Pestet.” S mivel hallotta, hogy Arany a hun eposzon dolgozik, felajánlotta a hunok történetével foglalkozó könyveit. *A magyar nép könyve* szerkesztése közben olvasta Arany *Mátyás anyja* c. balladáját és a *Fülemilét*, amelyek nagyon tetszettek neki. Csodálattal írt a *Toldi estéjéről* is: „Ha valaha művet láttam, mely minden követelésemnek megfelelt: Toldi estéje az”. Közben kölcsönös meghívások, ígéretések készítették elő a személyes találkozást, amire 1855-ben került sor, Tomori Anasztáz irodalmi estélyén. Meleg barátság szövődött a két csendeslelkű férfi között. Eötvös szeretettel várta Tomori minden estélyére a Nagykörösön tanároskodó költőt, szívesen látta villájában, aggódva küldte Balassa orvosprofesszorhoz, mikor beteg lett. Szalay László halála után javaslatára Aranyt választották az MTA új titkárává. „Bokréta lesz az Akadémia süvegén” - mondotta. Mint közvetlen munkatársat szerette, becsülte, tudta, hogy látszólag rideg modora meleg szívet takar. Az ő keze lehetett abban is, hogy Arany Jánost - „a nemzet most élő legnagyobb költőjét” - felterjesztették a Szent István-rend lovagkeresztjére. Arany eleinte ellenkezett, de Eötvös forró szavakkal győzte meg a tiltakozó költőt, aki végül is elfogadta a magas kitüntetést.

Gyulai Pállal 1852 végén ismerkedett meg. Olvasta a *Pókainé* c. versét s ez annyira megtetszett neki, hogy szerzőjével is találkozni óhajtott. Az akkor még fiatal, kezdő költő pártfogójára talált benne. A közvetlen érintkezés elmélyítette kapcsolatukat s ezen az átmeneti összekoccanások sem változtattak. Gyulai írja egy helyen, hogy Eötvös kitűnő költőnek tartotta Tóth Kálmánt, egy másik forrásból pedig azt tudjuk meg, hogy különösen a *Halál* c. versét kedvelte. Vas Gerebent viszont nem szívelte: „e nemzet csakugyan megérdemli, hogy érte Vas Gerebeneknél különb emberek fáradjanak” - írta Gyulainak 1855. november 23-án. Ekkoriban sokat levelezett, sokan küldözgették hozzá verseiket, novelláikat, köztük Lévay József és Tompa Mihály. Akin tudott, szívesen segített. Támogatta Vachott Sándorné regényeinek a kiadását is, tanácsokat adott neki, sokat írt lapjaiba, a *Remény* c. zsebkönyveibe stb. Szívesen viselte a megélhetési gondokkal küzdő írók sorsát, ezért a segélypénztár gondolatát örömmel üdvözölte, s megteremtéséért hosszú küzdelmet vívott az osztrák hatóságokkal. Bármennyire segítőkész volt is, csak nehezen sikerült rávenni, hogy a börtönben sínylődő Táncsics Mihálynak is utaltasson ki segélyt. Az ellenállást ezzel indokolta: „Táncsics oly elveket vall, melyek őt úgy tüntetik ki, mintha nem is volna keresztény.”

A fiatal tehetségeknek azután is örvendett, törődött velük s ha tehette, egyengette útjukat. Tolnai Lajost - akinek *A lutris mester* c. beszélyétől „el volt ragadtatva” - ő ajánlotta a Kisfaludy Társaságba.” Thaly Kálmánt a kuruc népköltés műformájának továbbművelésére buzdította. Szomorúan vette tudomásul a 24 évesen, párbajban elesett Reviczky Széver halálát. Pártfogásának köszönhető, hogy Noszlopy Constantia egyetlen alkotása napvilágot látott. A fiatalok iránti érdeklődését, támogatását találóan jellemzi Gyulai Pál: „Hogyan örvendett egy-egy új tehetség föltünésének, s mily részvéttel fordult hozzá. Petőfin kezdve, kit támadói ellen az irodalom terén is védett, hány ifjú költő és tudós nyert tőle buzdítást és gyámolt.”

Az 1860-as évek elején szövődött Eötvös és Madách Imre rövid ideig tartó barátsága. Madách már 1844-45-ben tudósításokat küldött a nógrádi megyegyűlésekről a Pesti Hírlapnak, de akkor még csak hírből ismerték egymást. A sztrigovai remete 1861-ben jelentkezett ismét a politikai fórumon. Eötvös már-már elfelejtette, s most örömmel köszöntötte a nemzetiségi ügyről készített beszédvázlatát, melyet az országgyűlésen szándékozott elmondani. Azonnal felfedezte a talentumot *Az ember tragédiájában* is. Arany így számolt be Madáchnak a *Tragédia* első diadaláról: „felolvastam a tragédia négy első jelenetét a Kisfaludy-társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengery stb. hogyan kiáltott fel - csupán a localis szépségeknél is, - ez gyönyörű! igen szép! stb.” Kérdéses, hogy Eötvös ismerte-e Madách többi művét, mert 1865-ben, a Kisfaludy Társaság elnöki megnyitójában csak a *Tragédiára* emlékezett: „Madách, ki a rövid, de fényes irodalmi pályán a reményeket, melyekkel az egész nemzet fellépését, s a bánatot, mellyel halálának hírért fogadta, egy művével igazolá.”

A Kisfaludy Társaság elnökeként elmondott beszédei tanúsítják, hogy továbbra is figyelemmel kísérte irodalmunk fejlődését. Annak irányával elégedetlen. Nem tudott kibékülni a regény nagyarányú térhódításával, s a magyar irodalmat így marasztalta el 1862 februárjában: „valamint a tárgyakra nézve, melyekkel foglalkozik, úgy főképp forma tekintetében alább szállt.” Két év múlva ismét összegezte véleményét szépirodalmunk állapotáról. Ekkor már világirodalmi méretekben vizsgálta a problémát, és talált egy derűs színfoltot a sötét képen: „Regényirodalmunk, ha azt az angol-, német- vagy franciával hasonlítjuk össze, aránylag szegény, s még inkább dráma-irodalmunk; sőt ha az eposz- és lyrában sok kitűnőt mutat-hatunk fel, más népek a költészet ezen nemeiben is többet, s talán tökéletesebbet alkottak; de van egy ága irodalmunknak, melyre nézve ezt nem ismerem el, s melyben meggyőződésem szerint más nemzetekkel nemcsak versenyezhetünk, de azokat felülmúltuk. Költészetünk azok része ez, mely hazafiúi érzelmek kifejezését választja tárgyául. Tekintsük át Európa irodalmát, s nem találunk olyat, mely e téren a mienknél jeles művekben gazdagabb volna.”

A GONDOLKODÓ

A korszellem hatása

Eötvös József és a francia felvilágosodás

Eötvös József tizenkét éves volt, amikor apja - a korabeli főúri családok szokásához híven - nevelőt fogadott mellé. Az öregedő, szótlan, mogorva, de nyíltszívű Pruzsinszky József hamar megnyerte a gyermek Eötvös tetszését, aki szinte csüngött szavain, s tanításai termékeny talajra találtak fogékony lelkében. Pruzsinszky, az egykori jakobinus, a Martinovics-féle mozgalom résztvevője, őszinte csodálója volt a francia felvilágosodás nagyjainak, mi sem természetesebb tehát, hogy tanítványát is megismertette Voltaire, Rousseau és a többi filozófus eszméivel. A fiatal elme mohón szívta magába a rajongó, csillogó szavakat, s az elraktározott fény kisugárzása életének végéig tartott. A felvilágosodás eszmekincse termékenyítően hatott Eötvös munkásságára, egész életművében lényeges szerepet játszott.

Pruzsinszky adta Eötvösnek az indítékot a francia felvilágosodás tanulmányozására, de mellette más forrásokból is merített. Az 1820-30-as években a felvilágosodás még elevenen élő, ható eszmeáramlat volt Magyarországon, képviselőinek írásai közkézen forogtak, a művelt olvasóközönség kedvelt - sőt divatos - olvasmányai közé tartoztak. *A falu jegyzője*-nek egyik szereplője, egy földesúr például „Voltaire-t s Rousseau-t majdnem könyv nélkül tudá...”. Trefort Ágoston - Eötvös barátja, majd sógora - is úgy emlékezett vissza naplójában az 1835-ös évre, hogy Rousseau, Voltaire és Montesquieu komoly befolyást gyakoroltak nemzedékükre. A korszellem hatása alól Eötvös sem vonhatta, nem is vonta ki magát, s írásaiban korán megjelentek ennek nyomai.

Sötér István mutatta ki, hogy már a *Muzárion* 1833-as évfolyamában közzétett *Bel- és Külvilág* című aforizmák világosan tükrözik a francia felvilágosodás eszméinek jelenlétét Eötvös gondolatvilágában. A húszéves ifjú már ismerte a fejlődés törvényét, a felvilágosodás szabadságeszméjét („Ember, sokaság, nép: szabadság teszi nemzetté”); ő is az alkotmányos monarchiában látta az eszményi államformát („Szív lehet a fejedelem, a törvényhozó-kar legyen ész, a nép pedig erő, s szerencsések lesznek az országok”) és a népnevelésben a fejlődés hajtóerejét („Minden nemzetben nagy erő szendereg, de szendereg csak, és pallérozás serkenti fel”). Feltűnik a felekezeti szűkektől mentes vallás gondolata is („Nem a religio formája, a religio maga boldogít”). A fiatal Eötvös olyan elveket fogalmazott meg ekkor, amelyek mellett - mint látni fogjuk - élete végéig kitartott.

Eötvös először a francia felvilágosítók szépirodalmi műveit olvashatta el, s azokon keresztül ismerkedett meg filozófiai gondolataikkal is. Rousseau *Julie ou la Nouvelle Héloïse* című regénye például a társadalmi egyenlőtlenségekre irányíthatta rá a figyelmét, az *Emil* pedig a nevelési kérdésekre. A Nouvelle Héloïse hatását sejtetik *A karthausi* elmélkedő fejezetei, az ún. rousseau-i érzelmesség nyomait pedig a regény lírai részeiben és Eötvös verseiben fedezhetjük fel. *A karthausi*-ból az is kiderül, hogy megírásakor már olvasta Rousseau *Vallomásait*, amelyről húsz év múlva a *Nővérek*-ben kijelenti: képzeleten alapul. Ekkoriban forgathatta az *Egy magányos sétáló álmodozásait* is, amelynek egyik részletét 1852 januárjában idézte emlékezetébe, Szalay Lászlóhoz írt levelében. Könyvhagyatékában ma is megvan a *Les pensées de J. J. Rousseau* (Rousseau gondolatai) című kötet.

A hagyatékban találjuk Voltaire összes műveinek 1826-1828 között megjelent 75 kötetes kiadását is. Az egyes kötetek címlapján Eötvös névalírása látható, mégpedig a többi könyvhöz viszonyítva gyerekesebb, szálkásabb betűkkel. Ebből arra következtethetünk, hogy a terjedelmes sorozatot annak megjelenésével egyidőben vagy nem sokkal utána kapta ajándékba - talán éppen Pruzsinszky Józseftől. Néhány kötetben aláhúzásokra, a margókon jelölésekre, megjegyzésekre bukkanunk - ezeket a műveket tehát elolvasta. (Valószínűleg ebből a gyűjteményből ismerte meg Voltaire regényeit is, bár azokban nem találunk jeleket.) A *XIV. Lajos százada* című történelmi értekezésnek az első részét, vagyis az 1661-ig terjedő időszakot, még pontosabban az európai és francia viszonyokat, valamint a Fronde történetét tanulmányozta. Megjelölgette *A párizsi parlament története* érdekesebb részeit is. Olvasta a *La Pucelle d'Orléans* (Az orléans-i szűz) című, szatirikus, egyházellenes vígposzt, aztán Voltaire levelezésének első kötetét. Az *Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations* (A népek erkölcséről és szelleméről) című történetbölcseleti tanulmányban a zsidó, római, kínai, brahman, mohamedán vallásról és a Zarathustráról szóló fejezeteket nézte át. A *Dictionnaire philosophique*-ban (Filozófiai szótár) a Christianisme (kereszténység), a Contradictions (ellentétek), az Égalité (egyenlőség), az États, gouvernements (állam- és kormányformák) és a Tolerance (türelmesség) címszavaknál van bejelölés. A címek jellemzően mutatják Eötvös érdeklődésének irányait, hiszen ezekkel a kérdésekkel ő is sokat foglalkozott. Az 1830-as évek végétől tervezte egy nagy kultúrtörténeti szintézis megírását, amelyben a keresztény civilizáció fejlődését (a vallását is) kívánta bemutatni, majd élete végén történetfilozófiai nézeteit is summázní. E munka anyaggyűjtése közben olvashatta Voltaire műveit. Feltételezhető, hogy indíttatást is kapott a francia gondolkodótól. Voltaire-hez hasonlóan az ő felfogása is világtörténeti szempontú, a keresztény vallást ő is történetiségében akarta tárgyalni, és rokon a műveltségtörténeti elgondolás is. Rokon vonásokat fedezhetünk fel a *Dictionnaire philosophique* és Eötvös politikai, államelméleti elvei között is. Voltaire e művében az óvatos reformok, az alkotmányos monarchia mellett érvel, a társadalmi problémák megoldását pedig olyan politikai rendszerben keresi, amely intézményesen biztosítja a gondolat- és szólás-szabadságot, a vallási türelmet, az alsóbb néprétegek számára a művelődés útján való felemelkedés lehetőségét. Hasonlóan vélekedett Eötvös is.

„Voltaire istentagadókká, Rousseau embergyűlölökké tévé a szegényeket...” - jegyezte meg Eötvös némi túlzással *A zsidók emancipációjá*-ról szóló értekezésében, 1837-ben. Utalt Helvetius kozmopolitizmusára - érezhető gúnnyal. Második Hugo esszéjében d'Alembert egyik esztétikai megjegyzésére hivatkozott - egyetértéssel. Ezek a példák, de még inkább az 1830-as évek második felében írt tanulmányai és *A karthausi* is bizonyítják, hogy ekkorra már kiterjedt, alapos ismeretekkel rendelkezett az enciklopédisták munkásságáról, tanaikról, a francia felvilágosodás eszméi élénken foglalkoztatták, azok egy részét magáévá tette.

Ezekben az években ismerte fel Eötvös hivatását, életcélját, amelynek meghatározásában lényeges szerepet játszott a felvilágosodás hatása. Diákkorában még a *Candide* Pangloss doktorának módjára élt; így mesél erről *A falu jegyzőjé*-ben: „Tizenegy év alatt, meddig iskolába jártam, többet tanulhattam volna; s mint jurátus sokkal hasznosabban tölthettem volna időmet; de hová lettek volna mindazon szép labdázás s verekedés, séta s pajkosság és később édes ábrándaim, ha szorgalmasabban járok iskolába s mint jurátus többet az ülésekbe? Még egyszer mondom: legjobb a világ úgy, mint teremtetett.” Amikor a regény született, már pontosan az ellenkezőjét vallotta ennek: igenis meg akarta változtatni a világot, Magyarország feudális rendjét. S hogy vállalta ennek érdekében a munkát, ahhoz hozzájárultak olvasmányai, Voltaire és Rousseau eszméi is. 1847-ben már gúnyosan emlegette azokat, „kik panglossi lelkesüléssel a magyar földművelőnek helyzetét oly virágzónak festitek”. A *Candide* tanítása: tűzzünk magunk elé okos erkölcsi elveket, teljesítsük egymás iránti kötelességünket, végezzük

lelkiismeretesen mindennapi feladatunkat - Eötvös életében megvalósult. Akárcsak a kertész-kedő Candide, ő is „a nemzet napszámosa” kívánt lenni és lett is. Már 1836-ban azt írta Szalay Lászlónak: „...oly rövid az élet, töltsd el tettekkel, hogy ha majdan fáradva pihenni mész, legyen miről álmodnod”. A *karthausi*-ban így fogalmazott: „...csak a munka boldogít, csak azon éldelet, melyet önmagunk szerzünk, mienk egészen.” S még 1857-ben, a *Nővérek*-ben is a *Candide* visszhangját halljuk csengeni: „Minden megelégedés csak munkásságunk eredménye, s a legboldogabb az, kinek legtöbb dolga van a világon.”

Eötvösnek azonban nem mindegy, hogy mit és miért dolgozunk. „Használni akarok: ez emberi hivatásunk” - hangzik A *karthausi* végtanulsága, amely egyben Eötvös életcéljának megfogalmazása is. A köznek szolgálás, a hasznosság elve mellett élete végéig kitartott. 1868-ban is így okította fiát: „...úgy vagyok meggyőződve, hogy az egyénnek kötelessége az emberiség boldogításáért tőle telhetőleg működni”. Ő élete hivatásának tekintette ezt, első számú feladatának tartotta előmozdítani Magyarország polgári fejlődését. Szolgálni kívánta és szolgált a haza, a nép ügyét, még akkor is, ha ezért nem nyer jutalmat: „Ki életét magasabb célnak szentelvé, ne várja, hogy önmaga fogja éldelni fáradsága gyümölcseit; sok idő kell, míg az emberiség mezején a mag, melyet elhintünk, gyümölcsöket hozhat, s életünk rövidebb, mint hogy ezt elérhetnénk; bizonyos csak az, hogy semmi jó, mit tevünk, elveszni nem fog, hogy minden mag, melyet elhintünk, meghozza termését, s ez elég jutalmul.” A közösség szolgálata erkölcsi követelmény, értékmérő nála. O’Connel-lel, az ír szabadságmozgalom vezetőjével is azért rokonszenvezett fiatal korában, „mert munkássága céljául nem ön javát - hanem önmagát a közjó eszközének választá...”

A felvilágosodás eszméi egyengették az útját az irodalmi romantika, az emberbaráti humanizmus és a politikai liberalizmus felé. A romantika nálunk nem a felvilágosodás tagadása, hanem bizonyos fokig annak folytatója volt. „Felvilágosodás és romantika oly módon egyesülnek Eötvös első korszakában - állapítja meg Sötér István -, hogy az előbbi eszményei az utóbbinak érzelmi tónusaival színeződnek.” Victor Hugoról írott két esszéje nemcsak a romantika melletti állásfoglalás, hanem a felvilágosodás egyes eszményei mellett is. Felvilágosult nézeteinek igazolását látta Hugo drámaiban, amelyek feltárták a társadalom árnyoldalait is, harcolva a társadalmi előítéletekkel. Felháborodva védelmezte Hugót támadóinak azon kifogásával szemben, hogy szörnyalakokat szerepeltet. „A világ minden szörnye között nincs egy, mely annyi boldogtalanságot szült volna, mint előítéletek s ítéletek” - jelentette ki.

A francia felvilágosítók is harcba szálltak az előítéletek, az igazságtalanságok ellen. „...érdemök abban állott - jegyezte meg Eötvös az *Uralkodó eszmék*-ben -, hogy az igazságnak tért nyissanak...” A társadalmi igazságtalanságok láttán már fiatalon háborgott: „Ifjúságom első éveitől szívem minden elnyomás ellen feldobogott, gyűlöltem a zsarnokságot...” - vallotta A *zsidók emancipációjá*-ban. S miként az enciklopédisták védelmezték az elnyomott osztályokat, a szenvedő embereket, ő is „...szüntelenül érzi az egész emberiség és benne minden egyes ember fájdalmait, vágyait és hiányosságait, és agyveleje szüntelenül azon dolgozik, hogy miképp lehetne mindezekon segíteni...” Schöpflin Aladár még azt is hozzátette ehhez a szép jellemzéshez: „...mindig a gyöngék, az elnyomottak és a szenvedők pártjára áll...” Felvilágosult, filantróp gondolkodásának hű tükre és mintegy összegzője az a három értekezés, amit az 1830-as évek végén írt a börtönügyről, a zsidók egyenjogúsításáról és az írországi szegénység okairól. Kirajzolódnak liberális világnézetének körvonalai is, amelyek majd az 1840-es években öltönek határozott formát. Ezek az írások jelzik az Eötvös gondolatvilágában ez idő tájt végbement folyamatot, ami a felvilágosodástól a liberalizmushoz vezetett. A tanulmányokban megfogalmazódtak a felvilágosodás mindazon eszméi, amelyek Eötvös liberalizmusában tovább éltek: a vallás racionalista felfogása, a jogegyenlőség, a népnevelés fontossága, a jobbágyrendszer tarthatatlansága.

A fiatal Eötvös jogi nézeteit a magyar jogi szemléletbe átkerült felvilágosodási elemek formálták. Az egyetemen például Sonnenfels tankönyvéből tanult jogtudományt, aki a felvilágosodás osztrák változatának, a jozefinizmusnak volt kiemelkedő alakja, az olasz Beccaria (a polgári humanizmus első képviselője a kriminalisztikában) *Büntett és büntetés* című híres könyvét pedig a fogházjavításról írt munkájában használta fel érvként. A felvilágosodás tanainak és a francia forradalom vívmányainak tanulmányozása adta az ösztönzést, hogy a magyar alkotmány és feudális jogrend átalakítására, a polgári jogegyenlőség megteremtésére törekedjen. Mint a centralista csoport egyik tagja, az 1840-es években ezen munkálkodott, ezek mellett érvelt cikkeiben, beszédeiben és *A falu jegyzője*-ben is.

A felvilágosodás - közvetlen vagy közvetett - hatása érezhető valláspolitikai nézeteinek kialakulásában is. Már politikai tevékenysége kezdetén a felvilágosodás racionalizmusától áthatott liberális szabadelvűség jellemezte állásfoglalásait a vallást, az egyházat érintő kérdésekben. Felemelte a szavát a zsidók érdekében, majd a reformkori országgyűléseken a protestánsok egyenjogúságáért, a vallásszabadságért, a katolikus egyház egyedurialma ellen harcolt. Akkor léphet csak előre az ország - mondta 1843-ban a főrendi házban -, „ha törvény által kimondatik minden vallásnak tökéletes egyenlősége, minden vallásos viszonyokban létezendő tökéletes viszonyosság, minden vallásnak általános szabadsága”.

A felvilágosodás jellemző vonása volt a természet szeretete, a természettudományi érdeklődés. Eötvös is rajongott a természet szépségeiért, műveiben magasztalva írt azokról. A természetre úgy tekintett, mint „amiből ... minden valódi művész kincseit meríti s fogja meríteni, míg a világ fennáll”. Szerette a növényeket (lapozgatva könyveiben, itt-ott préselt virágokra, levelekre bukkunk), svábhegyi villájának kertjében rózsákat termesztett, idősebb korában sokat sétálgatott az egyetemi botanikus kertben. Már fiatalon figyelemmel kísérte a természettudományok fejlődését, főbb eredményeiket ismerte, becsülte. „Nincs év, melyben a természettudományok terén új, nagybecsű felfedezések ne tétetnének. Ellenállhatatlan hódító gyanánt halad előre az emberi ész, a természet rejtelsei megnyílnak hatalma előtt, s szolgálatába szegődnek az anyagi világnak legtitkosabb erői” - írta az *Uralkodó eszmék*-ben. Később, akadémiai elnökként és főképp miniszterként is sokat tett a magyar természettudomány felemeléséért (új egyetemi intézetek és külföldi ösztöndíjak létesítése, a Műegyetem fejlesztése stb.)

Eötvös - akárcsak a felvilágosodás nagyja - határtalanul hitt a művelődés, a nevelés csodájában. A nép műveltségi színvonalának emelésében látta azt az erőt, amely a társadalmat megjavíthatja, előre viheti. Már a *Szegénység Irlandban* című tanulmányában az „intelligens kezek között” elosztott földbirtokon való munkát látta a nép boldogsága alapjának. A *Kelet Népe* és *Pesti Hírlap* című röpiratában pedig kijelentette: „Nevelés tehát, meggyőződésünk szerint, minden haladásnak első, egyedül biztos alapja...” Még három évtized múlva, 1870 februárjában is így érvelt a képviselőházban: „Én részemről egyszer s mindenkorra kimondom, hogy - mint már százszor kimondottam életemben - a magyar nemzet jövőjét tisztán kultúrákérdésnek tartom, ennélfogva a nevelési ügyet, a közoktatási ügyet a nemzet legfontosabb ügyének tekintem; mindent, mit ez ügy előmozdítására tehetek, úgy tekintek, mint legfontosabb teendőt, melyet elmulasztva a nemzetnek jövőjét kockáztatom.” A reformkorban is a művelődés egyenlőségének és szabadságának megteremtéséért vívott harcot, de túlértékelte - miként a francia filozófusok - a nevelés szerepét: a műveltség egyenlősége szerinte ledönti a társadalmi válaszfalakat is. A műveltségtől várta a haza jövőjének felvirágzását, a nép sorsának javulását. A nép művelődés által lehet alkalmas a politikai jogok gyakorlására, ez által emelkedhetik a szabadsághoz, ennek révén tökéletesedhetik. „A nép szabadabbá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül...” - önti szavakba felfogását a *Magyarország 1514-ben* utolsó jelenetében. 1848. augusztus 3-án is ezzel érvelt a népképviselői ország-

gyűlésen, amikor el akarták halasztani az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat tárgyalását: „Elhalasztani a nevelési intézkedéseket nem más, mint azon időpontot elhalasztani, melyben a nép azon jogot, melyet az állam adott, valósággal élvezheti.” A felvilágosodás eszméinek örököse szólalt meg ezekben a szavakban is: „Kérdem a Háztól, akar-e mindent elkövetni, hogy e pár szó: szabadság és egyenlőség, valóvá váljék? Nevelés nélkül az egyenlőség semmi, nem egyéb, mint puszta szó...” Az így védelmezett törvényjavaslat meglepően hasonlít Talleyrand-nak és Condorcet-nak („az utolsó enciklopédistának”) a francia forradalom alatt kidolgozott - a felvilágosodás jegyében született - nevelési tervezeteihez. Eötvös is az egyháztól független állami nevelést követelt (az állam kötelessége a nevelésről gondoskodni), nála is alapelv az ingyenes és mindenkinek szóló közoktatás, a tanszabadság, az iskolától különválasztott vallásos nevelés. Eötvös is olyan tárgyakat kíván taníttatni, „melyek a polgári élet minden viszonyaiban szükségesek”, vagyis az állampolgári jogok gyakorlására és kötelességek teljesítésére is képessé teszik a tanulókat. S ebben van a fő rokonság mindhármuknál: a népnevelést a politikai jogok gyakorlásának előfeltételeként kezelik.

A művelődés szerepének eltúlzása Eötvösnél szorosan összefüggött idealista történet szemléletével, melynek kialakulására, formálódására kétségkívül hatott a francia felvilágosodás is. Láttuk, hogy milyen behatóan foglalkozott Voltaire történelmi munkáival, s látni fogjuk, hogy elmélyülten tanulmányozta Montesquieu, Rousseau, Condorcet és mások műveit is. Történet-filozófiai megjegyzései, fejtegetései gyakran tartalmazznak azokkal egyező vagy azokhoz hasonló gondolatokat. Eötvös is elismerte a történelmi fejlődést, a haladást az emberiség örök törvényének tartotta. A *Szegénység Írlandban* egyik helyén már ezt mondta: Az emberi nemet nem tarthatja fel senki haladásában.” Az *Uralkodó eszmék*-ben sem írt másként: „Az emberiség törvénye örök fejlődés. Népeknek úgy, mint az egyesnek életében nincs megállapodás...” S mintegy hosszú tanulmányait összegezte a *Gondolatok*-ban: „Aki a történelemmel komolyan foglalkozik, azon meggyőződéshez jut, hogy egész világtörténetünk csak egy folytonos haladás története...” Hitte, hogy az emberiség fejlődése objektív törvényszerűségek szerint megy végbe, és ezek a törvények éppúgy változatlanok, mint a természet törvényei, és éppen ezért ezek is kiismerhetők. Idealizmusa nem is ezekben a gondolatokban nyilvánult meg, hanem abban, hogy úgy vélte, az emberiség fejlődésének fő mozgatórugói az eszmék, vagyis az emberi értelem. „... az eszmék idézik lassanként elő azon szükségeket, melyek szorosabb értelemben nem állati ösztöneink kielégítésére vonatkoznak” - olvassuk az *Uralkodó eszmék*-ben. Jellemző, hogy a francia forradalom kirobbanásának egyik fő okát az irodalom - azaz a felvilágosodás - túlzott befolyásában látta, főként „azon irányban..., melyben az irodalom e befolyását használta a 18. század folyamán”. Mivel az eszmék formálják a történelmet, a nevelés útján hatással lehetünk irányára - gondolta Eötvös, s ebből következett aztán nála a művelődés, a népnevelés szerepének előtérbe állítása. Mindezek után könnyen megérthető, hogy mereven elutasította Rousseau kultúrpeszimizmusát. E felfogást már az *Uralkodó eszmék*-ben is kritikus élel említette, a *Gondolatok* egyikében pedig így írt a francia filozófus híres tételéről: „Nemcsak Rousseau, de előtte s utána mások is nagy fáradságot fordítottak azon állítás bebizonyítására, hogy az emberi nem a művelődés által többet veszített, mint nyert, s hogy az, mit haladásnak nevezünk, tulajdonképp csak erkölcsi süllyedésünk hosszú története.” Alapvetően helytelenítette, s kijelentette: „ily okoskodásnak semmi gyakorlati haszna nem lehet.”

Történet szemléletének még egy összetevőjénél merülhet fel a francia felvilágosodás hatásának lehetősége. Az *Uralkodó eszmék*-ben utalt Condorcet egyik megállapítására: „Már Condorcet megjegyzé, hogy a történetek helyes ismerete, melyből látjuk, mely úton fejlődött eddig az emberiség, alkalmasint lehetővé teszi ismernünk a jövőt is.” A megjegyzés az *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* című könyvben fordul elő, ami Eötvösnek

megvolt, s bejelölései bizonyítják, hogy el is olvasta, tehát arra reflektált. A következő mondatban ugyan ellenvetést tett: „Gyakran ismétlék a legújabb időkig e gondolatot; azonban a dolgok természete szerint mindig csekély hasznát vonhatunk jövőnk ismeretére a történelekből” - a nagy államtudományi mű mégis ennek jegyében fogant. A történelmet - elsősorban a francia forradalom és az 1848-as forradalmak tanulságait - vizsgálta ő is, hogy meglessa a jövőbe vezető legjobb utat. A *Magyarország 1514-ben* előszavában egyébként még teljes egyetértéssel hivatkozott erre a gondolatra: „A történetek ismerete szövétnek, melyet, hogy biztosan haladjon, minden nemzetnek követni kell...” Ismeretes, hogy éppen ezért idézte a Dózsa-féle parasztháború emlékét: figyelmeztetni akarta kortársait. Nem helyeselte viszont, ha a történetírók a történelmi tényeket mondanivalójuknak rendelték alá, azaz annak érdekében szabadon alkalmazták vagy elhallgatták azokat. Kifogásolta ezt a hibát a francia felvilágosítók munkáiban is. „...az enciklopédisták... a történetet, csupán hogy bizonyos állításoknak út nyitassék, szándékosan meghamisíták...” - írta az *Uralkodó eszmék*-ben. D’Alembert *Reflexions sur l’histoire* című munkáját idézte példaként, de bizonyos, hogy Voltaire jól ismert művei is eszébe jutottak közben.

Értekezésében hosszan, több oldalon keresztül cáfolta Montesquieu-nek azt a történetfilozófiai nézetét, amely a földrajzi körülményekkel magyarázta azt a különbséget, ami az egyes népek, országok között a társadalmi fejlődés tekintetében tapasztalható. Az egész elméletet elvetette; nem ismerte fel azt a forradalmi szerepet, amit az emberi gondolkodás fejlődésében betöltött. Meglátta viszont azt az ellentmondást, amely káros politikai következményeket hordozott magában: „Habár éppen nem Montesquieu volt az első, aki azon állítással lépett föl, hogy a hidegebb égéljak lakosai vitézek és erényesek, s ennél fogva polgári szabadságra képesek, a melegebb égöv lakói ellenben erőtlének s rabszolgaságra vannak rendelve: mindazáltal ő szerzett annak általános elismerést, s mindenesetre nagyon különös, hogy éppen oly században, amelyben a szabadság mellett lelkesednek, s minden ember egyenlőségét kétségszövonhatlan axióma gyanánt állítják föl, oly elméletet is pártolhatnak, mely ama két alapelvvel egyaránt ellenkezik.”

Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc nemcsak Eötvös életpályájában fordulópont, hanem a francia felvilágosodáshoz való viszonyában is. „Liberalizmusa 48 előtt még a felvilágosodás nagy eszméit melengeti, s a francia forradalom jelszavainak, a szabadságnak és az egyenlőségnek jegyében kívánja fölépíteni az átalakuló országot” írja róla Sötér István. 1848 után azonban felülvizsgálta felvilágosodott elveit, egy részükkel szembe is fordult. Világosan nyomon követhető ez az 1850-es években megjelent írásaiban, elsősorban *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című könyvében. Ebben a szabadság és egyenlőség eszméje közül már csak a szabadságot tartotta meg, azt is azonosította a polgári, individualista szabadsággal. Az *Uralkodó eszmék* írója azonban nem számolt le teljesen a felvilágosodás eszményeivel, s amennyire a demokráciát megtagadó liberalizmusa engedte, igyekezett ragaszkodni hozzájuk. E műben is megmaradt a haladásba vetett hit, a zsarnoksággal, a feudális abszolút állammal való szembenállás, az egyéni szabadság elve, az emberbaráti szellem, a nevelés jelentősége stb. A francia felvilágosodás demokratikus, forradalmi eszméit viszont bírálta, egyes képviselőinek - Montesquieu, Rousseau stb. - társadalomfilozófiai, állambölcseleti nézeteivel alapvető kérdésekben vitatkozott.

Montesquieu munkáit korábban is olvasta, a *Szegénység Irlandban* például vele bizonyítja, hogy a hatalom visszaélései soha nem szűnnek meg. A három hatalom egyensúlyáról felállított elméletét - amit a *De l’esprit des lois*-ban (A törvények szelleméről) fogalmazott meg - először 1845-ben említette, mondván: nem egyéb „elmésen előadott hamis tételnél”. Hasonlóan nyilatkozott a *Reform*-ban is, sőt még egy 1869-ben mondott képviselőházi beszédében is

helytelenítve utalt rá. Az *Uralkodó eszmék*-ben részletesen kifejtette a tétellel s általában a *De l'esprit des lois*-ban foglaltakkal kapcsolatos véleményét.

Eötvös nagyra becsülte a francia gondolkodót: „Ha van férfiú - írta -, kinek tudományos munkássága nagy eredményeket vont maga után, ha érdemes valaki, hogy nevét hálásan említse az utóvilág: bizonyára Montesquieu az. Senki sem értett inkább tanokat, melyek lényegileg a legforradalmiabbak voltak, oly formában adni elő, mely azoknak is tetszett, akik ellen intézve volt. Senki sem támadta meg kora minden hiányát hasonló kímélettel minden iránt, ami abban jó és nemes volt.” A folytatás azt is elárulja, hogy miért szentelt olyan nagy teret a *De l'esprit des lois* kritikájának: „Nagy tiszteletünk mellett is azonban, mellyel e nagy férfiúnak tartozunk, elmélete gyöngé oldalai annál inkább föltűnnek előttünk, minél tetemesebb változásokon mennek át viszonyaink az *Esprit des lois* megjelenése óta lefolyt században. Korunk politikai tudománya nem hagyhatja tekintet nélkül éppen e század tapasztalatait.” Úgy vélte s azt bizonygatta az *Uralkodó eszmék*-ben, hogy Montesquieu elmélete a hatalmak megosztásáról idejét múlta, s alapelvei - melyekből kiindult - keletkezésekor sem voltak igazak. Megkísérelte megmagyarázni, mégis mi az oka a népszerűségnek, mely Montesquieu művét elterjedtté tette: „Hogy minden elméleti ellenvetés dacára is oly általánosan elfogadták, a korszerűségben kell okát keresnünk és abban, hogy az *Esprit des lois*-ban nem bölcséleti igazság van felállítva, hanem, ami éppen célszerű volt: - oly rendszer, melynek az akkori körülmények közt általános elismerést óhajtottak azok is, akik kételkedtek helyességén.” Láttá, hogy Montesquieu koncepciója az alkotmányos monarchia ideális voltáról korábban forradalmi gondolat volt, úgy érezte - erre vonatkozóan idézte is -, egyes megállapításai helytállóak a polgári forradalmak lezajlása után is. Felismerte azt is, hogy a történelmi fejlődés messze maga mögött hagyta eszméit.

Montesquieu hatását az államtudományokra nemcsak könyve tartalmi értékének tulajdonította, hanem stílusának is: „nézeteit éppen oly elmésen s oly ügyesen fogalmazta, mint a rögtönész, ki eleve kijelölt rímekbe egy költeményt képes beilleszteni...” Az *Uralkodó eszmék*-kel egyidőben írt *Ueber die Gleichberechtigung...* című röpiratában is forrásként szerepeltette Eötvös a *De l'esprit des lois*-t. A demokráciáról szóló fejezetében utalt rá, valamint azon állításával vitatkozott, miszerint a bírói hivatalok megvásárolhatósága és örökölhetősége biztosítja a bírói kar függetlenségét és a jogszolgáltatás egyformaságát. Néhány évvel később, *A francia forradalom okai* című esszéjében Montesquieu egyik levelét idézte, amikor arra hozott fel példákat, hogy milyen korán belátták Párizs nagyságának és határtalan befolyásának - ami később egyik oka lett a forradalomnak - káros voltát a francia fejlődésre.

Eötvös állásfoglalása Montesquieu-vel szemben még nem egyértelműen elutasító, Rousseau társadalomfilozófiai tanait, különösen a *Contrat social* (A társadalmi szerződés) társadalmi eszméit viszont élesen bírálta. Az 1840-es évek derekán még engedékenyebb volt Rousseau politikai írásaival szemben, sőt a lengyel alkotmányról írt értekezését (*Considérations sur le gouvernement de la Pologne*) - „melynek olvasását minden magyar politikusnak ajánljuk” - egyik cikkében egyetértéssel idézte. Igaz, a *Contrat social*-ról már ekkor sem nyilatkozott túlzott rokonszenvvel. 1845 márciusában írta, hogy nem tartozik azok közé, kik „álladalmi ábrándokban gyönyörködnek... s Plato de Republica írt könyvét s Rousseau *Contrat social*-ját könyv nélkül tudja...” Az *Uralkodó eszmék*-ben aztán részletesen elemezte a híres művet, és szembefordult fontosabb gondolataival. A könyvből saját példánya volt (egy 1818-as kiadás); a francia nyelvű bejegyzések arról tanúskodnak, hogy tanulmánya jegyzeteiben is e kötetre hivatkozott.

Eötvöst a francia forradalom története és az 1848-as forradalmak kudarca arra a következtetésre juttatták, hogy Rousseau elvei a gyakorlatban megbuktak. Szükséges viszont a velük való foglalkozás, mert az államtudományokban azok uralkodnak: „Franciaországban, mint mindenütt, Rousseau elvei képezik alapját az államra vonatkozó minden elméletnek. A *Contrat social* befolyását a Rotteck-Welcker-féle Staatslexikon szelíd liberalizmusában s a szélső communismus legvadabb kifakadásaiban egyiránt feltaláljuk.” Szerinte a népfelség elvének érvényre jutása, diadalmaskodása szintén Rousseau hatásának tudható be, s az állam „rossz”-nak bélyegzése is az ő fellépése óta jött divatba. Rousseau befolyását az egyenlőség eszméjének elterjedésében látta legjelentősebbnek, sőt legveszélyesebbnek: „Az, ami után korunk a szabadság és egyenlőség neve alatt államainkban törekszik, nem egyéb, mint valószínűsítése azon elveknek, mely már Rousseau által felállított: miszerint személyét és összes erejét mindenki közönség akarata legfelsőbb vezérletének köteles alávetni, hogy azt, amiről a társadalomba léptekor lemondott, mint az egésznek egyik része visszanyerje.” Véleménye szerint az egyenlőség Rousseau-féle értelmezése egyenesen vezetett a jakobinus diktatúrához, a babeufizmushoz és általában a szocialista és kommunista tanokhoz. Konkrét példát is hozott: „Proudhon nézete, hogy a legjobb kormányforma az anarchia, Rousseauétól csak annyiban különbözik, miszerint akkor, midőn a *Contrat social* megjelent, a korlátlan demokráciát még nem tarták az egyedül lehetséges kormányformának.”

Rousseau elképzelését alapjaiban tartotta elhibázottnak, mert az „azon meggyőződésen alapszik, miszerint a szabadság, melyre az államban igényt tarthatunk, csupán abban áll, ha mindnyájan egyenlően részesülünk az államhatalomban, s csak úgy valószínűsíthető, ha az egyén teljesen aláveti magát a többség akaratának: ez egybezavarása az egyén szabadsága fogalmának az egyetem hatalmával, szükségképp átment mindazon alkotmányba, melyeknek ez elmélet szolgált alapul...” A társadalmi szerződés gondolatát is helytelennek minősítette. Felismerte, hogy az nem egyéb fikciónál, amelynek valóságtartalma nincs („a szerződő lény minden esetben abstractio...”) Nem akarta elhinni, hogy a nagy francia filozófus ugyanerre nem döbbsen rá: „Rousseau az állam alapját szerződésben látta, melynek valóságos léte iránt talán maga sem viseltetett erős hittel...” Eötvös látta az elmélet óriási történelmi jelentőségét is, de azt negatívnak tartotta, s szerinte azok a kísérletek, melyek az egyenlőség és a szabadság megvalósítására irányultak, jórészt azért buktak meg, mert a társadalmi szerződésből következő kormányzási elveket - így a köztársaságot, a demokráciát - próbálták követni. Elvetette Rousseau-nak azt a tételét, hogy „Az egyetemen csupán egy érdeke van - a közjó...”, s hogy ez érdek érvényesítéséért az „államnak kell mindent kormányoznia”, amely a közjó letéteményese. Ő az egyéni és a közérdek harmóniáját szerette volna elérni, ezért szorgalmazta az állam befolyását mintegy ellensúlyozó önkormányzati testületeket.

Az *Uralkodó eszmék*-ben a *Contrat social* egyéb gondolataival is foglalkozott Eötvös: a törvények osztály-jellegéről, a köztársaságok szabadságának alapjairól, a korlátlan királyságról, a fővárosok káros befolyásáról szóló részeket idézte, elemezte, valamint Rousseau-nak az egyházzal írt szavait. „...az egyénnek az államhatalom alá tökéletes alávetésének elve Hobbest és Rousseau-t szükségképpen azon következtetéshez vezette, hogy az egyházi és világi hatalom megosztása az általuk egyedül helyesnek nyilvánított államszerkezettel össze nem férő” - állapította meg. Vagyis Rousseau szerint az egyházat alá kell rendelni az államnak, mert különben az állam nem állhat fenn. Eötvös ismét úgy vélekedett, hogy ez kivihetetlen - ő az állam és az egyház különválasztásában kereste a megoldást -, s hogy ezt Rousseau is belátta: „Azon ellentétet, mely a francia forradalom óta gyakorlatilag valószínűsíteni szándéklott elvek és a kereszténység elvei között létezik, már Rousseau, ki ezen elveket felállította, tisztán belátta, és sajátos nyíltságánál fogva a *Contrat social* utolsó fejezetében tartózkodás nélkül ki is mondta...” (Hadd tegyük hozzá: Eötvös szerint Rousseau leg-

nagyobb érdeme a nyíltságban rejlett.) Az állam és az egyház viszonyát tárgyaló utolsó fejezettel *A francia forradalom okai* című írásában is foglalkozott Eötvös, pontosabban az *Uralkodó eszmék* megfelelő részét dolgozta át. Mindössze két ponton bővítette ki azt. Az egyik: „nézetem szerint saját elveinek következtetésait s a keresztyén vallás lényegét helyesen fogta fel Rousseau, mikor azt állítja, hogy államideálja lehetetlen, míg a keresztyénség fennáll; s mikor e meggyőződésből kiindulva e vallást saját nézpjából minden vallások között legrosszabbnak nyilvánítja.” A másik: mivel ezt a tant Rousseau kortársai is felállították, a francia forradalom eljárása a vallással szemben - azaz, maga alkotott új vallást, és kényszerítette annak elfogadását - ennek logikus és természetes következménye volt.

Az *Uralkodó eszmék* egész koncepciója szemben áll a *Contrat social* tanaival, különösen a szabadság és az egyenlőség eszméjének és gyakorlati megvalósításuk lehetőségeinek értelmezése terén. Eötvös elsősorban az általános egyenlőség, a népfelség, az állam által érvényesített közjó elsődlegességének elvét ítélte károsnak és megvalósíthatatlannak, tehát nagyot lépett visszafelé az 1830-40-es években kialakított eszményeihez képest. Habár Rousseau nézeteit kritizálta, nagyságát elismerte, sőt hatását túlértékelte. Szerinte a *Contrat social* summája a következő: „Rousseau nagy, de egyoldalú szelleme ellenállhatatlan logikája által végre azon meggyőződésre jutott, miszerint a valódi boldogságot csak a természeti ös-állapotban találhatni föl...” Mint tudjuk, Eötvös tagadta ezt, cáfolta, hogy a polgárisodás szerencsétlenség lenne a társadalomra. Ő hitt abban, hogy a társadalmi haladás útja állandóan felfelé ível, s éppen ezért nem tudni, félve vagy ironikusan gondolta-e: „nem lehetséges-e, hogy azon mozgalom [vagyis a szocializmus. B. M.], melynek kiindulási pontja Rousseau *Contrat social*-ja volt, végre azon természet-állapot létesítéséhez fog vezetni, mely ott mint az emberi boldogság netovábbja festetik?”

Az *Uralkodó eszmék*-ben a francia felvilágosodás más képviselőire is utalt Eötvös. Condorcet-ről és d'Alembert-ről már szót ejtettünk. D'Argenson márkít Rousseau nyomán idézte, Mablyra és Helvetius *De l'homme* című könyvére pedig az egyik jegyzetben hivatkozott, akik szerint a teljes polgári egyenlőség csak a birtok egyenlőségében valósítható meg. Eötvös elutasította ezt a véleményt, ő inkább lemondott a polgári egyenlőségről. Az értekezés kapcsán olvashatta Grimm - aki Diderot és az enciklopédisták köréhez tartozott - levelezésének első kötetét is; a hagyatékban lévő példányban ezt ritkán, de végig megjelölgette. Könyvében említette Voltaire Montesquieu kommentárját és egyik levelét (a nemesi jogok keletkezését illetően). S mintha Voltaire - és általában a francia felvilágosodás - vallás- és egyházellenességére is célzott volna az alábbi mondatban: „Nem ismerem istentelenebb állítást annál, mely szerint a Mindenható önmagának és az angyaloknak mintegy időtöltéseül hozta e világra az embert, hogy kegyetlen örömet találja azon nyugtalan törekvésben, amint bizonyos körben forog, s azon tehetetlen erőlködésekben, amint a porból kiemelkedni törekszik, hogy fájdalmas eséssel megint visszasüllyedjen abba.”

S mintha ennek lenne folytatása az 1859-ben tartott Kazinczy-émlékbeszéd idézendő gondolata is, amely világosan tükrözi, hogy Eötvös elfordult a felvilágosodás eszméitől: ...e században csak azon fényes, de az emberiségre gyászos korszaknak ismétlését látják, melyben az ó világ vallása szinte gúny tárgyává vált, régi intézményei szinte felforgattak, s a régi erkölcsök helyébe csak anyagi élvezetek után sóvárgó kozmopolitizmus lépett - hogy miután a kiváltságok romjain a szabadságnak s egyenlőségnek diadala egy pillanatra kikiáltatott, a felvilágosodására büszke ivadék, a nagy Caesar bámulatos tettei és a művészetet s felvilágosodást pártoló békés utódának még bámulatosabb ügyessége által egy ezredévi szolgaságra, s mihez a szolgaság mindig vezet, egy ezredévi barbárságra készítették elő.” *A francia forradalom okai*-ban is ellenszenvvel írt a felvilágosodás nagyjairól: „Diderot, Rousseau és más akkor divatos írók munkáit” a dagály és érzékenység jellemzi. Rousseau-val különösen

nincs kibékülve ekkoriban. Az *Uralkodó eszmék*-ben politikai, állambölcseleti nézeteivel került szembe, az 1850-es évek végén pedig pedagógiai kérdésekben is eltért álláspontja a francia filozófusétól. A *karthausi*-ban még az *Emil*-hez hasonlóan elmarasztalta a főúri családok gyermekeinek kijutó sivár nevelést, és dicsérte a természetes életformát, elítélte a nevelésben tapasztalható mesterkéeltséget, természetellenességet. 1840. február 26-án így beszélt a főrendiházban: „A 18. században volt egy nagy író, ki a gyermekek nevelése iránt azt javasolta, hogy a gyermekek tizennyolc éves korukig semmi vallásban ne neveltessenek. E nézet meggyőződése szerint - hibás, de talán még védhető.” Ekkor még fenntartotta a „de” lehetőségét is. Másfél évtized múlva azonban minden kertilés nélkül adta a *Nővérek* Farkas Máté plébánosának szájába lesújtó ítéletét: „Rousseau, kit sokan nagy filozófusnak tartanak, de kit én csak nagy bolondnak hiszek, mert fejében még a legokosabb gondolatok is azonnal rögeszmékké válnak, itt is [ti. a nevelés terén, B. M.] mindent összezavart. A politikában előbb oly népet, oly viszonyokat, oly természetet gondolt ki magának, minő sohasem létezett a világban; s miután minden követ kénye szerint szép egyenlőre faragott, felrakta épületét, mely állítása szerint az államnak egyedüli természetes formája vala, habár mióta a világ áll, hasonlóról soha senki sem hallott.” Ha ez az elutasítás túlzó is, s feltehetően Eötvös maga sem érezte pontosan így, azt bizonyítja, hogy Rousseau tanainak nagy részével nem értett egyet. A regényben a Rousseau-féle nevelési rendszerrel vitatkozott, annak mintegy kritikáját adta. Véleménye szerint a nevelés nem azonos a spontán önkibontakozással, kigúnyolta a természetes nevelés elvét, helytelenítette a mindent-megmagyarázás módszerét; egyáltalán az *Emil* egész koncepcióját utópiának nevezte. Illuzórikusnak tartotta az *Emil* alapelvét, mely minden gyermek mellé egy-egy nevelőt akar állítani és más ható tényezővel nem számol: „Agyrém - mondatja Farkas plébánossal-, melynek éppen ellenkezője való. A gyermekre minden hat, s mentül különbözőbbek e hatások, annál inkább várhatjuk, hogy kifejlődése ferde s egyoldalú nem lesz. Az életre csak az élet által neveltetünk...” Az utóbbi idézet egyébként azt is mutatja, hogy Rousseau-val szemben állt ugyan Eötvös, de az enciklopédisták felfogását a környezet nevelő hatásáról még mindig magáénak vallotta. A nevelést korábbi műveiben is a környezeti hatásokkal azonosította; azt hangsúlyozta, hogy személyiségjegyeink nagy részét a nevelésnek köszönhetjük, mégpedig a körülmények, a környezet, a családi élet, az egész társadalom stb. befolyásának. Már a *karthausi*-ban ez áll: „A kör, melyben élünk, nem lehet befolyás nélkül azon ösvényre, melyet követünk.” A *falu jegyzőjé*-ben pedig ezt írta: „...azon befolyás, melyet az egyes nevelő növendékére gyakorol, csekély”, ám „azon kör, melyben gyermekekből ifjakká nőttünk, természetes hajlamaink szerint különböző, de mindig ellenállhatatlan befolyást gyakorol jövőnkre; s ha visszatekintünk, nincs köztünk senki, ki ne érezné, hogy sajátságainak nagy részét azon nevelésnek köszöni, melyet nem egyes embertől, hanem a társaságtól, nem bizonyos terv szerint, hanem a körülmények által kapott”. S a regény egy másik helyén: „Az emberek nagy részének jelleme külső hatások által fejlődik.” Az *Uralkodó eszmék*-ben szintén kiemelte a gyermeket ért összes nevelő hatások összefüggését, az oktatást csak a nevelés kis részének tekintette. A nevelés személyiségformáló szerepét azonban sosem túlozta el, nem tartotta mindenhatónak - mint pl. Helvetius -; azt hangoztatta, hogy számba kell venni az ember belső, természetes hajlamait is - amint több enciklopédista is ezt állította.

Bár vitázott az *Emil* pedagógiai alapelveivel, egy területen mégis érezhető a *Nővérek*-ben Rousseau hatása. Akárcsak a francia filozófus, Eötvös is a családi boldogság megteremtésében látta a nő hivatását. Ez a motívum már a *karthausi*-ban is szerepelt, aztán előfordult az *Egy gazdasszony levelei*-ben, s még az 1864-68 között keletkezett *Naplójegyzetek*-ben is arról elmélkedett, hogy a nő férjének erős támasza, gyermekeinek jó gondviselője kell legyen.

A *Naplójegyzetek* nevelési gondolatai egyébként újra az *Emil* eszméivel mutatnak rokonságot. Eötvös is a gyermek egyéniségének figyelembevételét követelte (a gyermekben gyermeket lássunk, s nem kis felnőttet): „Minden oktatás csak úgy felelhet meg céljának, ha az a gyermek egyéniségéhez alkalmaztatik...” Neki is az volt a véleménye, hogy a felhalmozott ismerettömegnél többet ér a jól rendezett tudás, a következtető készség: „az oktatásnál nem az ismeretek, melyeket az iskolában tanulunk, hanem azon képesség a fő dolog, melyeket tehetségeink a tanulás által nyernek...” S máig érvényes követelményt fogalmazott meg egy másik feljegyzésében: „Minden nevelésnek, vagy helyesebben mondva, gyermekoktatásnak feladata nemcsak az, hogy a nevendék bizonyos számú kész ismereteket nyerjen, hanem inkább az, hogy ismeretek szerzésére képessé tétessék, hogy tehetségei műveltesse ki.” Az oktatás egyik fő hibáját abban látta, hogy a diák passzivitásra van kárhoztatva, pedig „éppen fiatal korunkban a tevékenység valóságos szükség és a legmegfeszítettebb munka kevésbé fáraszt a hallgató figyelemnél”. Ez a megállapítás is meglepően összecseng Rousseau cselekvő pedagógiát követelő gondolataival.

A *Gondolatok* több aforizmája is azt igazolja, hogy Eötvös az 1860-as évek közepén ismét behatóbban foglalkozott a francia felvilágosodás filozófusaival. Egyik helyen például arra célzott, hogy Voltaire-ről sok mindent éppen tőle tudott meg, mert az hiúságból sok érdekes dolgot elmondott magáról. Minden biztonnyal leveleire reflektált, amelyeket a már többször említett Voltaire-összesből ismert. (Megvolt Eötvösnek du Deffand marquise leveleinek - amelyből igen sok Voltaire-hez íródott - háromkötetes gyűjteménye is.) Voltaire-re gondolhatott akkor is, amikor a naplójában arról írt, hogy nem szereti az önéletrajzokat és a levelezéseket olvasni, mert íróik magukat dicsérik: „... ha valaki valami nagyot tett, legjobb, ha annak leírását másokra bízta.” A *Gondolatokban* idézte - feltehetően mint közszájon forgó szállóigét - a természettudós Buffon híres mondását: „le style c’homme” (ami pontosan így hangzik: Le style est l’homme même, azaz: A stílus az ember maga).

A *Gondolatok*-ban olvashatók Eötvös fejtegetései a vallás és hit kérdéseiről is. Láttuk, hogy pályakezdő éveinek valláspolitikai nézeteit a felvilágosodás elvein alapuló liberalizmus jellemezte. Később is komoly szellemi erőfeszítéssel mérlegelte az ateisták, deisták érveit és saját ellenérveit, s végül tudatosan, szilárd meggyőződéssel foglalt állást a hit mellett. Szemben állt a deizmus feltevéseivel is, kijelentette, hogy a teremtő, de utána megálló isten eszméje képtelenség. Ő hitt „az anyagi világon kívül vagy felül álló értelmes lénynek, egy... személyes istenségnek” létezésében. A hitet azonban nem kapcsolta szorosan az egyházzal, a vallás gyakorlását, a vallás intézményeit illetően változatlanul racionalista, liberális elveket vallott. „...kétségtelen, hogy mindaz, ami vallásunkban nem az emberi természet, hanem csak bizonyos műveltségi állapotnak felel meg - így például a szertartások, vagy a mód, mely szerint bizonyos igazságok kimondatnak - műveltségi fokunk mellett nem tarthatja fel magát” - írta, majd egy másik aforizmában megjegyezte: „a katolikus egyháznak szervezete és iránya... csak addig állhat fenn, míg a politikai organizatio megmarad...” Vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején ezen elvek jegyében dolgozott: megvalósította a zsidók emancipációját, megteremtette az általános, kötelező népoktatást, ő volt a csalhatatlansági dogma egyik legtekintélyesebb ellenzője stb. Az állam és az egyház szétválasztásán munkálkodott - miként az enciklopédisták kevésbé forradalmi szárnya. Rousseau és „jelesebb kortársai” követelésével, miszerint az egyházat rendeljék alá az államnak, nem értett egyet - ezt az *Uralkodó eszmék*-ben ki is fejtette. Érdekes, hogy 1868. december 1-jén a főrendiházban Voltaire híres szavait idézte: „pusztítsátok el a gyalázatost!”, vagyis azokat, melyekkel az egyházat támadta. A szállóige célzatosan hangzott el, a népiskolai törvényjavaslatról szóló beszédében. Eötvös persze nem fenyegetőzött, hanem figyelmeztetett. Meggyőzni kívánta vele a főpapságot, hogy ellenkezésükkel ők is ilyen megtámadtatásoknak teszik ki magukat.

Az 1860-as években Eötvös módosított az *Uralkodó eszmék* szemléletén is. Kéziratban maradt állambölcseleti töredékeiben ismét a felvilágosodás eszméitől áthatott liberalizmus szólalt meg. A szabadság és egyenlőség eszméjének olyan megítéléséhez tért vissza, amely inkább összhangban állt a felvilágosítók tanaival, mint az *Uralkodó eszmék*. Ennek okát a történelmi helyzet, a politikai viszonyok változásában kereshetjük. 1848 kudarca Eötvöst csalódással töltötte el, felülbírálta a francia forradalom - és ezzel a felvilágosodás - eszméit. Az 1860-as évek közepén ismét előtérbe került a polgári átalakulás problémája Magyarországon, mégpedig a forradalmi megoldás kizárásával. Eötvös úgy érezte, újra tér nyílik előtte, újra síkra szállhat a polgári liberalizmus szellemében fogant eszményeinek megvalósításáért. S 1867-ben, a kiegyezés után újra nagy lendülettel fogott munkához. A fiatalkori hév, a reformkori radikalizmus és demokratizmus ugyan már eltűnt, de még 1868-ban is - a kezdeti kudarcok ellenére - optimizmussal nézett a jövőbe. S bizonyítékként éppen a francia felvilágosodás eszméinek beteljesedését hozta fel: „Igen kár oly megvetéssel tekinteni azokra, kik egészen új szociális viszonyokról, az örök békéről, vagy a földbirtok közösségéről szólnak” - írta naplójában. - „Nem tudja senki, mindaz, mi most Utópiának látszik, nem fog e egykor létesíttetni. Kik azt, mi most általánossá vált, a királyi hatalomnak ily korlátozását, az osztályok jogegyenlőségét s a szabadságot, mely a nemzetközi viszonyokban létezik, egy század előtt, mint az emberi ész postulatumait hirdeték, nem tekintettek-e ábrándozóknak, kiket a hatalom néha üldözött, de kikre azon kor józan politikusai csak sajnálkozó mosollyal tekintettek, s nem látjuk-e ugyanezt nemünk történetében, mely alatt az, miről egy nemzedék ábrándozott, utódainak vágyává válik, és azok által, kik ezek után jönnek, teljesíttetik, minden legkisebb részleteiben, sőt néha tökéletesebben, mint azok, kik az eszméért először lelkesültek, képzeltek.”

Eötvös Józsefnek a francia felvilágosodáshoz való viszonyában tehát meghatározó szerepe volt a kornak, amelyben élt. Mikor ifjú volt, szinte a kor parancsolta, hogy megismerkedjen a felvilágosodás eszméivel, azok szellemében nevelkedjen, alakítsa ki életcélját, azok döbbségére rá hivatására. A reformkori Magyarország fő kérdéseinek - a polgári fejlődés és a nemzeti függetlenség - megoldása olyan embereket kívánt, akik a felvilágosodás tanításait követve tevékenykedtek: kíméletlenül bíralták a feudalizmust, hittek a fejlődésben, magukévá tették a köznek szolgálás és használás elvét, új, polgári állam felépítésén munkálkodtak. Eötvös is így cselekedett. Filantropizmusa, liberalizmusa, idealista történetiszemlélete, a társadalmi problémák forradalom nélküli, reformok útján történő megoldásának vágya is nagyrészt a felvilágosodás eszmekincséből táplálkozott. Az 1848-49-es forradalmak bukása után azonban szembe helyezkedett a francia felvilágosodás politikai, társadalmi nézeteivel, egyes gondolkodóival. A felvilágosodás forradalmi tanaival már eleve nem értett egyet, Rousseau republikanizmusát és kispolgári demokratizmusát sem érthette meg. A materialista filozófusok sem tartoztak soha kedvelt olvasmányai közé. Élete végén - amikor ismét napirendre tűzte a történelmi fejlődés a polgári liberális Magyarország megteremtését - visszatért a felvilágosodás egyes eszméihez, megint gyakrabban olvasta a francia filozófusok könyveit. A francia felvilágosodás tehát Eötvös egész életében szerepet játszott s közvetve vagy közvetlenül, de mindig jelen volt gondolatvilágában.

„...A társaságnak új organizációja”

Eötvös József és kora szocializmusa

Politikusaink, íróink, gondolkodóink széles körét foglalkoztatta a reformkorban a polgári fejlődés megindításának kérdése. A társadalmi haladás hívei világosan látták, hogy a feudális társadalmi rend, a gazdasági és kulturális elmaradottság nem tartható tovább, előre kell lépni. Voltak azonban olyanok is, mint a centralistáknak nevezett polgári liberálisok (Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston, Lukács Móric), akik személyes tapasztalataik és olvasmá-

nyaik alapján úgy vélték, hogy a nyugati kapitalizmus nem az a példa, amely fenntartás nélkül követhető. Harcoltak a feudalizmus ellen, a polgárosodás (jobbágyszabadítás, iparosítás, népképviselő, felelős kormány, népoktatás, vallásszabadság stb.) előkészítésén munkálkodtak, de felismerték a tőkés rendszer tengernyi hibáját is, éppen ezért más irányban tájékozódtak. A visszalépést, mint megoldást, elvetették. Eötvös József már az 1840-ben kiadott *Szegénység Irlandban* című röpiratának befejezésében kinyilvánította, hogy nem hajlandó a feudalizmusba hátrálni. Nem fogadta el a szeme előtt zajló kapitalista fejlődést sem, hanem valami távoli, tökéletesebb, de meghatározatlan társadalom reményét öntötte szavakba: „Egy idő óta az elmék a társaságnak új organizációjáról kezdenek gondolkozni, egy fertály század alatt több szisztémát láttunk feltűnni s elmúlni, mely habár módjaiban fellengző s túlságos, végcéljaiban mindig nemes vala. Mit jelent ez? Az emberek változékonyságát, szól az egyik, mert csak általa ingereltetünk új kombinációkra; az új szisztémák lehetetlenségét, szól a másik, s igaza lehet; de véleményem szerint leginkább azt, hogy korunk emberszeretőbbé vált, hogy a közjó s minden embernek boldogítása nem az emberbarát kedves álma többé, melybe a szomorú életből néha visszavonul, hanem fenséges célja, mely után egész erejével törekszik; hogy az emberi nemnek új szükségei támadtak, melyek a mostani formákban kielégülést nem találnak...” A társadalom megjavítása, „minden embernek boldogítása” lelkesítette őt is. Megvalósulásában szilárdan hitt, amit *A karthausi*-ban is megfogalmazott: „Ő, az emberi nem el fogja érni nemes célját. Századok fognak múlni, sok ivadék eltűnni küzködés között, de a napnak jönni kell, melyben nemünk hivatását betölté, melyben a jó győzni fog e világon...” S hogy mégsem a távoli jövőbe helyezte a „jó” győzelmét, azt pár sorral alábbi gondolata bizonyítja: „ki tudja, nem állunk-e már közel e boldog órához? nehéz a kor, melyben élünk, forró egünkön terhes fellegek tornyosulnak, s az ember lankadtan, remegve a közelgő vésztől, halad örömtelen ösvényein; de ha a nap legforróbb, s a vetés föld felé hajolva már alig bírhatja kalászeit, nem közelg-e éppen akkor az aratás?” Eötvös tehát már fiatalon ráébredt, hogy a történelmi fejlődés nem áll meg a polgári társadalom ismert formáinál, hogy kutatni kell a továbblépés lehetőségeit, amelyek közelebb hozzák az „aratás” időpontját. S ő kereste, kutatta. Így talált rá „a fertály század alatt” feltűnt „szisztémák” között a kortársi szocializmus tanaira.

Jelenlegi ismereteink szerint a magyar időszakai sajtó 1830-tól kezdve közölt beszámolókat, híradásokat Fourier, Saint-Simon, Owen és követőik munkásságáról, elveiről. Eötvös rendszeresen olvasta a francia újságokat is, ezekből még inkább tudomást szerezhetett a szocialisztikus eszmékről. A francia szépirodalom egyes alkotásai - elsősorban a csodált Victor Hugo versei és George Sand regényei - szintén közvetítő források lehettek. 1836-37 telén Eötvös Párizsban tartózkodott. A társaságban bizonyosan szóba került valamelyik szocialista neve vagy újabb cikke, sőt az sincs kizárva, hogy egyikükkel vagy másikkal találkozott, bár ez nem valószínű, hiszen ők nemigen forogtak az arisztokrata körökben, ahol a fiatal bárót fogadták.

Az 1830-as évek derekán ismerte meg Lamennais nézeteit, aki a társadalomnak a krisztusi szocializmus jegyében történő forradalmi átalakítását követelte. Lamennais neve ekkoriban gyakran felbukkant a magyar újságok hasábjain, *Paroles d'un croyant* (Egy hívő szavai) című, ragyogó biblikus stílusban írt jövendölése pedig Európa-szerte óriási szenzációt okozott. Az elnyomott népek és a kizsákmányolt néprétegek ügye mellett kiálló, a zsarnokságot ostorozó és a szeretetet, kölcsönös önfeláldozást dicsőítő könyvecskét 1834-ben adták ki. Még az évben megjelent németül, sőt 1836-ban egy kéziratos magyar fordítása is járt kézről kézre a pozsonyi országgyűlési ifjak között. Biztosra vehető, hogy a minden új iránt fogékony Eötvös a híres röpiratot is olvasta. Legkésőbb 1839-ben, amikor megvásárolta Lamennais összegyűjtött műveinek *Oeuvres complètes* - két kötetét. Igaz, csak két írásnál találjuk megjegyzéseit, de ez

nem zárja ki, hogy egyebet is olvasott belőle. A megjelölt művek közül az egyik a mindössze ötoldalnyi *De la loi mosaïque et du peuple juif* - (A mózesi törvényről és a zsidó népről) című - ezt az 1840-ben megjelent *A zsidók emancipációja* című tanulmányához nézhetné át. A másik a 16. században élt francia filozófus, La Boétie rövid, az 1830-40-es években újra divatos röpirata, *Le contre Un, ou discours de la servitude* (Az Egy ellen, avagy értekezés az önkéntes szolgaságról), amelyet Lamennais terjedelmes előszóval ellátva 1835-ben adott ki. A kis mű a zsarnokságot támadja, vagyis mondanivalója rokon Lamennais gondolataival. Eötvös közvetlenül sosem említette a lázadó pap nevét - ez a cenzúra miatt nem lett volna tanácsos-, de *Kelet Népe* és *Pesti Hírlap* című vitáirában védelmébe vette az emberi szív érzéseire apelláló társadalmi nézeteit és érzelmes, patetikus stílusát, amelyet Széchenyi kifogásolt.

A korai szocialisták - leginkább Saint-Simon és Fourier - és Lamennais tanaira emlékeztet *A karthausi* jó néhány gondolata: a burzsoázia bírálata, az érzelmes filantrópizmussal átítatott, vallásos színezetű társadalomszemlélet, a költőies humanizmus, a világot átfogó, szeretetben megnyilvánuló emberi egyesülés („világnak polgárává születettek, a nagy emberi családnak gyermekei vagytok”, „miként a természet rendje minden anyagot egy nagy egésszé szövé, úgy a szabad ember is egyesülni tanuljon”) elve. Érintette a pauperizmus problémáját, ábrázolta a munkásság nyomorát is, de ezekkel a kérdésekkel *Szegénység Irlandban* című munkájában foglalkozott részletesebben, elmélyültebben. A regény és a röpirat egyébként világosan mutatja, hogy 1839-40 körül Eötvös gondolatvilágában már jelen voltak a szocialisztikus eszmék.

Röpirata és még inkább könyvhagyatéka azt is bizonyítja, hogy elsősorban közgazdasági síkon közeledett a szocialista elméletekhez. Ez nem véletlen, hiszen azok jó része ökonómiai fogantatású volt. Tájékozódását megkönnyítette Adolphe Blanqui francia közgazdász - a híres forradalmár testvére - *Histoire de l'économie politique en Europe* (A politikai gazdaságtan története Európában) című könyve, amely a közgazdaságtan történetének első rendszeres összefoglalása volt. Tárgyalta Saint-Simon, Fourier és Owen rendszerét is, de a szocialista megjelölést csak Owenre alkalmazta. 1837-ben jelent meg és egyhamar elterjedt munka lett. Eötvös is megvásárolta, el is olvasta, és a bibliográfiái függelékben néhány címet megjelölt, köztük Fourier két - *Traité de l'association domestique agricole* (Értekezés a házi földművelő szövetkezéséről), *Le nouveau monde industriel et sociétaire* (Az új ipari és szocietárius világ) - és Owen egy - *New View on the Society* (Egy új nézőpont a társadalomról) - művét. Arról nincs tudomásunk, hogy ezeket megszerezte vagy olvasta volna, de a megjegyzés ténye is jelzi érdeklődésének irányát. Owen amerikai telepéről értesült Bölöni Farkas Sándor 1835-ben napvilágot látott *Utazás Észak-Amerikában* című útleírásából is, amelyet a fogházjavításról írt tanulmányában emlegetett.

Megszerezte Sismondi 1837-38-ban kiadott *Études sur l'Économie politique* (Tanulmányok a politikai gazdaságtanról) című kétkötetes könyvét is. A svájci közgazdász határozottan szembefordult a kapitalizmussal, feltárta ellentmondásait, rávilágított a proletariátus nyomorára, a kapitalista termelés anarchiájára, vagyis a tőkés fejlődés tényleges hibáira hívta fel Eötvös figyelmét. Kispolgári „szocializmusa”, azaz annak hirdetése, hogy a munkásokat kisárutermelőkké kell visszaváltoztatni, pedig egy kivezető út lehetőségét láttatta meg vele. A kapitalizmus kritikájával találkozott Michel Chevalier saint-simonista nemzetgazdász műveiben is. Ezek közül a nagy sikerű *Lettres sur l'Amérique du Nord* (Levelek Észak-Amerikáról) 1837-es kiadását és az egy évvel később megjelent *Des interets matériels en France. Travaux publics. Routes. Canaux. Chemins de fer* (Anyagi érdekeltségek Franciaországban. Közmunkák. Utak. Csatornák. Vasutak) című munkát vette meg és olvasta el. Az ugyancsak saint-simonista Pecqueur *Économie sociale* (Szocialista gazdaságtan) című műve - ez az 1839-es év szerzeménye volt - a gőzgépnek a gazdasági életre, általában a civilizációra gyakorolt hatását (vagyis az ipari forradalom egyes eredményeit) vizsgálta, és felvázolt egy, a

kapitalizmuson túlmutató társadalmi ideált. Ez a szocialista rend etikai alapokon nyugodna, és alapfeltételként a termelési eszközök egyenlőtlen elosztását azok államosításával szüntetnék meg.

Sismondi „emberiebb elveket” kifejező nézetei tetszetek neki. A *Szegénység Irlandban* vége felé idézte azt a tételét, mely szerint nemzeti jólét csak ott van, ahol mindenki számára biztosított a megélhetés. Ebből egyértelműen következik - tette hozzá -, „hoggyári ország ily értelemben gazdag nem lehet. Lehetnek egyes kolosszális vagyonok (mi egyáltalában inkább annak jele, hogy egy sokaknak vagyonát magáévá tevő), de közjólét soha, ha más okból nem is, legalább azon bizonytalanság miatt, mely minden gyári munkás feje felett szüntelen lebeg. A gyármunkás azt, mit produkál, nem emésztheti fel önmaga, s amiből élnie kell, azt mások produkálják, s így, ha nem tekintek is itt a kapitalista kegyetlenségére, sorsa mindig a csere lehetőségétől függően, mindig bizonytalan.” Eötvös tehát felismerte a kizsákmányolás tényét, de lényegét - az értéktöbblet-elsajátítást - még nem. Miként Sismondi, ő is úgy hitte, a munkásosztály létbizonytalansága abból ered, hogy a fogyasztás elszakadt a termeléstől, a gyáripár a mezőgazdaságtól. Sismondi kisárutermelő „szocializmusával” rokonszenvezett, de ő azt a hazai viszonyok között, a mezőgazdasági termelésben kívánta megvalósítani. Erre határozottan utalt röpirata elején: „valahol a földbirtokot intelligens kezek között elosztva, valahol e birtok művelését virágzásban látjuk, ott boldog s gyarapodó népességet fogunk találni mindig. - Hol a földbirtok kevesek által monopolizáltatik, hol a munkát kereső nép általellenében csak egyes nagybirtokosok állanak, hol maga a nép a birtokból, vagy legalább használásából kizáratik: ott csak koldusokat, csak szerencsétlen pórt kereshetünk.” Hazánk sajátos helyzete, társadalmi-gazdasági elmaradottsága tehát azt eredményezte, hogy Sismondi reakciós, a feudalizmus felé hátráló kispolgári utópiája Eötvösnél a feudalizmus elleni harc eszközévé vált, előremutató, a polgári fejlődést - közelebbről a jobbágyfelszabadítást - sürgető, konkrét programmá.

E program továbbfejlesztése, kiteljesítése az 1840-es években, a barátaival való szoros együttműködés során történt. A centralisták jól ismerték a korabeli szocialista elméleteket, gondolkodtak azokon, könyvismertetésekben, cikkekben, tanulmányokban mérlegelték jelentőségüket, használhatóságukat. Fenyő István találóan állapítja meg, hogy a szocializmus hazánkban náluk lett először élmény és társadalmi lehetőség, munkásságuk révén vált a közgondolkodás alkotó elemévé. Rokonszenvük gyökerét abban kereshetjük, hogy ők is a társadalom mélyreható átszervezését, átalakítását akarták, és ők is reformok útján - azaz forradalom nélkül -, az erkölcsök megjavításával, a művelődési szint emelésével, ésszerű szervezéssel kívántak eljutni egy eszmei társadalomba. Noha a szocialista rendszereket nem fogadták el, utópiának tekintették, mint hazai perspektívát elvetették, egyik-másik elképzelésüket igyekeztek beépíteni polgári demokratikus koncepciójukba. Főként az egyesülés gondolata ragadta meg őket. Úgy vélték, hogy a munkások termelési és fogyasztási szövetkezeteivel elejét lehet venni a pauperizmusnak, ki lehet javítani a nyugati kapitalizmus egyes hibáit. Némi rokonságot mutat Saint-Simon tanaival a centralisták azon programja is, amelyben az iparosítást sürgették, fontosságát hangsúlyozták. Pándi Pál mutatta ki, hogy a szocialisták más vonatkozásban is hatást gyakoroltak a centralisták történelem- és társadalomszemléletére: hozzájárultak az osztálytagozódás, osztályellentétek gondolatának megerősítéséhez; ösztönözték őket a politikai és vagyoni egyenlőség, egyenlőtlenség kérdésének vizsgálatára.

Mindez elmondható Eötvös Józsefről is, aki az 1840-es évek elején változatlan érdeklődéssel tanulmányozta a szocialista teóriákat. Megrendelte Saint-Simon műveinek 1841-es válogatását - *Oeuvres* -, aláhúzásai, bejelölései tanúsága szerint el is olvasta. 1841-ben jelent meg a fourierista Paget *Introduction a l'étude de la science sociale* (Bevezetés a társadalmi tudományok tanulmányozásához) című könyve is, amely Fourier, Owen és Saint-Simon rendszerét

ismertette. Sok bejegyzést látunk a lapjain, különösen a falanszterről szóló fejezetben. A másik összefoglalás, amelyben szintén ott találjuk a gondos és elmélyült olvasás jeleit, Reybaud *Études sur les réformateurs contemporains ou socialistes modernes* (Tanulmányok a jelenkori reformátorokról, avagy a modern szocialisták) című, ugyancsak 1841-ben napvilágot látott munkája. A szerző állásfoglalása ugyan kritikai, mélységesen szemben állt Fourier, Saint-Simon és Owen bíralt nézeteivel, ám alapos elemzést adott róluk - a liberalizmus eszmei alapjáról. Vázlatos áttekintést kapott Eötvös a Rotteck-Welcker-féle *Staatslexicon*ból és Friedrich List igen népszerű *Das nationale system der politischer Oekonomie* (A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere) című művéből, amelyeket szintén olvasott, s írásaiban - más szempontból - többször emlegetett. Minden bizonnyal ismerte barátai, Trefort Ágoston és Lukács Móríc akadémiai felolvasásainak - az előbbi 1841. december 6-án *A nemzeti gazdaságnak rendszerei*, a másik 1842. december 19-én *Néhány szó a szocializmusról* címmel hangzott el - tartalmát. Figyelemmel kísérte a sajtóközleményeket, azokat is, amelyek az egyenlőséget hirdető kommunisztikus tanokról és a kibontakozó munkásmozgalom eseményeiről számoltak be. *A Pesti Hírlap* 1844. augusztus 29-i számában - majd a *Reform*-ban is - írt a „chartisták zavargásai”-ról, s ugyanitt említette a francia szocialistákat és kommunistákat, akik „alkotmányföldről régiókba szállongnak föl”, és utalt „szociális álmodozásaik”-ra.

Ezek a szavak a liberális gondolkodó szavai, aki végső soron szemben áll a szocialistákkal, minden rokonszenve ellenére. Eötvös azonban ekkoriban még nem utasította el teljesen rendszereiket, az 1840-es évek derekán született írásaiban még kísért a hatásuk. 1845. szeptember 19-én még nagyon határozottan jelenti ki a *Pesti Hírlap* hasábjain, hogy a politikai egyenlőség vagyoni és szellemi egyenlőség nélkül csupán illúzió: „míg vagyona, személyes képességre, vagy tudományra nézve az emberek között különbségek lesznek, a társasági egyenlőség mindig az álmok közé fog tartozni.” A *Reform*-ban *A karthausi*-ban felvetett általános emberi egyesülés eszméje tér vissza, most már kérdésként: „Egy óriási harc előkészülete-e ez, melyben egykor a szabadság s elnyomás végső diadalért küzdenek; vagy talán az első lépés azon boldogabb korszak felé, melyben az emberi nem egy nagy egésznek érzendi magát s az egység érzete, mely most már egész fajokat fűz össze, az egyes nemzetiségek határain túl terjedend: - mindez a jövő titkai közé tartozik...” Eötvös ekkor még nem ismerte fel, hogy a szocialista-kommunista tanok megvalósítása csak osztályharcban, forradalom által lehetséges és a munkásosztályra vár. Abban reménykedett, hogy ésszerű reformokkal, a művelődésbeli egyenlőség megteremtésével előreléphet az ország, s tágabban értelmezve az egész emberiség egy, a kapitalizmus hibáitól mentes eszményi társadalom felé, „azon boldogabb korszak felé”, ahol „vagyona, személyes képességre, vagy tudományra nézve az emberek között” nem lesznek különbségek. *Magyarország 1514-ben* című regényében még bizakodva mondatta a forradalmi megoldásban csalódó Mészáros Lőrinczel: „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül. De ne hidd, hogy azért reményeimről lemondék. A magas cél, melyért e szív dobogott, azért, mivel el nem érhetém, még nem elérhetetlen. Nagy volt, azért látszék oly közelinek; de meg vagyok győződve, hogy az emberi nem, ha századok után is, el fog jutni oda; s dolgozni, hogy e pillanat mielőbb eljőjön, ez feladata életemnek.”

Ezek után érthető, hogy az 1848-as forradalmak kiábrándítóan hatottak rá. A szocialista eszmékhez való viszonya, ha nem is gyökeresen, de megváltozott, messze került a *Szegénység Irlandban* és *A karthausi szemléletétől*. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című értekezésében fejtette ki igen alapos és átgondolt véleményét a szocialista és kommunista elméletekről. Most már rádöbrent - 1848 eseményei rádöbrentették -, hogy ezek a proletariátus kezében válhatnak igazi fegyverré. Éppen ezért állásfoglalása most már egyértelműen kritikai, viszont eltérően az akkori lekicsinylő vagy gyalázkodó írásoktól,

hangneme tárgyilagos. Különösen a szocialisták következetességéről szolt elismerően. A szocializmusban változatlanul lehetőséget látott a kapitalista fejlődés túlhaladására, de ezt az immár konkrét, reális lehetőséget nem tudta összeegyeztetni polgári liberális elveivel s megvalósulását mindenképp el akarta kerülni. Az egyéni szabadságot, a szabad versenyt féltette az államabszolutizmustól és az anarchizmustól, amikhez szerinte a szocialista tanok győzelme vezetne. Az *Uralkodó eszmék*-ben megfogalmazott államelmélete így lett nemcsak feudalizmus-, hanem szocializmus-ellenes is.

Tanulmányában a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméjének történelmi változásait és jövőjét vizsgálta. Az első részben felhasznált anyagot jórészt emigrációja idején, Münchenben gyűjtötte össze. Itt került a kezébe Lorenz Stein egészen frissen, 1850-ben megjelent *Geschichte der Socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage* (A szocialista mozgalom története Franciaországban 1789-től napjainkig) című összefoglalása. Stein magas, tudományos színvonalon és viszonylag elfogulatlan felfogásban ismertette a francia szocialisztikus törekvések fejlődéstörténetét. Eötvös elsősorban az ő könyvére támaszkodott, amikor a szocialista és kommunista eszméről írt. Természetesen más műveket is olvasott s hasznosította korábbi itthon szerzett ismereteit is.

Igyekezett képet alkotni magának a szocializmus előzményeiről is, főleg államelméleti szempontból. Ezért Münchenben gondos tanulmányokat folytatott ez irányban. Listát állított össze az utópisztikus eszméről, vázlatot írt a vizsgálat menetéről. Az előzetes bibliográfia összeállításához még egy alapvető forrást használt. A jegyzetekben pontosan feltüntette a címét: „Aki e tárgyban bővebb felvilágosítást óhajt, Mohl Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft Jahr 1845. B. II. lap 24. [Az összes államtudományok folyóirata 1845. év 2. kötet - BM.] című folyóiratára utasítjuk, hol mint tudom, teljes áttekintése van Morus Tamástól Cabet-ig, minden államregénynek. Elöttem csak egy része ismeretes, saját tanulmányom után, az ott felhozott műveknek...” Felírta magának Morus *Utópia*-ját, Bacon *Nova Atlantis*-át (Új Atlantisz), Campanella *Civitas solis*-át (Napváros), Harrington *Oceaná*-ját, Vairasse *Histoire des Sevarembes* (Sevarembe története) című munkáját, a *Reise nach der Insel Caphar Salama* (Utazás Caphar Salama szigetére) című könyvet, Morelly *Basiliade*-ját, a szélső reakciós Haller *Usong. Alfred és Fabius und Cato* című regényeit, a *Die glückliche Nation oder des Staat von Felicien* (A boldog nemzet vagy a boldogság állama) című kötetet, továbbá Cabet *Voyage en Icarie*-ját (Ikáriai utazás), tehát a leghíresebb államregényeket. A lap alján ott áll a forrás megjelölése, amely azonos az értekezésben is közölt folyóirattal. A kéziratban szereplő művek közül a nyomtatásban megjelent szövegben is foglalkozott Morus, Harrington, Vairasse és Cabet könyvével, feltehető tehát, hogy ezeket ő maga is olvasta, amint erre az idézett helyen utalt. Morus *Utópia*-ját jóval korábban megismerte. Már *A falu jegyzőjé*-ben célzott rá, majd egy 1845 szeptemberében írt cikkében említette. Ebből adódik a következtetés, hogy ekkoriban - tehát 1844-45 körül - olvasta. Az *Uralkodó eszmék*-ben csak a többi államregénnyel való összefüggésben szolt róla, mint az utópisztikus gondolatok fejlődésében kiemelkedő jelentőségű láncszemről. A 17. századi Harrington és Vairasse elképzeléseit sem elemezte részletesebben. Morellyvel később, *A francia forradalom okai* című esszéjében foglalkozott, mégpedig egy másik könyvével. Felismerte benne a 19. századi szocializmus előfutárát: „a kommunizmus és szocializmus, a francia forradalom eszméinek e végeredményei sem igényelhetik az újdonság érdemét. Morelly *Code de nature*-je [A természet törvénykönyve - BM.] már magában foglalja azon bámulatos elveket, amelyeknek buzgó hirdetése napjainkban meglepett bennünket.” A kézírásos töredékek között találunk rá Mably nevére is. A 18. századi francia utópista *De la legislation* (A törvényhozásról) című művét jegyzetelte ki, és szinte változatlanul - a címet elhagyva - idézte az *Uralkodó eszmék*-ben.

A mélyreható és széles körű vizsgálat után vonta le a konklúziót: „Egy században sem hiányzottak utópiák, legkevesbé a mienkben, s Cabet Icariá-ja nehezen lesz utolsó fényes álmom e nemből, melyet sokan, ha nem is valónak, legalább igen fontosnak tartanak, mert azt jóslatnak tekintik.” S bár csak álomnak tartotta az államregényeket, tudományos hasznukat mégis elismerte: „bármilyen feleslegességeknek látszassanak az ily kísérletek, tagadhatatlan, hogy azok az állam iránti nézetek tisztázására voltak.” Ő a szabadság és az egyenlőség eszméjének alakulása szempontjából tanulmányozta ezeket a rendszereket. Tapasztalatai nem megnyugtatóak: „Vajon nem találunk-e csaknem mindenik utópiában, mely az emberi boldogság ideáljaként állítatik fel, alapfeltételül oly abszolutizmust, melytől visszaborzadunk...” Ehhez fűzte hozzá jegyzetei között: „Valóban az ily államregények egyes szerzőinek tehetsége és eszéye szerint szelídebb vagy nyersebb alakban, de mindenütt feltűnik az egyén korlátozása... D. Vairasse-től Cabet Icariájáig, ... úgy szintén Platótól D. Vairasse-ig minden utópia számos oly személyi korlátozással van egybekötve, milyenre kényúri államokban sem találunk.” Nagyon helyesen látta meg, hogy valamennyi utópiának jellemző vonása, tulajdonsága: koruk bélyegeit viselik magukon és mindegyik az ellenhatás terméke: „E tekintetben napjaink politikai regényei éppen nem különböznek a korábbi századokétól. Plato Állam-ában megvan a rabszolgaság; Harrington Oceaniá-ja azt tartja, hogy valamint a sereg tisztek nélkül, úgy az állam nem képzelhető nemesség nélkül; a jelenkor valamennyi szocialistája a parlamenti rendszerhez, az esküdtszékekhez, a sajtószabadsághoz ragaszkodik. Az arkadiai pásztorélet eszménye egyáltalában nem nélkülözheti a reggeli és esti lapokat; még századunk fényűzésének is fönn kell maradni, csak hogy Fourier abban mindenkit részesítet, és Cabet, midőn a jövőnek étlapját tervezi, az emberiségben kevesebb munka és mozgás mellett több emésztési erőt tesz fel, mint amennyit eddiglen tanúsított. A nemzetiség eszméjétől pedig nem szabad megválni, és Icariának francia nyelvű tartománynak kell maradni. Plato alkotmánya reakció az athenei alkotmány hiányai ellen. Morus mindazon szenvedéseket távol akarja tartani utópiájától, melyeket a XVI. században tapasztalt. A szocializmus az ipar által nemzett nyomorúságon akar segíteni.”

Eötvös természetesen a 19. századi szocialista tanokkal foglalkozott legtöbbet. Világosan különbséget tett a szocialisták és a kommunisták között, akik az egyenlőség hívei. Bár mindig együtt emlegette a két irányzatot, a sok hasonló vonás mellett a lényeges eltéréseket is figyelembe vette és vétette olvasóival. Szerinte a szocializmus is, a kommunizmus is a francia forradalom eszméinek terméke, egyenes következménye. Egyik kéziratos feljegyzésében a folyamatot is felvázolta, az általános egyenlőség elvéről szóló bevezető mondat után így: „Rousseau

Robespierre
Babeufismus
und Socialismus,”

majd az utóbbiakról írt néhány sor után: „Communisten”. Az *Uralkodó eszmék* nyomtatott szövegében ez a sor kiegészült Pascallal. Babeuf egyenlőség-elvére tanítványának, a babeufizmus legjelesebb terjesztőjének, Buonarrotinak *Conspiration pour l'égalité* (Összeesküvés az egyenlőség érdekében) című könyve alapján hivatkozott. Ismerte az „egyenlők összeesküvése”-hez csatlakozott ateista filozófus, Maréchal *Almanach des honnetes gens* (Becsületese emberek almanachja) című művét is, melyben a „Babeuf pártiak nézeteit cinikus nyíltsággal fejtegette...” Babeuf irányzatát, sőt az Eötvös által az ő közvetlen előfutárának tartott jakobinus Anacharsis Clootsnak az egyenlőségről vallott felfogását a szabadság és az egyenlőség eszméjének viszonylatában vizsgálta. Szerinte az egész iskola azért szorgalmazta az egyenlőség megteremtését, mert ezzel a szabadságot is biztosítanák: „Senki sem állítja Babeufnál határozottabban az általános egyenlőség elvét az emberi boldogság egyedüli

föltételül s egyszersmind az állam kizárólagos céljául. Az államhatalom kényuralmát senki sem hirdette oly nyilván a közjó szükséges föltételének, s a teljes egyengetés (nivellírozás) tervét sem követte senki annyira a legkisebb részletekig, mint Babeuf tanítványai...” Ám a Babeuf féle elképzelések szerint rendezett állam sem biztosította volna a szabadságot az egyes ember számára - Eötvös Babeuf tervénél is erre a következtetésre jutott: „A legkényúrabb államokban sem volt soha oly mértékben korlátozott az egyéni szabadság, mint meg lett volna szorítva, az egyenlőség biztosítása végett, azon alkotmányban, melyről Babeuf és társai álmodoztak.”

Az egyenlőségnek mint célnak hirdetését tartotta Eötvös annak a kritériumnak, ami a szocialista és kommunista irányzatot megkülönböztette egymástól. E helyes felismerést meg is fogalmazta az *Uralkodó eszmék*-ben: „A lényeg, mire nézve a kommunizmus minden követője egyetért, abban áll, miszerint az állam céljául a teljes egyenlőséget, s eszközül e célra az egyén föltétlen alárendelését az államnak tekintik.” Már Babeuf és követőinek tanait is ebből a szempontból bírálta, „kikkel már az első forradalom alatt a valódi kommunisták sora kezdődik”. A kommunista tanokkal 1849 májusában-júniusában foglalkozhatott behatóbban, ekkor jegyezte be egyik noteszába nem éppen hízelgő véleményét: „Hogy a világot azon bajoktól megmentsük, melyeket egyesek nagyravágyása okozott, a milliók irigységét híjuk fel küzdelemre. - Ez a Communismus.” Sorra vette azokat a vádakát is, amelyeket a kommunisták ellen felhoztak. Úgy látta, ezek nem újak, már az őskeresztények ellen is elhangzottak: „Nem »hostes humani generis« [az emberi nem ellenségei - B.M.] névvel illették-e az első századokban a keresztényeket? Nem vetették-e szemökre, hogy a tulajdont megtámadják, s midőn vak buzgóságukban az ókor műemlékeit lerombolták, nem vádolták-e őket is barbarizmussal, istentagadással?” Még egyháztörténeti munkák címét is felsorolta, ahol ezek a vádak fellelhetők. Ezt valamelyik akkor olvasott könyv jegyzetapparátusából másolhatta át, a kézírata is megvan ennek a néhány tételből álló bibliográfiának. A kereszténység és a kommunizmus elveinek hasonlóságát csak formai megegyezésnek tartotta. A *Gondolatok*-ban világosan kifejezésre is juttatta ezt. „A kommunisták a birtok közösségének védelmére az első keresztyénekre hivatkoznak...” - mondta, ám ez helytelen, mert a keresztyének azért osztották meg a vagyont, mert megvetették, a kommunisták viszont az anyagi élvezetet helyezik minden elébe. Hasonlóan beszélt róluk az *Uralkodó eszmék*-ben is: „tan, mely az élvezetet tekinti az emberi lét egyedüli céljának, s azt csupán állati szükségseink kielégítésében hiszi föltalálni... elvégre az emberi természet ellentéteit az által akarja megszüntetni, hogy a lelket a testnek teljesen alárendeli...”

Ha eleve kritikus szemmel is, de Eötvös meglátta, felismerte az utópista kommunizmus lényegi vonásait. Képviselőik közül név szerint csak Cabet-t említette, illetve egyik német nyelvű kéziratában Villegardelle-ét is. Feltehetően csupán Cabet *Voyage en Icarie* című könyvét olvasta eredetiben, a többiek - így Villegardelle, Dézamy stb. és általában „ezen, logikájában oly őszinte felekezet” - gondolatait csak közvetett forrásból, valamely róluk szóló munkából ismerte. Stein nyomán hivatkozott az első kommunista lap, a *L'Humanitaire* (Emberség) 1841-ben kelt alapítási jegyzőkönyvére is. Tőle tudta meg, hogy az újság fordulópontot jelentett a francia kommunisztikus törekvések történetében: ekkor vált ketté a babeufisták irányzata materialista (az ortodox Buonarroti és tanítványai, Dézamy stb.) és vallásos (Cabet és követői) szárnyra. Elemzésében aztán kiemelte, hogy a kommunisták több kérdésben nem értenek egyet, tehát csoportjuk korántsem egységes. „Miként Cabet, kommunista hitvallásában, a család fenntartása mellett nyilatkozik, míg mások azt a teljes egyenlőség rendszerével s minden élvre engedett jogával összeférhetetlennek tartják - írja -, úgy alig van a kommunizmus tanai közt egyetlenegy is, mely közül a legföltebb véleménykülönbség nem mutatkoznék.” A kommunista tanoknak még két jellemző vonását ítélte olyan fontosnak, hogy

szóvá tegye. Az egyik a népszerűsége, a tömegek megnyerésére való törekvés: „Cabet s a kommunista iskola napjainkban nagy gonddal igyekvések eltávolítani mindent, ami terveikben a közvéleményt sérthetné, s nézeteiket a lehetőleg tetsző alakban tüntetni fel...” Másik észrevétele az volt, hogy a francia köztársasági alkotmány és Cabet államrendszere sok egybehangzó vonást mutat. Így például „Franciaország alkotmánya azon határokat, melyek közt az egyéni szabadsággal élni lehet, szintoly feltétlenül s törvényhozás akaratától tevé függökké, mint a kommunizmus”.

Bár egyértelműen különbséget tett a szocialisták és a kommunisták között, mégis egy gondolatrendszernek tekintette tanításait: „a kommunizmus legvadabb formájában szintúgy mint a szocializmus, midőn rendszerét a lehetőségig a fennálló rendhez igyekszik idomítani, mindig azon meggyőződésből indulnak ki, hogy a jelenkor szenvedéseinek csak összes társadalmi viszonyainak átalakítása segíthet...” A társadalmi reform szükségességét is azonos módon indokolják szerinte a szocialisták és kommunisták: „Saint-Simontól Louis Blanc-ig minden szocialista azon állításból indult ki, miszerint a jelen társadalmi viszonyok mellett a politikai szabadság, minden eredményével egyetemben, csupán kevesek kiváltsága, melynek élvezetéből a többség gyakorlatilag ki van zárva - s hogy ennél fogva éppen a szabadság érdekében szükséges a társadalmi rendet egészen megváltoztatni. Ezt mondhatni a kommunis-tákról is.” Éppen ezért együtt bírálta őket, Cabet és Fourier utópiáit egyaránt hiú ábrándnak minősítette. Részletes kritikájukat nem tekintette dolgozata feladatának: „ezt másokra bízom...” - írta. Fourier falanszteréről egyébként enyhe iróniával írt: rá és követőire utalt, mikor azon valakiről szólt, „kik nagyszerűen csak négymillió frankot s egy négyszög mérföldet kívánnak, hogy mintaphalanstèreöket felállíthassák”...

Ahogy a korábbi századok utópiái is csak papíron maradtak, ugyanígy nem kerülhet sor a 19. századi reformtervek megvalósítására sem - vallotta Eötvös. „Senki sem lehet nálamnál inkább meggyőződve a szocialistai és kommunistai elvek kivihetetlenségéről...” A jelen politikai harcaiban viszont reális, fenyegető erőként kell számolni a szocialistákkal és a kommunistákkal. Eszméik szinte rejtélyes gyorsasággal terjednek, híveik száma gyarapszik, s befolyásuk ellen immár komoly erőfeszítéssel kell védekezni. Mindezt annak tulajdonította, hogy a néptömegek könnyen magukévá tehetik a szocialisták programjának követeléseit: „remélhetjük-e, hogy a nép, ha egyszer azon meggyőződésre jutott, hogy a politikai jogok valóságos egyenlősége csak a birtok egyenlősége által valósítható, jogának követelésével felhagy? S íme, ebben látom én a szocializmus és kommunizmus veszélyességét, ennek kell e tanok csaknem bámulatos terjedését tulajdonítani.” Nem értette meg a szocializmus azon képviselőit, akik a munkásság tömegeit hívták fel harcra. A munkásmozgalomtól a civilizációt, a politikai szabadságjogokat, az egyén szabadságát féltette, s talán ő sem merte kimondani, de attól tartott, hogy a szocialista és kommunista tanok további gyors ütemű fejlődése és terjedése egy véres népforradalomhoz vezet. Nem hitte azonban annak győzelmét: „életrevalóbbnak tartom polgárosodásunkat, mintsem higgyem, hogy azon vad csoportok által buktathatnék meg, melyek a külvárosokból a törvényhozás palotája felé nyomulva, veres zászlók alatt halállal fenyegetik a társadalmat”. A párizsi 1848-as események, különösen a júniusi napok - amikor a munkásság első ízben tett kísérletet a hatalom átvételére - képe lebeghetett szeme előtt, midőn ezeket a nehéz szavakat leírta.

A burzsoázia uralma ellen támadó proletariátust szervező, a felkelést vezető kispolgári szocialisták ideológiájától Eötvös nagyon messze állt, tevékenységüket elmarasztalta. Írásait - elsősorban a történelmi jellegűeket - viszont érdeklődéssel olvasta, az *Uralkodó eszmék*-ben az 1848-as francia forradalom tanulságainak vizsgálatánál forrásként használta, idézte. Louis Blanc történelmi munkái a negyvenes években igen népszerűek voltak a művelt magyar olvasók körében. Egyes műveit Eötvös is ismerte, a *Histoire de la révolution française* (A

francia forradalom története) első, 1847-ben megjelent kötetére egyik 1848 februárjában írt cikkében hivatkozott. Münchenben vásárolta meg Louis Blanc 1850-ben kiadott *Pages d'histoire de la révolution de février 1848* (Lapok az 1848-as februári forradalom történetéből) című könyvét. Mindjárt kiemelte belőle az új adatokat, és az olvasás közben támadt gondolataival együtt beolvasztotta azokat az *Uralkodó eszmék*-be. Az 1789-es forradalom menetének szakaszolásában teljesen megegyezett a véleménye a francia történészével: „Louis Blanc igen helyesen jegyzi meg, hogy a francia forradalom két különböző részre oszlik, mert ez kezdetben a középrendnek vitája volt az ószerű alkotmány ellen, utóbb a nép küzdelme az egyenlőségért.” Jórészt azonban a párizsi forradalom kirobbanásának körülményeiről és lefolyásának részleteiről kívánt tájékozódni Blanc tanulmányában, s jegyzetei alapján arra következtethetünk, hogy nem csalódott benne.

Proudhon *Les Confessions d'un révolutionnaire pour servir à l'histoire de la révolution de février* (Egy forradalmár vallomásai a februári forradalom történetének szolgálatára) című könyvének állításaival már vitatkozott is. Ezt szintén 1850-ben adták ki. Trefort Ágoston szerezte meg - nevét beírta a címlapra -, de Eötvös ceruzavonásai, bejegyzései láthatók benne. Kivonatokat is készített belőle, ezek a francia és német nyelvű feljegyzések ma is megvannak még. Összevetve őket a nyomtatott szöveggel, furcsa elírással találkozunk. A kéziratban pontosan szerepel Proudhon művének címe, ha rövidítve is - *Confession d'un révolutionnaire* -, a végső fogalmazásnál viszont a Confession szó helyébe a *Souvenirs* (Emlékezések) került. Az értekezés legelején azonban helyesen tüntette fel a címet Eötvös. Itt az 1848-as francia forradalom zavaros voltáról, a rengeteg pártról, a forradalom eszméiről idézte Proudhont. Anarchista elveire is utalt, de azokat elsősorban az említett elírásnál elemezte. Jó adag gúnnyal beszélt arról a két tételről, amely szerint a politikai forradalom csak szociális forradalom által érhető el, s hogy az anarchia alapja az állam megszüntetése. Proudhon államtudományi teóriáit az *Uralkodó eszmék* második részében bővebben cáfolta. Ekkorra már olvasta az *Idée générale de la Révolution* (A forradalom általános eszméi) című könyvét is, amelyben „a francia forradalomnak azt vetette szemére, hogy az alkotmány új név alatt a korlátlan uralmat állítá vissza”. Ebben és a *Qu'est-ce que la propriété?* (Mi a tulajdon?) című művében fejtette ki Proudhon államelméletét, mely szerint „a magasabb fejlettségű emberiséghez egyedül illő állapot az anarchia”. Eötvös természetesen nem értett egyet a francia gondolkodóval, s bár befolyását nem tagadta, anarchizmusát paradoxonnak minősítette s elhatárolta tőle magát. Másik nevezetes megállapítására is utalt: „Proudhon, kitől nem tagadhatjuk meg a nyíltságot és következetességet, azzal is megmutatta ezt, hogy miután lopásnak mondja a tulajdont, legalább az államot is meg akarja semmisíteni, mert mihelyt semmit sem adhatna az állam, amit nélküle is meg nem szerezhetnénk, mindjárt esztelenség a fönttartása.” Proudhon később is foglalkoztatta. 1859-ben a *Die Garantien* című röpiratában a francia szocialista államelméletét az utópia birodalmába sorolta, majd 1865-ben egyik cikkében kivihetetlennek mondta a Proudhon-féle anarchizmust a kormányzásban.

Sehol sem említette Eötvös a tudományos szocializmus megteremtőinek - Marxnak és Engelsnek - nevét. S ez érthető, ha figyelembe vesszük azt a törést, amit 1848-49 forradalmi okoztak lelkében, ha nem felejtjük el, hogy a korai szocialisták nézeteinek lényegével sem értett egyet. A marxizmusról azonban biztosan tudott, hiszen a külföldi újságok, könyvek mellett még hazai források is rendelkezésére álltak. Az utóbbi évek kutatásai - Lukácsy Sándor és Pándi Pál - derítették ki, hogy Eötvösék *Pesti Hírlapjának* ellenfele, a konzervatív *Budapesti Híradó* már 1845. december 19-én közölte Engels nevét, egy anonim cikkben. Ez megnevezte Engels művének címét - *Die Lage der arbeitenden Klassen in England* (A munkásosztály helyzete Angliában) - is, sőt egészen röviden mondanivalójára is célzott. Eötvös minden bizonnyal olvasta ezt a cikket, a *Budapesti Híradó* majd minden számára

reflektált akkoriban. A reformkori sajtóban az első híradás után egyre gyakrabban szó esett Engelsről, 1846-47-ben több magyar újság - *Hetilap*, *Budapesti Híradó*, *Nemzeti Újság* - is írt róla. Több mint valószínű, hogy Eötvös ismerte ezeket a közleményeket. A politikai sajtót élénk figyelemmel kísérte, s feltehetően érdeklődött is az iparosítás programját támadó cikkek iránt, amelyek bizonyítékként emlegették Engels könyvét. Ebből 1854-ben is olvashatott magyarra fordított részleteket. Kemény Zsigmond a *Pesti Napló* 1854. februári számaiban *Állandó kérdések* című cikksorozatában, ahol az angol munkásság helyzetéről számolt be, Engelst használta forrásként. Bár a szerző nevét nem említette, az idézetek összehasonlítása - e munkát Komlós Aladár végezte el - kétségtelenné teszi ezt. Eötvös állandó olvasója volt a *Pesti Napló*-nak, s így az Engels-idézetet is megismerte. Keménytől pedig megtudhatta - hiszen jó barátok voltak -, miért kellett elhallgatnia írójuk nevét.

Engels művéről és Marx *Kritik der politischen Oekonomie* (A politikai gazdaságtan bírálata) című munkájáról magyar szerző tollából 1858-60-ban jelent meg először tudományos értékű elemzés. Eötvös személyes ismerőse, Kautz Gyula írta, *Theorie und Geschichte der National Ökonomie* (A nemzetgazdaságtan elmélete és története) című tanulmányában. Állásfoglalása kritikai, vitatta a tudományos szocializmus megalapítóinak nézeteit, gazdasági megfigyeléseit. Ha e kétkötetes könyv nem is volt Eötvös kezében, annak átdolgozott, magyarul közölt részleteit barátja, Csengery Antal *Budapesti Szemlé*-jében biztosan elolvasta. Csengery a folyóirat 1861-62-es évfolyamaiban, öt folytatásban adta közre Kautz értekezését. A negyedik közlemény ismertette „A német szocialistákról” alcím alatt Engels és Marx művének rövid tartalmát, lényegi mondanivalóját.

Fel kellett figyelnie Eötvösnek az 1860-as évek közepén fellendülő munkásmozgalomra is. A külföldi eseményekről, az Internacionálé megalakulásáról és üldöztetéséről az újságok - a magyar lapok is - adtak hírt. A *Magyarország Anyagi Érdekei* című folyóirat, amelynek Eötvös munkatársa volt, 1866 októberében a *Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti szabályzatá*-nak szövegét is közölte, Tancsics Mihály pedig a *Munkások Újságá*-nak 1868-as évfolyamában a Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetét hozta le, Marx neve alatt. Ezeknek aligha örvendett Eötvös, bizonyára felrémlített előtte 1848 júniusának víziója. Több bizalommal fordulhatott az osztrák Menger 1866-ban napvilágot látott *Die auf Selbsthilfe gestützten Genossenschaften im Handwerker- und Arbeiterstände* (A kézművesek és munkások önszegélyező szövetkezetei) című, a Schultze-Delitzsch-féle önszegélyező mozgalom elvi megalapozásáról, a csoportok működéséről szóló röpirata felé. Bejegyzés nincs a füzetben, de tény, hogy érdeklődött iránta, esetleg el is olvasta. Apponyi Albert emlékiratában beszámol egy 1867 táján Eötvössel folytatott beszélgetéséről, melynek a munkáskérdés volt a témája. Eötvös kijelentette, hogy a munkásság jogainak érvényesítését, a szociális helyzetük megjavításának eszközét a társulásban látja, vagyis a segélyegyletekben. Apponyi ugyan szakszervezeteket ír, de ez nyilván utólagos módosítás. Könnyen elképzelhető, hogy a magyar munkások első társulásainak létrejötte után az akkor éppen miniszterelnök-helyettesi funkciókat is ellátó Eötvös - a tőle megszokott alaposággal - az osztrák viszonyok felől kívánt tájékozódni s ezért rendelte meg Menger munkáját. A segélyegyletek eszméjét támogatta, szerény követeléseikkel egyetértett, hiszen ő és társai, a centralisták már az 1840-es években szorgalmazták a munkásszövetkezetek létesítését, propagálták az egyesülés gondolatát. Húsz-huszonöt évvel azelőtti - akkor majdnem kinevetett - javaslatainak megvalósulását látta a segélyegyletekben, s most már nemcsak abban bízott, hogy ezekkel el lehet kerülni a nyugati kapitalizmus hibáit, a pauperizmust, hanem abban is, hogy elejét lehet venni a munkásság fenyegető forradalmi szervezkedésének, megmozdulásainak is. A polgári állam által ésszerűen irányított munkásegyletek szerint megmentették volna a munkásság tömegeit a nyomortól s ugyanakkor a polgári társadalmat is védelmezték volna a forradalmi proletariátussal szemben.

Hazánkban csak az 1860-as években, a kiegyezés időszakában jutott el a kapitalista fejlődés arra a szintre, ahol a nyugati országokban 1830-40 körül állt, amikor a proletariátus először vált reális társadalmi erővé, amikor a kapitalizmus árnyoldalai először jelentkeztek konkrét formájukban. Ezzel magyarázhatjuk, hogy Eötvös ezekben az években ismét gondolkodott a szocialista és kommunista eszmék történelmi szerepéről, a kialakuló, illetve fennálló gazdasági-társadalmi rend túlhaladásának szükségességéről és lehetőségéről. Eszmefuttatásait naplójában rögzítette, 1865. szeptember 3-án például *communismus* cím alatt. „Azt nem tagadhatja senki - kezdte -, hogy azon cél, melyet minden szocialisztikus iskolák kitűznek, szép és nemes, és csak a korlátoltság teheti fel: hogy azok, kik tanaikat hirdetik, csak ámitani akarnak. Mint minden nagyobb mozgalomnál, a kommunizmusnál is, igen nagy azoknak száma, kik csak meggyőződésüket követik s a legnemesebb célokból indulnak ki.” S mindjárt hozzá is tette, mi az, amiben egyetértett velük: „Egészen helyes nézet, hogy a polgári társaságnak legmagasabb célját csak a lehető legnagyobb szám anyagi jólétének s szellemi kifejlődésének biztosításában kereshetjük. Helyes az is, hogy a polgári társaság, midőn e cél után fárad, az egyeseknek érdekeit nem veheti tekintetbe és szabadságát korlátozhatja, jóléteket csökkentheti, ha a nagy többségnek jóléte és szabadsága más úton el nem érhető.” Véleménye szerint ezt az utóbbi alapelveket a népszuverenitás eszméjét elfogadó polgári demokráciák alkalmazzák is a gyakorlatban; bizonyítékként a nemesi és úri kiváltságok eltörlését, valamint az általános hadkötelezettség bevezetését hozta fel.

„A lehető legnagyobb szám anyagi jólétének s szellemi kifejlődésének” emlegetése saint-simoni hatást enged feltételezni. Saint-Simon ugyanis a *Nouveau Christianisme* (Új kereszténység) című művében szinte azonos szavakat használt, a legszámosabb és legszegényebb osztály anyagi és erkölcsi helyzetének megjavítását tűzte ki célul. A kifejezés valószínűleg közvetetten jelent meg Eötvösnél, ám közvetlen átvétel is lehetett. Fentebb említettük, hogy könyvtárában megvolt a francia szocialista műveinek válogatása, s ebben a jelölése a szóban forgó írásnál is megtalálhatók.

Eötvös egyébként másodszor, sőt harmadszor is leírta ezt a saint-simoni eredetű kifejezést. A „legnagyobb szám” anyagi jóléte az a kritérium nála, amely eldöntheti a vitát a szocialisták és a szabadversenyes kapitalizmus hívei között. Állásfoglalása előtt számba vette a szabad verseny hátrányait is, elsősorban azokat, amelyek az egyén szabadságát sértik: egyesek elnyomása, a gyengébbek és tudatlanabbak kizsákmányolása az erősebbek és műveltebbek által, a földtulajdonjog munka nélkül hajt hasznat stb. „Bajokkal s szenvedésekkel jár a jelen rendszer feltartása is - vonta le a következtetést, melyek csak azt bizonyítják, hogy bármit tegyünk, e világot mennyek országává alakítanunk nem lehet; a kérdés csak az, vajon a jelen rendszer, mely az egyéni szabadság és birtok fenntartásán alapszik, vagy azon organizmusok behozása, melyeket az új iskola ajánl, biztosítja-e a nagyobb számnak anyagi és szellemi jólétét.” S miután gondolatban összehasonlította a korabeli kapitalizmust és a szocialista-kommunista tanok társadalmi javaslatait, megpróbált válaszolni a feltett kérdésre: „A kérdés nem elvek, hanem az elvek praktikus alkalmazásának kérdése s így véve fel s ha okoskodásainkat nem feltevésekre, hanem tapasztalásokra alapítjuk, nem oly nehezen megfejtethető, mint első tekintetre látszik. A polgárok legnagyobb számának anyagi jóléte azon tárgyaknak bőségétől függ, melyek jólétekre szükségesek; ezen tárgyaknak célszerű felosztásától s használatától. E bőségnek egyik faktora, hogy a lehetőségig legtöbb munka legcélszerűbben fordítottassék ezen tárgyak előállítására. Mi erősebb indok a munkához: a birtokvágy, vagy a kormány hatalma. Mikor osztatik el jobban s igazságosabban a szerzemény, akkor, ha minden munkás fáradságának gyümölcseit élvezzi, vagy ha azt egy felsőbb hatóság osztja el. Az egész kérdés ebben fekszik.” Helyesen látta meg, hogy a vita nem eszmei síkon, hanem a gyakorlatban, a történelem menetében fog eldőlni. Észrevette azt is, hogy az általános jólét elengedhetetlen

feltétele a termékbőség és az anyagi javak igazságos elosztása. Elfeledkezett azonban arról, hogy a tőkés termelésnek szükségszerű velejárója a kizsákmányolás. Ezért érezzük úgy, hogy - bár nem mondta ki - inkább és szívesebben hitt az individuális szabadságot és a birtokjogot biztosító kapitalista rend fennmaradásában, mint a szocializmus győzelmében. Kiérezni a szavaiból azt is, hogy még mindig egy célszerűen szervezett, a termelést és a fogyasztást valamilyen módon egyesítő, liberalizált, eszményibb kapitalizmus lehetőségével áltatta magát.

Nem mindennapi gondolkodói és emberi nagyságról tett tanúbizonyságot Eötvös a fenti naplójegyzetében. A másfél évtizeddel előbb, az *Uralkodó eszmék*-ben még kárhoztatott, egyértelműen elvetett tanok kiindulópontját most már hajlandó megérteni, egyenrangú történelmi alternatívaként mérlegelni, sőt adott esetben helyeselni is. Három évvel később, 1868-ban pedig őszinte hittel nyilatkozott róluk, rendszerükben a társadalmi haladás következő, esetleg jóval későbbi, de mindenképpen elérhető lépcsőfokát látta: „Igen nagy kár oly megvetéssel tekinteni azokra, kik egészen új szociális viszonyokról, az örök békéről, vagy a földbirtok közösségéről szólnak. Nem tudja senki, mindaz, mi most Utópiának látszik, nem fog-e egykor létesíttetni. Kik azt, mi most általjánosá vált, a királyi hatalomnak ily korlátozását, az osztályok jogegyenlőségét s a szabadságot, mely a nemzetközi viszonyokban létezik, egy század előtt, mint az emberi ész postulatumaait hirdeté, nem tekintettek-e ábrándozóknak, kiket a hatalom néha üldözött, de kikre azon kor józan politikusai csak sajnálkozó mosollyal tekintettek, s nem látjuk-e ugyanezt nemünk történetében, mely alatt az, miről egy nemzedék ábrándozott, utódainak vágyává válik és azok által, kik ezek után jönnek, teljesítetik, minden legkisebb részleteiben, sőt néha tökéletesebben, mint azok, kik az eszméért először lelkesültek, képzelték.” Már-már *A karthausi* misztikus optimizmusát véljük visszatérni Eötvösnél, ám tévedünk. Következő sorai arról győznek meg, hogy hitt ugyan a szocialisták által megálmodott gazdasági-társadalmi rendszer - a gazdasági-társadalmi egyenlőség, mindenki anyagi jóléte, magas erkölcsi és szellemi színvonal stb. - megvalósulásában, de nem hitte, hogy ez az embert megelégedéssel tölti majd el, „mert e megelégedés nem a viszonyoktól, hanem elménk s kedélyünk tulajdonaitól függ, s ezeknek megváltoztatása nem áll hatalmunkban.” Gyönyörű, de végső soron szomorú hasonlattal érzékeltette, hogy szerinte az emberi boldogság mindig csak vágyalom marad: „ha egy hab sem emelkedik többé az általános színvonal felébe s az emberiség nyugodt tükörré simult, vajon az égnek képe fog-e megjelenni e nagy tükörön? Kétlem”. Mégsem keseredett el, mégsem a beletörődést választotta. Változtatlanul hivatásának tartotta előmozdítani Magyarország fejlődését, tevékenységével változtatlanul szolgálni akarta és szolgált is a haza, az emberiség ügyét. Fiát is arra tanította, „hogy az egyénnek kötelessége az emberiség boldogításáért tőle telhetőleg működni”.

Világnézeti elemek Eötvös József gondolataiban

1.

Tizennyolcadik születésnapjára kapott (vagy vásárolt) egy szépen bekötött jegyzetfüzetet s első lapjára még aznap beírta: „Gondolatok.” Ettől kezdve szinte halála percéig feljegyezte életével, olvasmányaival, munkájával stb. kapcsolatos reflexióit, észrevételeit, tapasztalatait. Leginkább formás kis jegyzettömböket, noteszokat használt e célra, de megtette egy-egy papírcetli, sőt az olvasott könyvek margója vagy üres védőlapja is. Kordivatnak hódolt; az aforizma a felvilágosodásnak és a romantikának egyaránt kedvelt műfaja volt. Bajza József, Eötvös első kritikusja Jean Paul hatására gyanakodott, az irodalomtörténészek Pascal és La Rochefoucauld nevét emlegették. Ma úgy tűnik, elsősorban Goethe példáját követte, akit már kora ifjúságában nagyon tisztelt s akihez ekkortájt világnézetileg is igazodni akart.

Eötvösnek különleges hajlama volt a reflexióra. Ezért az aforizma és rokon műfajai (maxima, epigramma stb.) erősen vonzották, regényeiben, cikkeiben, beszédeiben, leveleiben stb. is sűrűn találunk aforisztikus gondolatokat. Feltűnő, hogy kifejezetten életrajzi jellegű napló-bejegyzései és az elmélkedő gondolatok mennyire szorosan kapcsolódnak egymáshoz: leírja az eseményt (pl. lánya születésnapjára vigalma, Teleki József halálhíre), s mindjárt reflektál is rá (a szegények sorsa, az emberi tevékenység magasztossága). Naplója - mint ahogy ezt Vas István megállapította - „eszmék naplója, nem a személyes életé.” Feljegyzései egy szüntelenül működő elme termékei: megfigyeléseit, benyomásait, töprengéseit, lelki indítékait stb. fogalmazta meg bennük. Ezekben csapódnak le először, itt érlelődnek gondolatai, eszméi, nézetei.

A gyűjteményünkben közölt írások műfajilag nem egységesek, tartalmilag nem egyenlő értékűek. Vannak közöttük apró-cseprő ötletek, odavetett reflexiók, gondosan kimunkált, szabatos aforizmák, verses és prózai epigrammák, hosszabb fejtegetések, elmélkedések, köz-helyszerű igazságok, politikai eseményekhez fűzött megjegyzések, személyes vallomások, beszédekhez és cikkekhez készült vázlatok, saját életének mozzanatait rögzítő adatok stb. Egyik-másik gondolat, ötlet többször, több változatban is felbukkan. A feljegyzések egy része közvetlen előkészület egy-egy nagyobb műhöz: *A karthausi-hoz*, az *Uralkodó eszmék*-hez, az évtizedeken át tervezett, de soha el nem készült nagy művelődéstörténeti szintézishez stb. A feljegyzések egy másik csoportja - a szűkebb értelemben vett aforizmák többsége - önálló alkotás, a mondanivaló sajátos kifejeződési formája. Ezt bizonyítja, hogy Eötvös java részüket külön is kiadta, önálló kötetben gyűjtötte össze.

Formai szépségük és még inkább gondolati mélységük révén a magyar irodalomban Eötvös aforizmái képviselik a műfaj legmagasabb szintjét. Az aforizma nála megtartja klasszikus funkcióját és formáját: az emberismeret, az életbölcseesség, a társadalombírálat eszköze, olykor burkolt önvallomás; általános érvényű és érdekű gondolatot kifejező, tömör, frappáns megállapítás. Gyakran él az antitézis (tartalmi ellentét) eszközével, a szemléletesség fokozása érdekében szívesen használ költői képeket, metaforákat. Különösen kedvelte a természeti hasonlatokat; vagyis sokszor egy természeti képpel indít s ezzel állítja párhuzamba a társadalmi vagy az egyéni életre vonatkozó megfigyelését. A korai aforizmákat általában a jókedv sziporkázása, a közvetlenség, a játékos humor jellemzi, de a szellemesség olykor-olykor szellemeskedésbe csap át. Az öregkori feljegyzések hangulata egészen más: valami fájdalmas mélabú, nem titkolt szomorúság, néha kiábrándultság hatja át őket. De azért fel-felcsillan kifinomult, ironiába hajló humora is. A fiatalos hév az idők folyamán lecsillapodott, a gondolatok egyre megfontoltabbá váltak, a könnyed bölcselkedést az élettapasztalatok súlya valódi bölcsességgé nehezítette. Bár Bajza József észrevétele - mely szerint „szerzőjüknek az a ritka szerencse juthat, hogy gondolatait szellemmel, könnyen és világosan tudja kifejezni” - az aforizmák többségére áll, mégis jócskán akadnak közöttük olyanok, amelyek nyelvileg, stilisztikailag dőcögősek. Főleg a tizenhét-tizenkilenc évesen írt gondolatok formálódnak nehezen magyarul; feltűnően sok a latin és görög szó, a germanizmus pedig később is kísért. A hosszabb fejtegetések, eszmefuttatások stílusosan eltérnek a rövid aforizmáktól. Mivel eredetileg nem - illetve nem ilyen formában - szánta közlésre őket, ezek nyelvileg kevésbé kimunkáltak. Ezeknek is sajátja a szemléletesség, a világosság, nagy ritkán a humor, és mindenekelőtt Eötvös stílusának egyik jellegzetessége, a körmondatosság. Széles mederben folynak, itt-ott szárnyalnak, máshol a hideg logika, az értekező tónus uralkodik el rajtuk.

Tematikailag a feljegyzések rendkívül széles kört ölelnek fel, mutatják Eötvös érdeklődésének és munkásságának sokoldalúságát, ismereteinek gazdagságát. Fiatal korától kezdve foglalkoztatták az emberi élet problémái: a születés és a halál, az ifjúság és az öregség, a szerelem és a család, a barátság és a társaság, a hivatás, a boldogság, az erény, az önzés stb. Irodalmi-esztétikai elveiről az írói műhely apró forgácsai vallanak. Már az első aforizmák között is

találkozunk olyanokkal, amelyek egy-egy politikai jelenségre vonatkoznak. A politikai és velük szoros összefüggésben az államelméleti témák (a célszerű államszervezet, a demokrácia, az egyház és állam viszonya, a nemzeti, nemzetiségi kérdés, az osztrák-magyar kiegyezés, a német egység stb.) később fokozottabban előtérbe kerülnek, sőt vannak időszakok - pl. 1849-50, 1866-67 -, amikor szinte kizárólagossá válnak. Ritkán írt közgazdasági problémákról, annál sűrűbben a művelődéspolitikai, közelebbről a közoktatás- és tudománypolitikai nézeteiről, elképzeléseiről. Gyakran elmélkedett világnézeti kérdésekről (a világegyetemről, a vallásról, az istenről, a materializmusról stb.), a társadalmi fejlődésről, a történelmi korszakfordulókról, a tudományok szerepéről. Mint minden jelentős gondolkodó, önmagát is figyelte: személyes jellegű megjegyzései, vallomásai sok adalékot szolgáltatnak életútjának, életművének pontosabb megismeréséhez; sok-sok mindent elárulnak körülményeiről, gondjairól, terveiről, tépelődéseiről, jelleméről, egyszerűen Eötvösről, az emberről.

Aforizmaiból, elmélkedéseiből egy örökké élénk szellem, egy, a korával együtt gondolkodó személyiség képe bontakozik ki előttünk. Nyomon követhető bennük eszmei fejlődése; legalábbis fő irányait, fő vonalait tekintve. Világképének, társadalomszemléletének és életfelfogásának számos eleme, összetevője éppen e feljegyzésekben fogalmazódik meg legpregnansabban, legvilágosabban. Az utóbbi évek eszmetörténeti kutatásai tisztázták, hogy a kezdeti útkeresés, ideológiai tájékozódás után az 1830-as évek végére, az 1840-es évek elejére alakult ki világnézete, amely a későbbiek során még bővült és formálódott ugyan, de csak egyes részleteiben; szerkezete, lényegi tartalma nem változott. Eötvös objektív idealista, dialektikus gondolkodó. Eszmerendszerének gerincét a felvilágosodás, az ebből kinövő liberalizmus és a hegeli filozófia tanai alkották, de egyik meghatározó jegye volt a vallásosság is. Egész gondolatvilága, elméleti és gyakorlati tevékenysége ezeken alapult, ezek jelölték ki a határokat is, ameddig egy-egy területen elmehetett.

2.

Eötvös József világképének egyik legjellemzőbb vonása az egyetemesség; annak felismerése, hogy a természet, a társadalom és az ember egy egységes egész részei. Felfogása szerint a világ egységének első bizonyítéka, hogy alkotóelemei lényegileg azonosak. Az azonosság magyarázata: a világot isten teremtette. Ez a végtelen intelligencia adott létet az anyagnak, első lendületet a mozgásnak; ez lehelt lelket az emberbe; ez alakította ki a világegyetem rendjét. A létezőknek számtalan fajtája, egyede van, ezek állandóan érintkeznek egymással, ennél fogva örökösen mozognak. Az isten ugyanis csak első - vagy végső - ok, az egyes létezők mozgásának mindenkor okát ellentétük, kölcsönhatásuk. A mozgás mindig változás, mennyiségi vagy minőségi. Eötvös tehát idealista választ ad a lét alapvető kérdésére, a szellem, a tudat elsődlegessége mellett foglal állást. Idealizmusa dialektikus szemlélettel párosul, amelyen erősen érződik Hegel hatása.

A hegeli dialektikát egyaránt alkalmazza a természetre, a társadalomra és az emberre. A világ egységének második ismervét éppen abban látja, hogy a három terület szoros összefüggésben, kölcsönhatásban és ellentétben áll egymással, s mindegyik folytonosan mozog, változik, fejlődik. A tagadás tagadásának (a megszüntetve megőrzés) elvét szintén általános érvényűnek tekinti. Felvetődik nála az általános és az egyes, a rész és az egész, a tartalom és a forma, az ok és az okozat, a szükségszerű és a véletlen stb. dialektikája is. Világnézete determinista. A véletleneket ugyan nem zárja ki, de szerepüket minimálisra csökkenti: „Tagadhatatlan, hogy a véletlen a legnagyobb világeseményekre is néha befolyást gyakorol, de csak olyant, minőt a puskának durranásáé a lavinára. Ha a fegyver nem szól, a hótömeg azon pillanatban nem esett volna le, de később bizonyosan.”

Eszmerendszerének kulcsfontosságú eleme - és a világ egységének újabb kritériuma - az a tétel, mely szerint a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás egyaránt meghatározott törvények szerint fejlődik. A törvényszerűségek közös tulajdonsága, hogy változatlanok és objektívak. Az egyes részterületek törvényei azonban specifikusak s minden hasonlóságuk ellenére sem cserélhetők fel egymással. A társadalmi változások nem fejezhetők ki a természeti törvényekkel, s az emberi élet, gondolkodás mozgástörvényei alapján sem értelmezhetők a természeti és történelmi folyamatok. Az eltérést Eötvös a részterületek minőségi különbségével indokolja. Ebből a megfontolásból ítéli el az ember és az állatvilág rokonítását is: „Én részemről alig foghatom meg azoknak a bornírozottságát, kik a csontváz vagy belek hasonlóságából az embert a majmok vagy más emlősállatokhoz sorozzák, mintha a beszéd, a gondolkodás, a szabad akarat, melyet az embernél találunk, nem tételezne fel (ha már egészen materiális szempontból indulunk ki) sokkal nagyobb materiális különbségeket, mintha például egy pár gerinccsontnál több vagy kevesebb lenne testünkben, mint a csimpánzénál?” Mivel az emberek szabad akaráttal bírnak, a társadalmi törvényszerűségek nem érvényesülhetnek mechanikusan, hanem csak tendenciaszerűen, azaz „minden elveink, minden úgynevezett törvényeinknek mindég kivételeire számolhatunk.” A fejlődésnek csak az irányai jelölhetők ki, az események, változások bekövetkezésének időpontja nem határozható meg előre. Bár kiemeli az eltéréseket, legalább ennyire hangsúlyozza azt is, hogy a sajátos törvények nem ellentétesek, és a részterületek különbsége nem abszolút. Az ember egyszerre természeti és társadalmi lény, s a különféle tárgyak, jelenségek összetartozása lépten-nyomon megfigyelhető.

A világ egységének következő jele Eötvösnél, hogy a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás törvényei egyformán megismerhetők, méghozzá hasonló módszerekkel. A gondolkodás, mint megismerési folyamat, maga is egyik tényezője az egységnek. Már első filozofikus aforizmaiban utal erre: „az ember önmagát az univerzumban, s ezt önmagában találja fel.” Szembefordul a szkepticizmussal, és bírálja a szubjektív idealizmust, amely csak a tudatot, a gondolkodó észet tekinti létezőnek. Vitázik a materialista ismeretelmélettel is, különösen annak mechanikus válfajával, mondván: az anyagon, a kézzelfogható dolgokon kívül is van valóság. A megismerés legfontosabb formájának a tudományos vizsgálódást tartja. A tudományok segítségével az ember uralma alá hajtja a természetet, felderíti a társadalom mozgásának mechanizmusát, megállapítja a gondolkodás logikai szabályait. A kutatás egyre inkább specializálódik, az egyes természet- és társadalomtudományi ágak azonban elválaszthatatlan kapcsolatban maradnak egymással. Miként a valóság, a tudomány is egységes. Alapvető módszerei általánosak. Közülük Eötvös az indukciónak, azaz egy természet-tudományos módszernek ad elsőbbséget. Véleménye szerint ez nemcsak a természeti, hanem a társadalmi törvényszerűségek feltárásának is a leghatékonyabb eszköze. Az *Uralkodó eszmék*-ben meg is kísérelte társadalomtudományi alkalmazását. Nem tagadja a dedukció, az analízis és a szintézis, továbbá az összehasonlító módszer és az analógia jelentőségét sem; a tapasztalati („pozitív”) tényeket mellőző spekulációt és a meddő szemlélődést viszont kárhóztatja. Ismeretelmélete racionalista. Természetesen jól tudja, hogy az anyagi világ egyes tárgyairól csakis az érzékelés által nyerhetünk képet; viszont az összefüggések, okok, következmények, törvényszerűségek stb. (vagyis az érzékszervekkel nem észlelhető dolgok) megismerése kizárólag az emberi elme működésének eredménye. Az igazság objektív; az ismeretek helyességét a tapasztalat igazolja vagy cáfolja. A pontosnak tűnő megállapítás értékét kisebbiti, hogy a tapasztalatoknak csak egy részét származtatja a gyakorlatból. Vannak olyan jelenségek is - mondja-, amelyeknek bizonyossága a közmegegyezésben, „a józan eszű emberek egyenlő ítéletében kereshető.” Isten létének egyik bizonyítékát is ebben találta meg.

Bár a világ megismerhetőségét hirdeti, mégis úgy véli, az észnek, a tudománynak korlátai vannak. A kétségtelen ellentmondást idealista módon oldja fel: elválasztja egymástól az anyagi és a transzcendentális világot, s az utóbbit a megismerés határain kívülre helyezi. „Két dolgot soha nem értünk meg egészen: a mindenséget s önmagunkat. Minden tudománynak elérhető tárgya csak e kettő között fekszik.” - írja. A transzcendentális, természetfeletti világ az isten, az istenség világa; az ezzel összefüggő kérdésekre - a világ keletkezése, a világmindenség lényege, az emberi lélek eredete, a lelki működés stb. - csak a hit adhat választ. A válaszok abszolút, örök igazságok, amelyek a reveláció erejével hatnak, a vallás közvetítésével válhatnak az ember sajátjává. Éppen ezért a tudósok hiába fáradoznak a fenti problémák megoldásán, igyekezetük mindig sikertelen lesz. Eötvös megérti és elfogadja a rohamosan fejlődő természettudományok új eredményeit (pl. az atomelméletet, a darwinizmust), azok világnézeti konzekvenciáit azonban nem vonja le, s a materializmussal szembeni idegenkedését sem tudja legyőzni.

Eötvös vallásosságában az érzelmi és értelmi motívumok keverednek. Gyermekkorában szigorú vallásos nevelésben részesült. Élettapasztalatai, olvasmányai megerősítették hitében, amelyben gyakran talált megnyugvást, vigaszt és támaszt. Szerinte a hit minden embernek természetes szükséglete, a vallástalanság csupán átmeneti állapot. Ő maga hithű katolikus, de vallási és még inkább valláspolitikai nézeteit áthatotta a felvilágosodás racionalizmusa és a liberalizmus. Mérlegelte az ateisták, deisták érveit is ennek számos nyoma maradt aforizmaiban és kéziratok töredékeiben -, de végül elutasította őket. Eötvös egyértelműen teista. Hitt „az anyagi világon kívül vagy felül álló értelmes lénynek, egy személyes istenségnek” a létezésében, bízott a gondviselésben, s minthogy az előbbiektől elválaszthatatlan, hitt a lélek halhatatlanságában. Kijelentette, hogy a teremtő, de utána megálló isten eszméje képtelenség. A teremtés nem egyszeri aktus volt, nem fejeződött be, a teremtő lény most is, állandóan munkálkodik. A vallást örökkévalónak tartotta, de látta, hogy némely oldala (a szertartások, a hittételek formája stb.) és az egyház egésze történeti jelenség. Készséggel elismerte, hogy a teológia tanításaiban számos ellentmondás van. Meggyőződése viszont, hogy a természettudományos felfedezések csak ezeket cáfolhatják meg, isten léte ellen nem szólhatnak, mert a dolgok keletkezését, „első okát” nem magyarázhatják meg. Sőt, a csillagászat, a geológia, a mikrobiológia stb. sikerei újabb érveket szolgáltatnak a vallás számára. Eötvös megsejtette az azóta sok példával bizonyított tény: a természettudományi kutatás önmagában nem vezet ateizmushoz, materializmushoz, az egyház képes összhangba hozni tanait az új felfedezésekkel. Megsejtette, hogy más társadalmi - elsősorban gazdasági - folyamatok játszanak majd döntő szerepet a vallás visszaszorulásában. Előtte az iparosodás, a kapitalizálódás tűnt fel ilyen tényezőként.

3.

Eötvös behatóan foglalkozott a társadalmi-történelmi fejlődés kérdéseivel: annak mibenlétével, szabályaival, tényezőivel, menetével stb. Történetfilozófiai gondolatait összefüggően *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című értekezésében fejtette ki, de felfogását más művei is híven tükrözik: például a *Magyarország 1514-ben*, *A francia forradalom okai* című esszé és mindenekelőtt a tervezett civilizációtörténeti összefoglalás kötetünkben először közölt töredékei. Társadalom- és történelemszemléletét - akárcsak egyetemes világképét - a dialektikus látásmód és az idealizmus jellemzi. Nézeteinek eszmei forrásai közül a francia felvilágosodás filozófusainak írásai, valamint Guizot és Hegel munkái a legalapvetőbbek. Az előbbiekre nevelője, a jakobinus Pruzsinszky József hívta fel a figyelmét. A jeles francia történetíró és liberális politikus, Guizot társadalomelméleti gondolatait - mint ahogy azt Fenyő István nemrég kimutatta - elsősorban a *Histoire de la*

civilisation en Europe (A civilizáció története Európában) című 1828-ban kiadott könyvéből ismerhette meg. Olvasmányainak számbavételekor derült ki, hogy Hegelt is alaposan tanulmányozta, az egyetemi előadásait tartalmazó *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (Előadások a történelem filozófiájáról) című, 1840-ben megjelent összeállítást is megvásárolta.

A felvilágosodás hatására tette magáévá az emberiség történetében megfigyelhető általános fejlődéselvet, amelyet a későbbi ideológiai impulzusok konkretizáltak. Eötvös a társadalmi fejlődést haladásként, azaz emelkedő irányú mozgásként értelmezi. Elhatárolja magát mindazoktól a filozófiai irányzatoktól, tanításoktól, amelyek körforgást, netán fokozatos hanyatlást látnak a történelemben, vagy az emberiség örök, változatlan állapotát hirdetik. Szerinte a haladás a gazdasági és a tudati szférában, a népesség számában, az anyagi jólétben, az erkölcsben, a tudományban, az államszervezetben, a társadalmi viszonyokban stb., vagyis valamennyi területen szembetűnő. Egyetértésben Guizot-val és a művelődéstörténeti szemlélet többi korabeli képviselőjével, a haladás fokmérőjének a civilizáció, a polgárosodás szintjét tartja. A fejlődés szakaszosan megy végbe - mondja -, de a korszakhatárok nem élesek, a domináns tendencia a folytonosság. A régi és az új kapcsolatát a tagadás tagadásának hegeli törvényével fejezi ki: „Minden korszak magán hordja a megelőzőnek maradványait, s a következőnek csíráit, s majd mindig lehetetlen meghatározni azon pontot, ahol az előbbi műveltségi korszak megszűnik, vagy a fejlődő kezdetét veszi.” - olvassuk az *Uralkodó eszmék*-ben. Gondolatvilágában a múlt, jelen és jövő szoros egységben, a történelem összefüggő folyamatként jelenik meg. A múlt determinálja a jelent s ezen keresztül a jövőt is. Ezért a múlt megismerése iránytűként szolgálhat a jövő felé vezető úton, megmutathatja a kifejlődés, a továbblépés irányát; a történelem feleletet adhat a jelen kérdéseire.

Eötvös szerint a társadalmi fejlődés törvényszerű, állandó és visszafordíthatatlan. A haladás azonban nem mechanikusan egyenes vonalú. A folytonosság csak az emberiség egészét illetően észlelhető, az egyes népek, társadalmi csoportok életében gyakori a visszaesés, a kitérés, a stagnálás; sőt ezek miként keletkeznek, úgy el is múlnak (születnek és meghalnak). Hegel nyomán ő is úgy véli, ha egy-egy nép, egy-egy osztály, egy-egy szervezet stb. teljesítette történelmi küldetését, szükségszerűen átengedi a helyét másoknak: „mindennek, ami nem emelkedik többé, annak süllyedni, ami tovább nem fejlődhetik, annak enyészni kell.” Más vonatkozásban arra utal, hogy a fejlődés üteme nem azonos az egyes országokban s természetesen az egyes embereknél sem. Csak a fő irány közös. A fejlődés törvényei ugyanis mindenkire, minden nemzetre, népre érvényesek, megváltoztatni nem lehet őket. A haladás objektív, vagyis végső soron független az egyes személyek akaratától, tudatától.

Eötvös idealizmusának egyik megnyilvánulási formája, hogy a történelmi fejlődést befolyásoló tényezők közül az eszméknek tulajdonít legnagyobb, mondhatni döntő szerepet. Felfogása szerint az eszmék határozzák meg a haladás mindenkori irányát. Az általánosan elfogadott, uralkodó eszmék képezik egy-egy civilizáció alapját, ezek alakítják ki egy-egy korszak jellegét. Az uralkodó eszmék koronként változnak, kölcsönhatásban és összhangban a társadalmi viszonyokkal. Kissé pontosabban: az eszmék mindig előtte járnak valamennyire a társadalmi fejlődésnek, ösztönzői, irányítói annak. Ennélfogva a történelem nem más, mint folytonos törekvés bizonyos fogalmak gyakorlati megvalósítására. Az eszmék középpontba állítása, szerepüknek ilyen túlzott kiemelése Guizot és Hegel együttes hatásának tudható be. Hozzájuk hasonlóan az ember legsajátosabb eszméjének a szabadságot tekinti; eszerint a világtörténet lényegében a szabadság tudatában való előrehaladás. Guizot és Eötvös nézetei abban is rokonok, hogy mindketten szoros kapcsolatot tételeznek fel az eszmék és a vallás között. Eötvös ekképpen érvel: mivel „eddig csak olyan eszmék fogadtattak el általánosan, melyek a vallás által hirdettettek, joggal mondhatjuk, hogy minden civilizációnak magassága

azon eszmék helyességétől és nagyságától, a civilizációnak kiterjedése azon körnek nagyságától függ, melyben valamely vallás elfogadtatott.” Korát, a jelenkori civilizációt keresztény civilizációnak tartja. A kor vezéreszméi közül az egyenlőség elvét kifejezetten a kereszténységgel köti össze, de a szabadság fogalmát is feltalálja benne.

A társadalmi fejlődés másik tényezőjeként - a hegeli dialektika szellemében - az eszmék és törekvések, valamint az őket hordozó emberek és embercsoportok (osztályok, nemzetek stb.) ellentétét, kölcsönhatását nevezte meg. A különféle elemek érintkezése a haladás oka, a magasabb műveltség feltétele. Eötvös látta, hogy az ellentétek egységének és harcának törvénye a történelemben is érvényesül, de ő az egység oldalát hangsúlyozta. Úgy gondolta, hogy az antagonisztikus ellentmondások létrejötte a társadalomban - nevezetesen a kapitalista társadalomban - nem szükségszerű, az ellentétek kibékíthetők. Az osztályellentétek kiéleződését sem tekintette elkerülhetetlennek, az osztályharc erőszakos formáját pedig káros, pusztító jelenségnek minősítette. Az „osztály” fogalma minden bizonnyal a francia restauráció liberális történetíróinak a szókincséből került hozzá. A kategóriát sűrűn használja, de bizonytalan, eltérő tartalommal. Az osztályt elsősorban érdekközösséggként értelmezi, tagjai „azok, kiknek az egésztől különváló, de egymással rokon érdekeik vannak.” Egy másik kritérium a jogok, a kiváltságok, illetve a megkötöttségek azonossága, vagyis a rendi hovatartozás, a rendiség. Más alkalommal a munkamegosztás osztályképző hatására utal: „Az érdekek különfélesége nem a vagyon, hanem a foglalkozás különfélesége által feltételeztetik.” (*Uralkodó eszmék*). Dolgozó („munkás”) és nem dolgozó osztályokról beszél, miközben a munkásságot és az ipari burzsoáziát egyformán az első csoportba sorolja. Többször is említi, hogy az osztálykülönbségek forrása a műveltség színvonala is lehet.

Az emberek, osztályok, népek érintkezése és kölcsönhatása, továbbá az eszmék, fogalmak kicserélése nyomán támadnak a társadalom anyagi és szellemi szükségletei. Eötvös szerint a szükségletektől függ a haladás mértéke. A mérték ismét csak a hegeli filozófiából származó kategória: a dolgok minőségi és mennyiségi oldalának egységét, jelen esetben a polgárosodás formáját, fokát és kiterjedtségét jelöli. A szükségletek kielégítési módja, a szellemi és anyagi javak előállításának eszköze s ezáltal a haladás alapfeltétele a munka. Eötvös rendkívül nagyra becsülte az emberi munkát, az emberi képességeket. Rendületlenül hitte, hogy az ember értelme és tevékenysége által képes megoldani a történelmi fejlődés során felmerülő problémákat, képes elhárítani a haladás akadályait: meghódítja, szolgálatába állítja a természeti erőket, átalakítja földrajzi környezetét, megváltoztatja a társadalmi viszonyokat, a politikai berendezkedést, megszünteti a nyomort stb. A polgári fejlődés szempontjából kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a termelő munkának, az ipar, a mezőgazdaság fejlesztésének, a közlekedés tökéletesítésének, a kereskedelem fellendülésének, vagyis a gazdasági tényezőknek.

Eötvösnek sikerül feloldania - méghozzá dialektikusan - a törvényszerű, objektív fejlődés és az egyéni cselekvés ellentmondását. Elutasítja azt a felfogást, mely szerint a történelmet a nagy emberek irányítják, s ugyanígy jár el a személyiség jelentőségét teljesen megtagadó nézetekkel. Kiindulópontja: az ember szabad akarattal rendelkező értelmes lény, ennél fogva befolyást gyakorolhat egy-egy nemzet s ezen keresztül az egész emberiség életére. A hatás azonban korlátozott: az egyén a társadalmi haladás fő irányait nem módosíthatja, legfeljebb gyorsíthatja vagy lassíthatja az ütemét, azaz nem játszik meghatározó szerepet a történelemben. A nagy emberek mégsem nélkülözhetők. Hegelhez hasonlóan Eötvös is úgy foglal állást, hogy a kiemelkedő személyiségek hivatása a koreszmék, a korszerűség megismerése, megfogalmazása és megvalósításuk előmozdítása. A nagy egyéniségek tárják fel a törvényszerűségeket, a fejlődés irányait, mozgósítják, egyesítik az embereket a kitűzött célok elérésére. Az egyén tevékenysége a kor által determinált, körülhatárolt, vagyis senki sem teheti azt, ami az adott korban lehetetlen. A történelmi feladatok teremtik meg a kiemelkedő

személyiségeket, akik aztán nagyban hozzájárulnak e feladatok megoldásához. Eötvös észrevette azt is, hogy a különböző feladatok, időszakok más-más képességeket kívánnak, más-más vezetőket követelnek: a nagy eszmék formulázója, az elméleti ember ritkán arat sikert a politika porondján, egy-egy mozgalom elindítója később szükségszerűen háttérbe szorul, a békés fejlődés államférfia nemigen tud helytállni a háborús és forradalmi helyzetekben stb. A nagy világtörténeti egyének helyét, funkcióját Eötvös pontosan látta, a néptömegek történelmi szerepét azonban helytelenül értékelte. A „nép” fogalmának használatában következetlen: egyszer nyelvi-tudati közösségként (mintegy a nemzet szinonimájaként) emlegeti, másszor a hatalomból kizárt, általában dolgozó („alsóbb”) osztályokat érti alatta. A „tömeg” pejoratív kifejezés nála: az ösztönei, érzelmei által irányított, józan megfontolásra, következetességre képtelen, műveletlen csoportokat sorolja ide; e tekintetben egyenlőségjelet von a városi plebs, az elszegényedett nemesség és a parasztság közé. A tömegnek a történelmi eseményekre gyakorolt befolyását nem tagadja - több helyen is leírja, hogy ha sikerül fellelkesíteni, a legnagyobb áldozatokra is képes, mozgása ellenállhatatlan, elemi erejű -, a befolyást azonban nem tartja üdvösnek. Különösen félt a munkástömegek megmozdulásaitól, a párizsi proletariátus 1848. júniusi felkelésének emléke mindig rémlátomásokkal gyötörte.

Eötvös a történelmi fejlődés módját, menetét a mennyiségi változások minőségi változásba való átcsapásának hegei tétele alapján értelmezi, a haladást a folytonosság és a megszakítottság, az evolúció és a revolúció dialektikus egységeként szemléli. Nem következetes: a fejlődésben az ugrást nem tartja szükségszerűnek, vagyis úgy gondolja, hogy a társadalmi rendszer gyökeres, minőségi megváltozása forradalom nélkül, a mennyiségi változások, a társadalmi viszonyok fokozatos, részletenkénti átalakítása, átalakulása útján is lehetséges. Számos helyen, számos aforizmában, feljegyzésben elárulja, hogy ő az evolúció, a lassú, a lépésről-lépésre történő haladás híve: „Én is bízom nemünk tökéletesbülésében, s meg vagyok győződve, hogy haladásunk csaknem határtalan, de határtalan hosszúságú időben. Az egyes ember megkerülheti a világot, de a legközelebbik órában azért mégis csak alig egy pár mérföldre haladhat. Így van az egész nemzetek, sőt egész nemünk haladásával is.” Eötvös elfogadja a forradalmi változások eredményeit, nem vitatja, hogy hozzájárulnak az emberiség haladásához, az ezért követelt árat viszont sokallja, az áldozatokat sajnálja. Szívesen hasonlítja a forradalmat viharhoz, mely egyszerre ront és termékenyít. A forradalmak jogosultságát sem tagadja: megrázó szavakkal ecseteli a nép túrhetetlen nyomorát, az emberi méltóság megcsúfolását, a zsarnokság önkényét stb., amelyek előidézik a forradalmi agitációt, a felkeléseket. A forradalmi módszerekkel, eszközökkel, kiváltképp a forradalmi erőszakkal azonban nem ért egyet. Szerinte az okokat kell megszüntetni, vagyis nem szabad engedni, hogy az ellentétek a végsőig kiéleződjenek. Ésszerű reformokkal, megfelelő jogszabályokkal, az államszervezet módosításával stb. a forradalom megelőzhető. A forradalommal nem a konzervativizmust, nem az ellenforradalmat, hanem a reformot és a rendet állítja szembe. A reformok ugyanis csak akkor létesíthetők, ha a társadalomban, az államban rend van; az építés, a haladás feltétele a nyugalom. Eötvös felismeri, hogy a korabeli társadalomban számtalan ellentmondás van, hogy a kapitalizmus belső válsággal küszködik. Ugyanakkor meggyőződése, hogy a problémák megoldásához már nincs szükség forradalmakra, mert a feudalizmus teljes felszámolása, a kor uralkodó eszméinek megvalósítása reformok útján megtörténhet.

A társadalmi haladás célját Eötvös „a lehető legnagyobb szám anyagi jólétének s szellemi fejlődésének biztosításában”, az egyéni szabadság kiteljesedésében, az emberi boldogság megteremtésében jelölte meg. Határtalanul bízott abban, hogy az emberiség valaha eléri ezt a célt. Öregkorában is optimizmussal nézett a jövő elé: „Hiszem, hogy az emberi nem oly haladásra képes, melyről még fogalmunk nincs, és a jólétnek és szellemi hatalomnak oly

fokára emelkedhetik, mely legvérmesebb reményeinket felülmúlja.” Jövőképe bizonytalan, homályos. A szocializmus perspektíváját elutasította. A korabeli, Marx előtti szocialisták és kommunisták tanait elmélyülten tanulmányozta, egy-egy elképzelésükkel (egyesülés gondolata, iparosítás programja stb.) rokonszenvezett is, a rendszereiket azonban bírálta. Kritikai állásfoglalását azzal indokolta, hogy a szocialisztikus, és még inkább az egyenlőség elvét középpontba állító kommunisztikus elméletek megvalósulása anarchizmust vagy államabszolutizmust eredményezne, megsemmisítené az egyéni szabadságot, a szabad versenyt, a magántulajdont stb., végső soron az egész polgári társadalmat. Eleinte e tanok kivihetetlenségével nyugtatta magát. Majd azzal, hogy az egyenlőség eszméjének esetleges győzelme nem hozná el az emberi nem igazi boldogságát. Felismerte, fel kellett ismernie, hogy a szocializmus immár nem merő utópia csupán, hanem a történelmi fejlődés lehetséges alternatívájává vált. Mérlegelte azt a lehetőséget is megállapította - ha nem is minden kétség nélkül -, hogy nem okvetlenül kell realizálódnia. Azaz a kapitalista és a szocialista társadalmak közötti határvonalat nem feltétlenül kell átlépni, a kommunizmus nem szükségszerű folyamánya a történelmi fejlődésnek. Újra és újra összehasonlította a szocialisták által felvázolt társadalmi modellt és a kapitalizmust, s az összevetés mindig az utóbbi javára dőlt el. Láttá ugyan a polgári társadalom hibáit, ellentmondásait (a kizsákmányolást, a nyomort, az elnyomást stb.), de úgy vélekedett, hogy ezek a hibák kijavíthatók, az ellentétek tompíthatók, vagyis ez a társadalmi rend képes megújulni, továbbra is a haladás kerete maradhat. Eötvös élete végéig egy célszerűen rendezett, a szabadság elvét maximálisan érvényesítő, a termelést és a fogyasztást valamilyen módon egyesítő, kiművelt egyénekből álló eszményibb polgári társadalom illúziójával áltatta magát.

4.

Eötvös József hiánytalanul elfogadta a kor nagy ideológiai áramlatának, a liberalizmusnak az elveit; politikai tevékenysége ezeken alapult. Gondolatvilágának egyik centrális kategóriája a szabadság. A fogalom eleinte elvontan jelenik meg írsaiban, majd az 1830-as évek második felében egyre inkább konkrét tartalommal telik meg. Meghatározására az *Uralkodó eszmék*-ben vállalkozott: „A szabadság azon állapot, melyben az ember mind saját tehetségeit, mind az őt környező természet erőit, a lehetőség határai között, maga által választott célok elérésére használhatja.” A szabadság tehát azonos az egyéni, individuális szabadsággal, amelynek három eleme, tényezője van: a természet feletti hatalom, a társadalmi-politikai szabadság és a szabad akarat.

A politikai-társadalmi szabadság alatt Eötvös ugyanazt érti, mint a liberális gondolkodók többsége. Mindenekelőtt az autonóm egyén, a személy teljes szabadságát politikai, gazdasági és kulturális téren: az egyesülési és társulási szabadságot (az egyén maga döntheti el, a társadalmi közösségek melyikéhez - pl. melyik nemzetiséghez - kíván tartozni), a vallásszabadságot, a szólás- és sajtószabadságot (a szabad gondolatközlés, véleménynyilvánítás jogát), a közügyek intézésében való részvétel jogát, a művelődés (a tanulás és a tanítás) szabadságát, a munkavállalás szabadságát (ki-ki maga választhatja meg foglalkozását), a magántulajdon, az egyéni vagyonszerzés, a vállalkozás, a tulajdon felhasználásának (termelés, forgalmazás) szabadságát, a szabad verseny és a szabad kereskedelem jogát. Mintegy mindennek előfeltételként követelte mindennemű előjog, privilégium, társadalmi megkülönböztetés, jelesen a születési előjogok, a nemesi kiváltságok eltörlését, a faji-nemzetiségi elnyomás megszüntetését, a feudális kötöttségek (a jobbágyság, az ősiség, a céhrendszer stb.) felszámolását, a közös teherviselés bevezetését, az állam és az egyház, illetve az iskola és az egyház szétválasztását, a teljes jogegyenlőség megteremtését. Liberalizmusa következetes, nem terhelték nemesi, rendi

vonások. Politikai programja a hazai viszonyokhoz mérve egyértelműen progresszív, a társadalmi haladás, a polgári fejlődés irányába mutatott.

Eötvös koncepciójában a szabadság és az egyenlőség eszméje elválaszthatatlan egymástól. Egységük az ellentét mozzanatát is magában foglalja: „az emberi szabadság annyira terjed, mennyire egyenlőség utáni vágya engedi, és az egyenlőség addig, míg az egyéni szabadsággal, melynek valamennyien szükségét érezzük, össze nem ütközik.” Az újkori civilizációt a szabadság és az egyenlőség elvének küzdelme jellemzi, ahol az előbbi az egyén, az utóbbi a közösség törekvéseit fejezi ki. A szabadság érvényesülése mindig új és új egyenlenségeket, az egyenlőségvágy pedig despotizmust, önkényuralmat szül, mert totális formában csakis erőszakos úton elégíthető ki. Így, azaz abszolút módon értelmezve a két fogalmat, ellentétük kibékíthetetlen, tökéletes kifejlődésük egyik vagy másik tökéletes megsemmisítését vonja maga után. Eötvös azonban nem így fogja fel őket. Szerinte az egyes ember, az egyén nem bírhat korlátlan szabadsággal, két okból: egyrészt ezáltal mások, más egyének jogait, szabadságát sértené, tevékenységüket gátolná; másrészt a környező tárgyak, a természet feletti hatalmat a társadalom, a közösség által nyeri. „Ebből következik, hogy az ember mindég csak a szabadság egy bizonyos mértéke után vágyódhatik.” Az egyenlőségnek szintén csak „egy bizonyos foka” létesíthető. S ez a fok a jogegyenlőség, illetve a politikai egyenlőség, amely a törvény előtti és mindenekfölött a polgári szabadságjogok gyakorlásában való egyenlőséget jelenti. Alapja az emberek természetes és isten előtti egyenlősége. Eötvös így módon oldja fel a szabadság és az egyenlőség eszméjének ellentmondását, az előbbi javára. Eszerint a két elv nem akadályozza egymás érvényesülését, épp ellenkezőleg, erősítik, kiegészítik egymást. A szabadság eredménye lehet a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenése is. Eötvös ugyanis különválasztja a politikai és a társadalmi egyenlőség fogalmát. Mivel az utóbbi - amelynek alapja a birtok és a jövedelem egyenlősége - csakis a szabadság rovására valósítható meg, tökéletes formában nem létezhet. A társadalmi különbségek viszont mérsékelhetők, káros következményeik megszüntethetők.

Eötvös úgy véli, hogy a vagyoni egyenlőtlenségek okozta hatást megnyugtatóan ellensúlyozhatja, az egyes osztályok, rétegek közeledését meggyorsíthatja a kulturális egyenlőség, a művelődési demokrácia. A társadalmi osztályok szembenállásának fő oka ugyanis „nem szociális, sőt nem is vagyoni, hanem kulturális különbségekben fekszik.” Ezeket el lehet és el is kell tüntetni, a népoktatás általánossá tételével és fejlesztésével, a nép értelmi színvonalának emelésével. A műveltség a szabadságjogok gyakorlásának is elengedhetetlen eszköze, a tényleges politikai egyenlőség biztosítója. A nevelés döntő módon hozzájárul a nép sorsának javulásához; az „intelligens kezek” munkája a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb feltétele. Bár Eötvös a kultúra, a művelődés szerepét túlbecsüli, jelentős felismerése - mint azt Sőtér István megfogalmazta -, hogy a haladás, a társadalmi-történelmi feladatok megoldása elképzelhetetlen az emberi tudat fejlődése, átalakítása nélkül. Művelődéspolitikai munkásságát ez a gondolat hatja át. Meggyőződése, hogy a tanulás, a művelődés joga és szabadsága mindenkit megillet. Mindenki számára biztosítani akarja, hogy részt vehessen a képzés valamennyi fokozatában; e cél érdekében a szegényeknek szociális támogatást kíván nyújtani.

A szabadság és egyenlőség harmóniája, a művelődés demokráciája csakis a politikai hatalom megfelelő szerkezete, az állam ideális felépítése mellett képzelhető el. Eötvös eszmerendszerében az állam egy osztályok feletti szervezet, amelynek fő feladata, „hogy mindenkinek szabadságát biztosítsa.” Feladata továbbá, hogy érvényt szerezzen a jogegyenlőség elvének, egyesítse a polgárok magánérdekeit, enyhítse a társadalmi egyenlőtlenségből eredő gondokat, megszüntesse az uralkodó eszmék és a kapitalizmus valósága közötti ellentmondást stb. Az állam a kifejlődésnek csak a kereteit, a lehetőségét teremti meg, azt már „nem vállalhatja magára..., hogy a polgároknak az anyagi s szellemi javakat megszerezze.” Köteles viszont

szavatolni mindenki, azaz minden egyén szabadságát, szabad tevékenységét, kivéve azokat, akik tetteikkel mások szabadságát sértik. Mindez akkor történhet, ha az államban rend és nyugalom van, ha a különböző erők egyensúlyban állnak. Ilyenkor az állam erős és szilárd, képes megvédelmezni önállóságát, polgári szabadságát a külső támadással szemben is.

Eötvös a rend és a nyugalom államának szerkezeti modelljét keresve - ennek szentelte a *Reform* című könyvét, az *Uralkodó eszmék* második részét, számos újságcikkét és napló-jegyzetét -, azt Guizot, Tocqueville és más gondolkodók nyomán az ésszerűen szervezett, a liberalizmus elvein nyugvó, polgári demokratikus államban találta meg. Az ő eszménye is az alkotmányos, parlamentáris forma. Az alkotmány, az alaptörvény garantálja az egyén jogait, szabadságát. Az állam (a törvényhozás, a végrehajtás, az igazságszolgáltatás) intézményei a polgárok közös társadalmi szervei, amelyek mindenki számára hozzáférhetően működnek s mindenki érdekeit szem előtt tartják. Az állam irányításának mechanizmusát a közvélemény, illetve a politikai pártok ellenőrzik. A törvényhozó testület a népképviselői alapon választott parlament; a kormány e parlamentnek felelős, annak segítségével kormányoz. A közigazgatási apparátus struktúráját és hatáskörét törvények szabályozzák. Az igazságszolgáltatásban érvényesül a bírói függetlenség elve; a jogvédelem intézményesen, az esküdtszéki rendszer által biztosított. Az ilyen államalakulatnál - vallja Eötvös - gyakorlatilag mindegy, hogy köztársaság-e vagy monarchia. Ő maga az utóbbit részesíti előnyben. A francia liberálisok, Hegel és más tudósok munkái, Anglia példája, valamint saját tapasztalatai arról győzték meg, hogy - legalábbis Európában - az alkotmányos monarchia a leginkább célravezető államforma, mert ez nyújt leginkább lehetőséget a fejlődés folytonosságára, az abszolutizmus elkerülésére, a demokrácia kiteljesedésére. A politikai demokrácia szükségességét elsősorban azzal indokolja, hogy ez felel meg legjobban az emberi természetnek, az állampolgárok érdekeinek. A kifejezés szó szerinti értelmezőivel szemben hangsúlyozza: a demokrácia nem lehet azonos a pór, azaz a nép uralmával. Szerinte a korlátlan egyeduralkodó és a korlátlan népuralom egyaránt abszolutizmus; mind a cézárizmus, mind a népfelség elve gyökeres ellentétben áll az egyéni szabadság eszméjével. A demokrácia olyan hatalmi forma, ahol a nép (vagyis a nemzet) alsóbb és felsőbb osztályai egyaránt befolyást gyakorolnak, ki-ki a saját érdekszférájában, a műveltség-szintje mellett lehetséges módon, egymás megszorítása nélkül. Olyan intézményekre van szükség tehát, amelyek mozgásteret adnak a különféle társadalmi rétegeknek, csoportoknak, de nem engedik, hogy egyik vagy másik túlzott hatalomra tegyen szert; amelyek organizálják a különböző - sokszor ellentétes - tevékenységek irányát, s ez által segítenek a rend fenntartásában, szilárdítják a polgári állam épületét.

Az egyensúlykeresés a liberalizmus egyik jellemvonása, ám Eötvös politikai eszmevilágában ez a dialektikus mozzanat - amely az állam és az egyén ellentmondását hivatott feloldani - a szokottnál is erőteljesebben jelentkezett. Valóságos egyensúlyrendszert dolgoz ki, amelyben fontos helyet kap az önkormányzati elv: a központi államhatalommal a községi autonómiát, ezzel az egyesületeket és az egyházakat állítja szembe. Nagyon világosan elkülöníti a polgári és a nemesi önkormányzati rendszert, az utóbbival, a feudális szétagoltsággal le akar számolni. A centralizációt azonban csak egy bizonyos határig helyesli - akkor is csak alkotmányos, parlamentáris keretben -, mert ezen túllépve már despotizmussá válhat. Az általa elképzelt államban a központi hatalom kezében van a törvényhozás, a közigazgatás legfelső és elvi irányítása, az ország külképviselete, az ország egészét érintő ügyek (hadügy, pénzügy stb.) vezetése. Minden egyéb, azaz csak egy-egy kisebb terület (megye, város, falu stb.) vagy egy-egy társadalmi közösség (pl. a vallásfelekezetek) érdekeinek igazgatása, dolgainak intézése viszont a helyi önkormányzati testületek, a helyhatóságok és az egyesületek, illetve az autonóm egyházak feladata. Többek között a hatáskörükbe utalja a szociális gondoskodást (a szegények segélyezését), az iskolák fenntartását, a közutak, hidak építését, karbantartását stb.

Az önkormányzati szervek, egyletek: az egyén mozgástere, a közügyekre való tényleges befolyása ezeken keresztül érvényesül.

Eötvös most vázolt állam-modellje természetesen általános, de reformkori és abszolutizmus-kori cikkei, röpiratai és a kiegyezés előkészítésének szakaszában keletkezett naplójegyzetei, még inkább gyakorlati munkássága alapján nyilvánvaló, hogy Magyarországon is ezt kívánta bevezetni. Történetírásunk ma már úgy értékeli: jelentős történelmi érdeme, hogy centralista társaival együtt megismertette a hazai közvéleménnyel a parlamenti kormányzás elveit, hogy a kis csoport kötelékében részletekbe menően kidolgozta a magyar polgári állam tervezetét. Államelméleti gondolataiban nagy helyet foglal el az Ausztriához való viszony, az 1860-as évek derekán a kiegyezés, a dualizmus kérdésköre. Itt is hű marad liberális eszméihez. Az egyensúly követelményét az államok közötti viszonyokra is alkalmazza. Az adott időszakban az európai egyensúly feltételének tekinti egy nagy, erős közép-európai állam létét, s úgy véli, ez az Ausztria-vezette Habsburg-birodalom lehet. (1866 nyarán, a porosz-osztrák háború idején felvillan előtte egy olyan birodalom képe is, amelyben a magyarságé lenne a vezető szerep; ezt azonban csak naplójának meri megvallani, s hamar le is mond róla.) Egy alkotmányosan szervezett, a polgári szabadságot biztosító összbirodalmat képzel el, ebben keresi és találja meg a belügyekben önálló Magyarország helyét. Nem ragaszkodik a nemzeti függetlenséghez, ennek szükségessége szinte fel sem merül írásaiban, mégsem mondhatjuk, hogy érzéketlen lett volna a nemzeti függetlenség ügye iránt. Ő másként közeledett e problémához, mint kortársainak többsége: a nemzeti szempontot alárendelte a társadalmi szempontnak, a szabadság eszméjét a nemzeti törekvések elé helyezte. A látszólagos érzéketlenség másik oka, hogy Eötvös emberiség-távlatokban gondolkodott. Szerinte a magyarság, a magyar nemzet legfontosabb teendője, hogy felzárkózzon a fejlettebb, műveltebb nemzetekhez, bekapcsolódjon az egyetemes emberi haladás áramlatába; jövője, fennmaradása elsősorban attól függ, képes-e erre.

Elszórt megjegyzéseiből kikövetkeztethető, hogy Eötvös felfogásában a „nemzet” a nyelv, a történelmi múlt, a hagyományok, a szokások, az erkölcsi tulajdonságok és az érdekek azonossága, némely esetben a külön vallás által összekapcsolt emberek közössége. A fogalom reális elemeit ragadja meg, bár hiányosan; nem említi a gazdasági tényezőket (nemzeti piac, nemzetgazdaság stb.) sem. A nemzet a hordozója a nemzetiség eszméjének, amely szerinte az egyéni szabadság elvének alkalmazása a nemzeti közösségekre, vagyis másodlagos ahhoz képest. Történelmi jelenség, azaz nem az ember természetéből ered, mint a szabadság- vagy egyenlőségvágy. Nemrég (a század elején) keletkezett, és majdan elmúlik. 1841-ben még úgy gondolja, ez hamarosan megtörténik, később jóval távolabbra tolja ezt az időpontot. A nemzetiségi eszme jelentőségét egyáltalán nem becsüli le - többek között ennek tulajdonítja Napóleon hatalmának megtörését, az olasz és a német egység létrejöttét is -, a nemzeti törekvések jogosultságát elismeri. Mélységesen elítéli viszont a nacionalizmust, amelyet a nemzeti felsőbbrendűség tudatával, érzetével, a nemzeti gyűlölködéssel azonosít; ha a jelenségnek az érzelmi oldalát tekintjük, helyesen. Gazdasági és osztályalapjainak megértéséig nem jutott el, bár sokat megsejtett abból, hogy a kapitalizmus és a nacionalizmus között szoros összefüggés van. Az elsők között figyelmeztet a nacionalizmus veszélyeire: a jogos nemzeti követelésekkel, a nemzeti érzelmekkel visszaélnék, erre hivatkozva egymásnak uszítják a népeket.

Eötvös felismeri, hogy a nemzeti törekvéseknek kettős tendenciája van: egyrészt a nemzetek, nemzetiségek területi és politikai önállóságának megteremtésére, különválására irányul; másrészt a más nemzetek, nemzetiségek feletti hatalom („felsőbbtség”) megszerzését, biztosítását célozza. Érvényesülése esetén az első az adott államkeretek felbomlását, a politikai viszonyok felborulását, a második más népek elnyomását, más országok meghódítását, bekebelezését eredményezné. Szerinte egyik sem szükségszerű folyamat. Mindkettő elkerül-

hető, ha az egyéni szabadság és a jogegyenlőség elvét a nemzetiségekre és a nemzetek közötti kapcsolatokra is kiterjesztik. Ily módon akarta rendezni a magyarországi nemzetiségi kérdést is. Az egységes magyar nemzetállam és a területi sérthetlenség koncepciójából indul ki, a nemzeti önrendelkezés jogát megtagadja. Mégis messze felülemelkedik a kortársi átlagon. Ellenzi a nemzetiségi elnyomást, a nemzeti türelmetlenséget. Méltányos, tapintatos nemzetiségi politikát ajánl: elégítsék ki a nemzetiségek alapvető igényeit, részesüljenek a polgári szabadságjogokban, biztosítsák anyagi jólétüket és szellemi felemelkedésüket. Ha mindez megvalósul, nem kívánnak majd elszakadni Magyarországtól, vagyis az állam politikai és területi egysége megszilárdul.

A nemzeti törekvések másik következménye (a hódítás) szintén elhárítható, ha a nemzeti érzelmeket mindenütt, minden országban, minden nemzetnél tiszteletben tartják, vagy - ami akkortájt valószínűbbnek tűnt -, ha az államok között olyan hatalmi egyensúly jön létre, amely visszaszorítja, meggátolja a hódító szándékot, a terjeszkedést. Eötvös a nemzetek egyenjogúságának híve, a népek más népek általi elnyomását a szabadság elleni merényletnek nevezi. A nemzetközi politika eszköztárából szeretné kiiktatni a háborút, ezt a természetellenes, oktalan és erkölcstelen módszert. A háborúellenesség és az antimilitarizmus gondolatvilágának egyik legprogresszívebb eleme, szép tanúbizonysága humanizmusának. Meggyőződése, hogy a nemzetközi konfliktusok egyedül tárgyalások útján dönthetők el végérvényesen; feljegyzéseiben a krími és az olasz-osztrák háború példájára hivatkozik. Ekkoriban nagyon bízott az európai népek (azaz a népek képviselőinek) józan belátásában, őszintén remélte: „az időszakhoz, melyben az egyes országok között felmerülő ellentétek egy az egyes államok küldöttjeiből összeállt európai aeropag által fognak eldöntetni, s a fegyveres fellépés a ritka kivételek közé tartozandik, közelebb állunk mint sokan gondolják.” Optimizmusát szinte látnoki módon indokolja: a fegyverkezés, a hadviselés kíméletlensége olyan anyagi-pénzügyi erőfeszítéseket, annyi emberáldozatot követel az államoktól, amelyek hamarosan elviselhetetlenné válnak. A népek tiltakozása, iszonyodása mind általánosabb lesz - jósolja néhány évvel később -, s ez, ha nem is minden háború megszűnését, de azt okvetlenül magával fogja hozni, „hogy a háború készség az egész állam alapja nem maradhat.”

Eötvös egyetemes látásmódjából következik: a fejlődés problémáit, a jelen és a jövő gondjait nem nemzetenként, hanem összembari keretben kell megoldani, a népek, nemzetek összefogásával. Az államok közötti együttműködést, mindenoldalú érintkezést szorgalmazza, a népek barátságát, testvéri összetartozását hirdeti. Ő még nem feledkezett meg - bár tudomásunk szerint sehol nem írja le, nem mondja ki e szót - a francia forradalom harmadik nagy eszméjéről, a testvériségről. Az általános emberi egyesülés ábrándképe *A karthausi*-ban, a *Reform*-ban, az *Uralkodó eszmék*-ben és a kéziratos töredékekben ismételtelen felvetődik - a jövőbe vetítve. Többször is kifejti: az emberiség történetének egyik szembetűnő jellegzetessége a nemzeti „egyediségek” számának fokozatos és állandó csökkenése, a különböző népek, országok közeledése, hasonulása és egybeolvadása. Ez a folyamat nem állt meg, sőt a nyugati civilizáció, a nyugati kereszténység országaiban felgyorsult. Ebbe az irányba mutat a kereskedelem, a közlekedés, egyáltalán a gazdasági kapcsolatok fejlődése (ezzel magyarázza a munkásság internacionalista összefogását is), mindinkább megegyeznek a jogi, erkölcsi és más fogalmak, nézetek, - és ami a legfontosabb - a tudományos ismeretek. Hiszen a műszaki és gazdasági haladás, az egyén és a társadalom célszerű viszonyának meghatározása, a jó és a rossz helyes értelmezése, az emberek eredendő egyenlőségének igazolása stb. mind-mind a természet- és társadalomtudományok függvénye. Mindenekelőtt „a tudomány műve” lesz - mondotta egyik akadémiai beszédében, 1868-ban -, ha az emberek „legfontosabb eszméik s érzéseik közössége által ismét egyesülni fognak.” De csakis „legfontosabb eszméik s érzéseik közössége által!” Eötvös ugyanis nem ért egyet az akkoriban divatos világállam-ideával.

Gyakorlati szempontból elveti, mert kormányozhatatlan lenne. Lényegesebb ennél az elvi indok: az egységesülés tendenciájával egyidőben egy másik, ugyanolyan erős tendencia is hat, mégpedig a nemzeti önállóságra, a nemzeti „egyediségek” fenntartására való törekvés. A két irányzat ellentétes, ezért az egyetlen világbirodalom terve kivitelezhetetlen. Az ellentmondás mégis feloldható valahogyan, s erre - Eötvös elgondolása szerint - a föderáció, a műveltség azonos fokán álló, az egyéni szabadság és a jogegyenlőség elve alapján berendezett tagállamok tömörülnének. A nemzeti sajátosságok, a természetes egyenlőtlenségek (népességszám, földrajzi adottságok, etnográfiai jellemzők, s tévesen: az értelmi képességek) fennmaradnának, de minden egyéb különbség eltűnne. Az emberiség egysége csak ebben a formában képzelhető el - állítja -, vagyis az egység a civilizáció és a szabadság egysége lesz. S ha a szabadság egyetemes, az egyenlőség is az: a demokrácia eszméjének világméretű győzelme „azon uradalom megszüntetéséhez fog vezetni, melyet most egyes népek a többiek felett gyakorolnak.”

5.

„Egészen csak az szabad, ki maga felett egészen uralkodik” - jelenti ki Eötvös. Az önmagunk - azaz hajlamaink, szenvedélyeink, ösztöneink, érzéseink stb. - feletti uralom a szabad akarat, az ún. belső szabadság. A szabad akarat fogalma a kereszténység eszmevilágából került gondolatrendszerébe, ő azonban nem tekinti azt isteni adománynak. Szerinte a szabad akarat - a legfontosabb erkölcsi tulajdonság - nem sajátja minden embernek, de mindenki megszerezheti, kivívhatja. Feltehetően erre a lehetőségre utal utolsó ismert gondolata is, amelyet éppen egy pszichológiai mű üres lapjára jegyzett fel: „Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik.” A szabad akarat megszerzésének útja a tanulás, a nevelés. A műveltség, az értelem gyarapodása előnyösen hat az érzelmek, az erkölcsi érzékek formálódására, a művelődés a személyiség kifejlesztésének nélkülözhetetlen eszköze. A szabad akarat és a művelődés viszonyát azonban nem egyoldalúan fogja fel. A szilárd akarat ugyanis nemcsak a szenvedélyek, az érzések stb. feletti hatalmat jelenti, hanem - éppen azáltal, mert ezeket uralma alá hajtja - az észbeli tehetségek, az értelmi képességek továbbfejlesztésének, a műveltség bővítésének és mélyítésének, társadalmi hasznosításának lehetőségét is biztosítja. Az ész relatív, a jellem abszolút beccsel bír; vagyis az ember csak akkor válhat valóban értékes, érdemes tagjává a társadalomnak, ha értelme, műveltsége erénnyel, nemes jellemmel párosul.

Eötvös felismerte, hogy az emberi pszichikumnak több rétege van, hogy a személyiség különféle tulajdonságok, képességek együttese, ötvözete. A középpontba az akaratot, illetve a jellemet állította; ez az összekötő kapocs az érzelmek és az értelem között, ez oldja fel a szív és az ész ellentétét. Már korai aforizmaiban tiltakozik az ész és a szív éles szembeállításával ellen. Szerinte egy és ugyanazon dolog - az emberi lélek - két oldaláról van szó, egyiknek sem lehet primátusa a másik fölött. Mélységesen egyetért anyja intelmével: „Ne higgy oly gondolatban, melynek szíved ellentmond.” Az értelem és az érzelem összhangját az akarat, az erény teremti meg. Az ész, a szív, az akarat, a jellem stb. kölcsönösen hatnak egymásra, kölcsönhatásuk mozditja elő a személyiség fejlődését. E fejlődés azonban nem öntörvényű: a meggyőződés, az értelem, a jellem stb. alakulására a körülmények elhatározó befolyást gyakorolnak.

Eötvös a szabadság fogalmának három értelmét, az egyéni szabadság létesítésének objektív és szubjektív feltételeit dialektikusan, kölcsönhatásukban vizsgálja. A természet erői fölötti hatalom és a társadalmi-politikai szabadság lehetőséget ad a személyiség kibontakoztatására, az anyagi és szellemi javak, továbbá a szabad akarat megszerzésére, mindenkori színvonala meghatározza az egyén szabadságának mértékét. Ugyanakkor csakis az önmaga felett

uralkodó, értelmes, kiművelt ember képes élni a szabadságjogokkal, képes továbbfejleszteni a társadalmi-politikai viszonyokat és a tudományokat. A szabadságjogok birtokában levő, a természetet leigázó, szabad akarattal rendelkező szuverén egyéniség szabadon választhatja meg életcélját, hivatását, tevékenysége irányát; tőle függ, miben keresi és találja fel boldogságát. Eötvös liberalizmusának alapvető gondolata, hogy minden egyes embernek természetes joga van az életre, a boldogságra. „A szabadság annyival áldóbb, mennyivel többekre terjed” - vallja. Az egyén szabadsága viszont csak akkor és csak annyiban teljesedhet ki, amennyiben ez mások szabadságát nem korlátozza; törekvései csakis akkor valósíthatók meg, ha azok nem ütköznek a közösség, a társadalom érdekeivel, ha egybeesnek az emberi haladás irányával. Más szavakkal: az egyes ember és a társadalom szabadsága, az egyén és a közösség boldogulása, felemelkedése elválaszthatatlan egymástól:

A „boldogság” szót Eötvös nagyon gyakran használja. Eltérő tartalommal bár, de a kifejezés mindig ugyanazt jelenti: az egyén (vagy az egyének összességének) megelégedettségét. Közös vonás még, hogy a megelégedés forrása sosem maga az ember, hanem mindig valamilyen kapcsolat, az egyén viszonya másokhoz vagy a világhoz, a világ dolgaihoz. Eötvös szétválasztja a boldogság érzetét és tartalmát. Az előbbi érzelmi reakció, amelynek kedvező volta az egyén lelkiállapotától, pontosabban kedélyének nyugalmától függ. A jó kedély, a lélek harmóniája isten ajándéka, így a vallásban is fellelhető. A boldogság tartalmilag különböző lehet, vagyis a megelégedés érzetét sok minden kiválthatja, előidézheti. Például egy érzelmi kapcsolat: a szerelem, a barátság, a szülői szeretet stb. Boldogságot okozhat az embernek a tudás, a műveltség is; miként az is, ha kielégítheti anyagi és szellemi szükségleteit. Eötvös a szellemi javakat értékben az anyagiak fölé helyezte. Az indoklásban a közösségi szempont az elsődleges: „a gazdagságnak fő élvezete az, hogy azt bőkezűen eloszthatjuk, s a legpazarabb Croesus nem szórhatja kincseit annyiaknak, mint egy valóban kitűnő szellem.” Fiatalon még az anyagi javak teljes lebecsülésére is hajlott, későbbi életének tapasztalatai (apja vagyonának elvesztése, állandó pénzzavara, sógorának súlyos anyagi gondjai stb.) azonban meggyőzték arról, hogy a pénz, a birtok nem felesleges. „Maga az, hogy akit a végzet velők megajándékozott, egész erejét nemesebb céloknak szentelheti, már a legnagyobb előny.” A vagyont kizárólag eszköznek tekintette, az öncélú gyűjtést, kincshajhászást a szolgaság egy fajtájának tartotta. Mind a szellemi, mind az anyagi javak birtoklása csakis akkor boldogít, ha az ember maga szerzi meg azokat. S itt a boldogságnak újabb tényezőire mutat rá: a munkára, a küzdelemre. Mivel „teljesen kielégítő állapot”, vagyis olyan, amikor az ember mindennel meg lenne elégedve, nincs, mivel mindig többet és jobbat szeretne, boldogságot jelent annak tudata is, hogy előbbre léphet, hogy megharcolhat vágyai, tervei teljesüléséért. Mintha csak *Az ember tragédiája* végszavait ismételné: „De vajon e világon, hol céljokat oly kevesen érik el, s akik elérték, soha megelégedve nem érzik magokat, nem abban, hogy nagy célok után küzdhetünk, rejlik-e boldogságunk?” Eötvösnél a tevékenység, a hasznos tevékenység erkölcsi követelmény, az ember legfőbb kötelessége s egyúttal legelemibb érdeke. A közösség, a társadalom javára végzett munka az egyén önmegvalósításának területe, az igazi boldogság forrása. A személyiség a közérdekért vívott harcban formálódik ki, ott teljeseedik ki igazán. Az ember feladata és jutalma a szolgálat, a közjó szolgálata.

Eötvös a hasznos tevékenységet nem elvontan, nagy általánosságban képzei el. Mindenkinek meg kell találni a számára leginkább megfelelő munkát, azt a tevékenységi formát, amelytől boldogságot remélhet, ahol erejét, képességeit leginkább kifejtheti, ahol leginkább érvényesítheti saját akarátát. Valahol, valamilyen pályán mindenki elősegíti - ha szerény mértékben is - a társadalmi haladást. A közösség feladatainak megoldásában való közreműködés egyik formája a politikai, közéleti tevékenység, amely az állampolgárnak nemcsak joga, de kötelessége is. Eötvös igazat ad Szolónnak, aki a politikai közömbösséget büntette. Hiszen „nincsen ember -

bármilyen szerénynek vagy függetlennek látszik helyzete -, kinek léte a világ politikai fordulatai befolyást ne gyakorolnának.” S ha az egyén maga is részt vesz a politikai mozgalmakban, megismerheti azokat, hatással lehet a közügyek menetére, s ezáltal saját érdekeinek, törekvéseinek realizálását is előmozdíthatja. Bármely területen - a politikában, a tudományban, a gazdaságban - munkálkodik is az ember, igazán jelentős eredményt csak akkor mutathat fel, ha cselekedeteiben céltudatos, következetes. Következésképpen kell ragaszkodni a célhoz, a célt meghatározó eszmékhez, az elveken alapuló meggyőződéshez, az eszközöket, módszereket viszont szükség szerint módosítani kell (elvetni, kicserélni, újra elővenni stb.). Aki a fordítottját teszi, hibát követ el.

Az egyén az emberiség egészéért dolgozik ugyan, de munkásságának színhelye nem lehet az egész föld. Lennie kell egy szűkebb térnek, egy szűkebb közösségnek, amelyen keresztül bekapcsolódik az összemberi tevékenység áramlatába. Ez a tér: a haza (az állam), ez a közösség: a nemzet. Eötvös máig ható érvénnyel fogalmazza meg a hazafiság és vilámpolgáriság dialektikus összefüggését: „Az egésznek dolgozunk, de csak itt teljesíthetjük kötelességünket, s a haszon, mely működéseinkből az emberiségre háromol, attól függ, hogy saját körünkben feladásunkban eleget tegyünk.” Hazafogalma liberalizmusában, a történelem egyetemes szemléletében gyökerezik. Korszerű, polgárosító nézet, amelyben a haza és a haladás, a nemzet és az emberiség szoros egységbe kapcsolódik. A haza nála nem egyszerűen a szülőföld, hanem az a hely, az ország, ahol szabadság és jogegyenlőség van, ahol az ember bátran munkálkodhat, ahol jólétét megteremtheti. Patriotizmusának tartalma összetett: egyrészt szent, nemes érzés, szilárd meggyőződés; másrészt önzetlen cselekedetekben megnyilvánuló magatartás: építő, alkotó munka, a közösség szolgálata, szükség esetén áldozathozatal, még az élet feláldozása is. A hazaszeretet, hazafiság fogalmából egyértelműen kirekeszti a nacionalizmust: „én nem látom által, miért lenne saját nemzetünkhöz való ragaszkodásunk más nemzetek gyűlöletével összekötve.” Bírálja a kozmopolitizmus ideológiáját is, mert hangzatos szavaival csak az önzést, a közömbösséget leplezi.

Eötvös ráérez a hazafiság és a lokális kötöttségek dialektikus kapcsolatára is. „Az egész hazát csak eszmében foghatjuk fel, - írja - s így azon szeretet, mellyel az egyes falujához vagy környékéhez ragaszkodik, tulajdonképp azon kapocs, mely őt a hazához köti.” Minthogy az újkori országok területileg nagyok - szemben az ókor városállamaival -, a polgárok többsége csak közvetve, egy-egy kisebb közösség keretén belül szolgálhatja a haza üdvét. Ez a közösség általában egy község, egy város, egy megye, egy egyesület stb., vagyis egy önkormányzati egység. Az ember azonban itt is egy adott - tehetsége, vagyona, helyzete, embertársai bizalma stb. által körülhatárolt - körben dolgozik: műhelyben, hivatalban, iskolában, választott tisztségben, kisebb vagy nagyobb földbirtokon stb. S ha az egyén itt helytáll, konkrét feladatát jól ellátja, hivatásának eleget tesz, a haza, a nemzet fejlődését is gyorsítja. Ennél fogva az a jelenség, amit „falutorony patriotizmusnak” gúnyolnak, nem nyárspolgári lelkesedés, hanem a hazafiság megnyilvánulási formája. Eötvös gondolatvilágában ezzel végleg kialakult az összemberi és az egyéni - azaz a társadalmi - tevékenység rendszere: egyén (munkakör) → község (önkormányzati egység) → haza (nemzet, állam) → emberiség.

6.

„... csak az válik kitűnővé, ki magas célokat tűz ki és igen sokat követel magától” írja Eötvös egyik kései naplójegyzetében, mintegy belesűrítve e gondolatba saját életének tanulságait is. Kora ifjúságától az volt a vágya, hogy valami nagyot, jelentőset vigyen véghez, hogy pályáját ne haszontalanul fussa be. Ez a felfokozott küldetéstudat munkált benne mindvégig, bár utolsó éveiben kissé kétkedőbbé, rezignáltabbá vált. Eleinte költőnek készült, de - leveleinek és

aforizmáinak tanúsága szerint - már egészen fiatalon érdeklődött a politika iránt is. A pályakezdés bizonytalanságai hamar elmúltak. Az 1830-as évek derekán, végén ismerte fel életcélját, hivatását. „Célt választék magamnak...” - közli 1836. március 29-én barátjával, Szalay Lászlóval - „használni akarok, másoknak élni, másokért fáradni...” Jó másfél évvel később, 1837. december 19-én már konkrétabban fogalmaz, élete célját immár kifejezetten a hazához köti: „Eljött az idő, hol végre a nemzetnek, mely múltja hibáirul meggyőződött, irányt kell adnunk, s ez leendő életem iparkodása.” 1839-41 körül már pontosan tudta, mi ez az irány: a polgári Magyarország, a liberális társadalom megteremtése, az alkotmányos, parlamentáris állam kiépítése, a magyar nép anyagi és szellemi felemelése - reformok útján. Ettől kezdve egész munkásságát, sokoldalú tehetségét e feladatnak szentelte, illetve rendelte alá; életének ez adott értelmet. A kijelölt irányhoz, az igaznak hitt eszmékhez következetesen ragaszkodott. De csak ezekhez. Ő maga mondta: „Ha nem törekvéseim célját, nem az irányt, melyet folytattam, hanem egyes lépéseimet tekintjük, csakugyan kevés ember van, ki a politika mezején eljárását többször s oly lényegesen megváltoztatá, mint én.” S valóban: a történelmi-politikai változások nyomán sokszor módosította gyakorlati elképzeléseit, állandóan kereste a járható utakat, a megfelelő módszereket. Ennek ellenére pályája egységes egész, pályaszakaszokról csak akkor beszélhetünk, ha a fő cél eléréséhez általa választott eszközöket vesszük alapul.

Eötvös tudatában volt kiemelkedő képességeinek s úgy érezte, ez nagy kötelezettségeket ró rá. Hivatásának, a vele szembeni elvárásoknak minden tekintetben meg akart felelni. Eszménye a közösségi ember, akit az önzetlenség, a kötelesség- és felelősségérzet, a következetesség, a szilárd meggyőződés, a rendíthetetlenség, az őszinteség, a szerénység, a becsületesség, az önmagával szembeni szigor, a kitartó szorgalom, a példás családi élet, a széles látókör, a magas színvonalú műveltség stb. jellemez. Magatartását, életvitelét, személyiségét ehhez a magasrendű ideához próbálta igazítani, közelíteni - méghozzá sok sikerrel. A „tökéletesbülés”, a képességek kibontakoztatásának eszközei közül talán az önművelésnek, önképzésnek - ezen belül az olvasásnak - tulajdonított legnagyobb szerepet. Könyvhagyatékának feltárásakor ismét bebizonyosodott a kortársak által oly gyakran emlegetett tény: Eötvös korának egyik legműveltebb, legolvasottabb embere volt. Műveltségének fő jellemvonásai: a sokoldalúság, az európaiság, a korszerűség. Tájékozottsága átlagon felüli: benne élt a kor áramlataiban, ismerte az emberiség - közelebről saját hazája, népe - múltjának és jelenének problémáit, szükségleteit. Tudását nem öncélúan bővítette: amit befogadott, azt igyekezett hasznosítani munkásságában.

Eötvöst mindig űzte, hajszolta a tenniakarás, a cselekvés vágya. Azt vallotta: „A vas maga sem állhat ellen az időnek, s ilyen az ember. Ha munkára használják, elkopik; ha a földön hever, a rozsdá emésztí meg. Miután már veszni kell, jobb százszor elkopni, mint elrozsdásodni.” A tevékenységben talált megnyugvást. Bármilyen bánata, fájdalma, kudarca volt, a tennivalók, az új feladatok mindig kiragadták szomorú állapotából, rezignáltságából. „Dolgozzunk tovább!” - volt a jelszava. Betegen, megtörve is tenni, munkálkodni kívánt. S talán a legjellemzőbb mozzanat: még halálos ágyán is államügyeket intézett. Tevékenységének fő területe a közélet volt, bár úgy érezte, nem ez az ő igazi „köre”, ahol boldogságát fellelheti. Úgy vélte - és ezt a hitet szinte szuggerálta önmagába -, hogy ő a teóriák s nem a gyakorlat embere, többször kinyilvánította azt a szándékát, hogy visszavonul s minden idejét tudományos vagy szépirodalmi munkával tölti. Néhányszor meg is próbálta, de valami ellenállhatatlan erő mindig visszahúzta a politika küzdőterére. Rá is illik az észrevétel: „Minden kitűnőbb ember különböző, sokszor ellentétes tulajdonoknak csíráit hordja magában. Innen a belső küzdelem, melyen éppen az ily egyéniségek mindig keresztülmennek.” Eötvös is megvívta ezt a belső harcot. S micsoda kínlódások, önmardosás árán! Szíve (rendkívül

érzékeny lelki alkata, magábaforduló szemlélődésre való hajlama, önbizalom-hiánya stb.) a közélettől való elfordulásra ösztönözte, esze (a használni akarás, a kötelességtudat stb.) viszont a politika felé hajtotta; kettős énje szakadatlan harcban állt egymással. Ma is kiérdemli tiszteletünket az a roppant erőfeszítés, amellyel legyőzte érzelmeit s tudatosan, értelmének teljes fegyverzetével vállalta a politika szerepét. Bár sokszor elkeseredett, mélyen bántották csalódásai és vereségei, nem egyszer meghasonlott önmagával, mégis mindig felülkerekedett benne a közösségi ember, aki félretéve egyéni vágyait, személyes sérelmeit, minden erejét a rá rótt feladatok megoldására fordította.

Közéleti, politikai tevékenységében elvi szempontok vezérelték. Bár elméleti embernek tartotta magát, jó érzéke volt a gyakorlati realitások felmérésére. Céljait, eszméit igyekezett egyeztetni a tényleges lehetőségekkel. Néha meglepő ügyesen manőverezett, máskor határozottságával tűnt ki, a heves összecsapásoktól azonban irtózott, s mindig ellenezte, megvetette a becestelen eszközök felhasználását. Nézeteit, elképzeléseit nem titkolta s ha a fő célt nem érintették, hajlandó volt őket módosítani, másokéhoz igazítani. Ezért mondott le az ellenzéki többség követelésére 1845 végén a centralista program nyilvános propagálásáról, ezért csatlakozott 1866-ban Deák Ferenc álláspontjához a kiegyezés kérdésében, ezért javította át nemzetiségi és közoktatási törvényjavaslatát stb. Ha viszont egyáltalán nem látott lehetőséget arra, hogy elvei feladása nélkül cselekedhessen, inkább félreállt, hallgatott. Ezért emigrált 1848 őszén, ezért nem vállalta az osztrák birodalmi tanácsban való részvételt stb.

Eötvös utolsó éveiben többször csinált számvetést, mérlegre tette életét. Ha visszagondolt pályafutására, úgy ítélte meg, végső soron elégedett lehet. Fiatalkori álmai, eszményei közül ugyan sok mindent nem tudott megvalósítani, munkássága mégis eredményes volt, hivatását betöltötte: „azt, mit célul tűztem ki magamnak, részben legalább elértem. Kimondtam meggyőződésemet, s nem minden eredmény nélkül. Ha nevem s egyes műveim az irodalomban elvesznének is, e művek nem voltak hatás nélkül nemzetemre, s individualitásom jobb része fenn fog maradni azon hatás által, melyet a maga idejében előidéztem, s a közélet pályáján is soha nem foglaltam az első helyet, de sok, amit először én mondtam ki, létesítettem.” Sokszor feltette magának azt a kérdést is: vajon boldog volt-e, boldog lehet-e? Hiszen oly sok baja volt, oly sok rossz érte: betegség gyötörte, anyagi gondokkal küszködött, érzékenysége miatt sokat szenvedett, zavarták a közélet visszasságai, bántotta vélt népszerűtlensége, számos terve megghiúsult stb. De sok öröme is volt, sok jót is tapasztalt. Barátaival megértette magát, családi élete harmonikusan folyt; tanulhatott, bebocsátást nyert a tudomány rejtelmeibe, jeles emberekkel társaloghatott. Becsületben élt, tehetségét nemes ügyeknek áldozta, gyermekeinek tiszta nevet hagy örökségül. Életét szolgálatnak tekintette, kötelességeit teljesítette, eszméihez hű maradt. Mindent összevéve, kissé kesernyésen, de büszke öntudattal állapította meg: a közönséges értelemben csakugyan nem volt boldog, ám megadatott neki a küzdés, a hasznos tevékenység boldogsága. Mintha csak magáról írta volna: „Kinek egész élete nemzetének nagy küzdelmei között folyt le, s ki bizodalmit nem veszítve, azon meggyőződéssel néz a jövőbe, hogy az ügy, melyért küzdött, győzni fog, s hogy akkor a jövő nemzedékek, ha majd azokra, kiknek jólétüket köszönik, visszaemlékeznek, hálával mondják el az ő nevét is - az bármennyit áldozott, s bármi kevés elismerést talált életében, nem panaszkodhatik sorsa ellen.”

A paraszti szorgalom apoteózisa Eötvös József regényeiben és elbeszéléseiben

Meghökkenítő az ellentmondás: a múlt század középső harmadának magyar regényírói közül a parasztság sorsa iránt egy arisztokrata, báró Eötvös József mutatta a legnagyobb érdeklődést és a legtöbb megértést. Közvetlen források híján csak találgatni lehet vonzalmának indítékait. Minden bizonnyal megemlíthetők gyermek- és ifjúkorának falusi - így ercsi és sályi - élményei, első nyugat-európai útjának tapasztalatai, korán kialakult filantróp érzései és szociális érzékenysége, a felvilágosodás eszmerendszerében gyökerező természetkultusz és egyenlőségidea, továbbá a liberalizmus szabadságeszménye is. S feltétlenül ide, sőt ezek elé sorolandó a magyar nemzet jövőjéért érzett felelősségtudata, közelebbről az a felismerése, hogy hazánk fennmaradásának, fejlődésének egyetlen útja a polgári átalakulás, amely egy agrárországban elképzelhetetlen a mezőgazdaság, a földművelő népesség helyzetének mélyreható megváltoztatása nélkül. Ez a gondolat aztán a szorosan egybekapcsolódó írói és politikai programjának egyik sarkalatos elemévé vált, amint azt a hatvanas évek elején papírra vetett tézise is tükrözi: „A népnek, főképp a földművelő osztályoknak sorsa az ország sorsával együtt jár, s azért csak ezen osztályoknak jólléte képezi az állam egészséges állapotának biztos mérlegét.”

Ezúttal még csak kísérletet sem tehetünk arra, hogy Eötvös parasztábrázolását - különösen annak politikai összefüggéseit - a maga teljességében és bonyolultságában bemutassuk. A megszabott keretek között csupán a címben jelzett, mint látni fogjuk, sűrűn ismétlődő, sőt néhány prózai alkotásban vezérszerepre emelkedő motívum szépirodalmi megjelenítésének történeti áttekintésére nyílik mód; természetesen - szükség szerint - érintve más írásokat is, mellőzve viszont a korábban már elvégzett esztétikai értékelést.

E motívum már Eötvös első, 1841 tavaszán befejezett regényében felbukkan. *A karthausi* utolsó, negyedik részében a svájci hegyek egyik kolostorába visszavonult főhős, Gusztáv sétái közben egy napbarnított földművesben rég nem látott, egykori barátjára ismer. Armand egy tönkrement bankár fia volt, aki nagyra törő célokat kergetett, mindenáron karriert akart csinálni, és ezért még barátját is elárulta. Miután újra egymásra találtak, elmesélte, mi történt vele szakításuk óta. Súlyos csalódások érték, végül Algírba ment és katonának állt, de megsebesült, úgyhogy a hadi dicsőségről is le kellett mondania. Egy francia kolonista házába került, ott ápolták és gyógyították meg. A jóságot azzal kívánta meghálálni, hogy a telepes munkatársa, napszámosa lett. „Elején csak kötelességérzetből dolgoztam - folytatta -, s háladatosságom bebizonyítása vala munkám egyetlen célja, de később, midőn karjaim hozzászoktak az ásóhoz, s érzém napi munkámnak napi bérét, álmomat, s látám elvetett magomnak kalászeit, s az olajfákat zöldebben, ha megöntözöm, s barmainkat inkább tenyésztve, mert ápolám, s láték mindent zölden s virágzón munkám után, s mindenfelől valamit, minek magvát én hintettem el, vagy tenyésztését fáradva magam eszközöltem, s e nagy anyai természetet, mely a legkisebb gondnak hálásan megadja jutalmát: mindinkább növekedő örömmel teljesítém foglalatosságaimat, s mikor első termésünket behordottuk, már megelégedve tekinték magam körül; hasznosnak érezém magamat, érezém, hogy valamit tettem, s szívem emelkedett e gondolatnál.” Gazdája megkedvelte szorgalmáért, és egyetlen leányát, Elise-t hozzáadta feleségül. Majd átköltöztek Európába, az Alpok közé; s most itt él kényelmes házában, bájos felesége, két egészséges gyermeke és szerető apósa társaságában, jólétben, megelégedetten. Ezt az idilli képet keretezik az őket körülvevő természet szépségei, mintegy kiemelve annak egyébként is idealizált vonásait. Eötvös szavaival: „Előttem a legszebb vidék állt, melyet szemeim valaha láttak. A magas hegylánc hótakart csúcsai láthatáron, körülöttem ezernyi virágok harmattelt kelyheikkel meghajolva, mintha a föld anyakebléhez borulva, ki akarnák sírni gyönyörüket, a csalogányok éneke sűrű lomb között, a véghetetlen

tenger, melynek ingadozó rónáján szemem majd távolban tévelygett, majd a partokon csillogva széttörő hullámmaton gyönyörködött; minden egy nagy, dicső egésszé egyesülve, körülvevve a magas ég kék boltozatától, áthangozva milliónyi teremtmények örömeinekétől, eltelve milliónyi virágok illatától...

A külsejében és lelkületében egyaránt megváltozott Armand - visszaemlékezve korábbi beszélgetéseikre, heves vitáikra - megnyugtatta Gusztávot: ő most boldog, végre megbékélt önmagával, nincsenek többé égbe törő vágyai, ráadásul teljesülve érzi gyermekévének ábrándjait is: „Szabadságot akarék, és azt kívántam, hogy éltem ne legyen haszontalan; s nem vagyok-e hát szabad? én, ki nem várva kegyelmet, nem függve emberi kényttől, míg a nap leküldi meleg sugárzatát, s e kegyes anyai föld megtermi kalászaikat, nyugodtan tekinthetek magam körül; s nem vagyok-e hát hasznos, szükséges? kinek munkája családomat tartja, s annyi kedves lénynek nyugalmat, örömet, ételmet szerez; ki kertemben száz fánál mondhatom: ezt én ültetem; ki zöldellő vetéseim mellett büszkén kérkedem: ez nem zöldellne így, ha más munkálná földjét.” E lírai vallomásban nem nehéz felfedezni a felvilágosodás hatását, az értelmes munka, a kötelességteljesítés legfőbb törvényét hirdető voltaire-i felhívás - „Műveljük meg kertünket!” - kései visszhangját. Ám Armand sorsának leírása ennél aktuálisabb mondandót is hordozott. A fiatal, mindössze 26-28 éves író választ keresett a kibontakozó kapitalista fejlődés ellentmondásaira, demoralizáló jelenségeire; a változó körülmények között a magatartás morális normáit, a hasznos élet ideálját, a boldogság lehetséges módjait kutatta. Egyik alternatívaként, kiútként a földművelő, paraszti munka kínálkozott. Armand így, e téren valószínűsítette meg az önzetlen élet eszményét. Eötvös e szerencsés egyéni megoldással egyetemesebb érvényű tanulságot is sugall: a boldogság csak a nagyvilágtól, a felülvilágok torzító környezetétől való elfordulással érhető el, az egyszerű emberek között, akiktől távol az önösség, akiket igazi szeretet köt össze. Legalábbis hőisével ezt mondhatja ki: „Isten tisztának alkotó emberét, de nem olyannak, hogy be nem fertőztethetnék; az erény mestersége távol maradni minden szennyes érintéstől; boldog, ki, mint én, a természet anyai karjai közé vonulhatott. Kevesekhez hatnak szavaim, de e kevés megérti; keveseket fognak körül karjaim, de szíveik értem dobognak; kevesekért élek, de ők boldogok. Vannak lények, kiknek magasabb feladás jutott, de a boldogok, hidd el, azok, kiknek ily szűk kör adatott.”

A karthausinak ez a fejezete, az idézett gondolat sor előremutat a későbbi regények és novellák felé; itt már jelen van a majdani parasztábrázolás jó néhány eleme: a jótett, a szorgalom és az érte - vagyis az érdemért - járó jutalom, a jólét és a családi harmónia, az idilli környezet, a hasznos és mindezeknél fogva boldog élet.

Eötvös persze tudta, hogy ez a szerencsés végkifejlet még korántsem általános. Sőt, mintha lelkiismeret-furdalása is lenne, ha a túlnyomó többség tényleges mindennapjaira gondolt: „Ha városaink szegényebb részén vagy az ország földművelő tartományain végigmegyünk, s a sötét házakat s a szalmafedelű kunyhókat, melyeket a szükség millióknak kényelmetlen lakásul adott, látva, eszünkbe jut, hogy azok között járunk, kiknek az életből csak fáradságai jutottak, ha átgondolva létünk kényelmeit, éltünket összehasonlítjuk a munkás napjaival, s szinte pirulunk, hogy azok közé tartozunk mi is, kikért ők annyit, s kik értők oly keveset tesznek...”. Mondandója érdekében azonban félretolja aggályait, azzal biztatja magát, hogy a szegények körében inkább lehetséges a boldogság: „Ó, de tudod-e [...], e kis házakban mennyi szív dobog? megszámlálhatod-e a kalászatokat, melyeket e tenyérszerű nagyságú mezőn, s az emlékeket, melyek e keskeny völgy határai között megférnek? [...], e nagy láthatáron, melyet szemeid felülről körülfogának, egy darab föld nincs, mely nem teremne valamit; ha látod, mennyi öröm fejeledezik e körben, melyre megvetéssel tekintel; ha a korlátozott láthatár túlvágyó tekinteted fel az éghez vezette: valld meg, hogy csak önbüszkeséged, mely veled elfelejtette, hogy kis szívednek boldogságára szűk határ kell, okozó szenvedéseidet.”

Hogy mennyire írói fogásról van szó, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a regénnyel lényegében egyidejűleg keletkezett *Szegénység Írlandban* című esszéje, ahol mély együttérzéssel és szociografikus hitelességgel állítja olvasói elé az írországi parasztok nyomorát. A kivezető út perspektívája viszont az imént vázolttal rokon: a pauperizálódás megszüntetésének lehetőségét a gyáriparral, kereskedéssel szemben a földművelésben keresi, vagyis - mint ahogy azt Fenyő István két szép tanulmányban is kifejtette - a birtokos (vagy bérlő), kisárutermelő paraszt elvont ideáljának gyakorlati megvalósításában látja a célravezető megoldást. Mintegy előrevetíti *A karthausi* végkonklúzióját: „valahol a földbirtokot intelligens kezek között elosztva, valahol e birtok művelését virágzásban látjuk, ott boldog s gyarapodó népességet fogunk találni mindig.”

Noha mind a regény, mind az esszé színtere idegen föld, Eötvöst valójában a hazai, magyarországi problémák izgatták. Nyilvánvaló, hogy Armand szabad paraszti életformáját is itthoni mintának szánta. Az írlandi helyzet ismertetésekor pedig többször utal a hazai viszonyokra; egyebek között megjegyzi, hogy az úrbéri telkek és a velük járó megszorítások a szorgalmas parasztot gátolják iparkodásában.

S ez az észrevétel szinte átvezet Eötvös alighanem leghíresebb, 1844-ben írt regényéhez, *A falu jegyzőjéhez*. Rokonszenvvvel megrajzolt paraszti hőse, Viola alakjában, tragikus sorsában ugyanis éppen a feudális kötöttségek, a feudális viszonyok akadályozó hatását mutatja be. Bemutatja - Sötér István szerint az első magyar regényíróként - a jobbágyszegény, Garacs elkésztető nyomorát is. Viola a kitörés esélyét képviseli: telkes jobbágyszegény, szorgalmas, jó gazda; „gazdag volt, [...] háza a nótáriusén kívül legszebb volt az egész faluban, marhája címeres”. Felesége, Zsuzsi azt is elmondja, hogy őt, a szegény leányt szerelemből vette el, s talán ezért is „Isten áldása volt házuk s vetéseink fölött, marhánk szépen tenyészett, búzáink tízszeres maggal fizetett”. Ez, vagyis az, hogy a jó módú parasztleány szegény, ám dolgozó, jó leányt választ társául, új vonás az arcképen. Feltűnik egy másik új elem is: Viola a többi jobbágyszegényhez hasonlóan is szembekerült a vármegyei urakkal. A vezérszerepre minden adottsága megvolt, már külsejében is: „Viola szép férfi volt. A magas homlok, félig eltakarva holló fürtjeitől, melyek vállaira folytak, fekete szemének merész tekintete, a férfias kifejezés, mely napbarnított vonásait bélyegzé, s a természetes méltóság, mely magas természetnek minden mozdulatában nyilatkozék - akaratlanul arra emlékeztetett, hogy azon emberek egyike előtt állsz, kik a természettől gazdagon megajándékozva, saját körükben, bármily magas vagy alacsony legyen az, az első helyet foglalják el.” Belsőleg is jeles tulajdonságai vannak: „nemes szív”, meleg érzelmek, háladátosság, önfeláldozás. De hiába a jó mód, a családi harmónia, az úrbéri kötelezettségek pontos teljesítése, a vármegyei, úri akarat és bosszú bűnbe kergeti, betyár lesz, vagyona elpusztul, gyermekei meghalnak. S Eötvös erkölcsi felfogása szerint neki is meg kell halnia, de a bűnhődése, a halála - mivel családja jövedelméért kockáztatja életét - morálisan a nemesi világ többsége fölé emeli. Kétségtelen, az író ezúttal is eszményít, de ezt tudatosan tette, mégpedig két okból. Egyrészt a jobbágyszegény iránti rokonszenvet kívánta felkelteni; másrészt azt akarta példázni, hogy a parasztság polgárosodásának nincsenek meg a társadalmi jogi-politikai feltételei, a szorgalom, az ésszerű gazdálkodás szükségszerűen ütközik a lebontandó falakba.

A feudális rendszer tarthatatlanságára hívta fel a figyelmet *Magyarország 1514-ben* című, nagyszabású történelmi regényében is. Kemény szavakkal szólt a jobbágyszegény elnyomásáról, szörnyű helyzetéről. Az ellenpélda, választott motívumunk viszont szinte teljesen hiányzik e műből, az elemzők nem is említik a jelenlétét. De azért, ha rejtetten, ha homályba burkolva is, e regényben szintén megtalálható az eötvösi parasztpolgár, nevezetesen Dózsa Gergely személyében. Ő az, akit nem saját bánatmai vezettek a lázadókhoz, hanem a testvéri szeretet és hűség. Ő a nyugalmas, csendes falusi életre vágyik, kicsiny családja körében; de miután úgy

dönt, hogy bátyja mellett marad, a paraszti munkában szerzett helytállással, bátorsággal tűnik ki a harcokban is. A regény vége felé van egy párbeszéde testvérével, Györggyel; itt felidézi dálnoki napjait, és e sorokban mintha *A karhausi* idillje térne vissza: „Ó, ha láttad volna házamat, amikor azt elhagytam! Nagyobbik fiam, ha szánték, már az eke mellett járt, s a legelőn a marhára vigyázott; a kisebbik a Gyertyán oldalán s a faluban futkosott körül. [...] Nőm csecsemőt ringat a karjai között. Midőn a háztól elindultam, a Sajgóig kísért el, s a gyermek utánam nyújtó kezét, s összecsapta, mintha kérne, és mosolygott..., angyal nem mosolyoghat szebben... s szemem könnybe lábadt, mert az öröm nem fért meg szívemben.” S ezt a boldogságot hagyta ott, s ezt a házat, portát dúlták fel eljövetele után, földönfutóvá téve szeretteit.

Teljes összhangban szépírói munkásságával, Eötvös József reformkori publicisztikai alkotásaiban is a feudális falak ledöntésén fáradozott. A Dózsa-regény utolsó fejezeteivel egy időben született a Pesti Hírlap 1847. februári számaiban névtelenül közzétett *A nyomor és óvszerei* című, ötrészes cikksorozata, amelyet Fenyő István fedezett fel és publikált kötetben. Ő mutatott rá arra is, hogy az előző évi országos éhínség - amely az indítékot adta a megíráshoz - szertefoszlatta Eötvös azon illúzióját, mely szerint nálunk az ország agrárjellege folytán nem alakulhat ki a nyugat-európaihoz hasonló pauperizálódás. Fájó szívvel döbbsent rá, hogy a hazai parasztság többsége elszegényedett, agrárproletárrá vált. „Mi a nyomornak okát [...] - hangoztatta nagy nyomatékkal azon viszonyokban találjuk, melyekben földművelő osztályunk [...] századok óta él.” Ezért, ha segíteni akarnak, mindenképp az úrbéri viszonyokat kell megváltoztatni. Elsőrenden a közös teherviselés törvénybe iktatását, a földbirtok ésszerűtlen feldarabolásának megakadályozását és az örökváltság általánossá tételét szorgalmazta. Az utóbbi már eddig is biztató eredményeket hozott - fejtegette ugyanezen év őszén, a *Teendőink* című, programadó cikksorozat egyik bekezdésében -; „Az örökváltság iránt hozott engedő törvényünk nem maradt minden hatás nélkül, s főképp nagyobb helyiségeinkben [sic!] egy kisebb földbirtokos osztály támadt...”

Eötvösnek ezek a gondolatai, valamint regényeinek a valóság és az utópia keverékéből gyúrt paraszti hősei csak a hazai polgárosodás viszonylatában érthetők meg igazán. Eötvös ugyanis világosan látta, hogy ez az elkerülhetetlen folyamat csak akkor lehet zökkenőmentes, ha lesz egy olyan osztály, amely maradéktalanul érdekelt az átalakulásban. S mivel nálunk elenyésző arányú és anyagilag, politikailag elég gyenge, továbbá jelentékeny hányadában idegen ajkú volt a polgárság, szükségesnek tartotta annak megerősítését. „Független középosztályra, erős polgári rendre van szükségünk; csak ez biztosíthatja alkotmányos kifejlődésünket...” - szögezte le egyik, 1846. szeptember 4-én megjelent újságcikkében. A leendő magyar polgárság fontos alkotóelemeként képzelte el a birtokos, vagyonos parasztságot. S miután az erkölcsi tényezőknek is nagy szerepet tulajdonított a társadalmi mozgásban, etikai eszményét szintén itt, a gyarapodó parasztnak rétegében lelte fel. Szemében a polgári erények megtestesítője elsősorban a parasztpolgár: szorgalmas, becsületes, önfeláldozó, családcentrikus; okosan gazdálkodik, segíti a szegényebbeket és vállalja az egész földművelő népesség politikai képviselését is. S még egy harmadik lényeges összetevője van az eötvösi szemléletnek: a sokszor megálmodott egyéni boldogság színtere is elsősorban a jómódban, kölcsönös szeretetben, megértésben élő paraszti család.

Kiteljesedett formában jelenik meg ez a felfogás az ötvenes évek népies elbeszéléseiben és utolsó regényében. Eötvös a forradalom után azt hitte, hogy a jobbágyfelszabadítással, az árutermelés fellendülésével végleg ledőltek a korlátok a parasztság polgárosodása előtt. Békési birtoka szomszédságában, az orosházi tanyavilágban örömmel fedezte fel az általa idealizált gyarapodó parasztnak, a józan „észnek” és a „becsületességnek” élő példáit. Barátjához, Szalay Lászlóhoz 1852. február 12-én írt levelében így lelkendezett: „talán évek

óta nem szóltam annyi józan s helyét tökéletesen betöltő emberrel, mint itt, s talán soha nem érzem annyira igazolva nemzeti önérzetemet, mint az egyszerű gazdák között. - Barátom, mily nép! mily büszke s mégis mily nyájas, mily egyszerű szokásaiban, s mégis mily fogékony minden nemes érzés iránt, mennyire művelt durva subája alatt, s mi derült minden komolysága mellett.” Ha ilyen parasztokat látsz - fordítja második személyre a beszédet, azaz ismét általánosít -, „igen sok esetben megvallod, hogy nemcsak oly ember előtt állsz, ki náladnál sokkal boldogabb, de ki sokkal inkább is érdemli, hogy boldog legyen”. Különösen tetszett neki a név szerint is megemlített Ravasz István, két telek és 112 hold föld tulajdonosa, aki fiát sem taníttatta, mert úgy vélte, jobb sorsa lehet a falu első embereként, mint az úri világban az utolsók között. Irodalomtörténészeink többször kimutatták már, hogy ezek az alakok, a békési élmények köszönnek vissza a következő évek szépprózai műveiben.

A parasztság számára kiadott igényes vállalkozás, A magyar nép könyve első, 1854-es kötetében Eötvös Józsefnek két elbeszélése is napvilágot látott: sorrendben az *Egy tót leány az Alföldön* és *A molnárléány*. Talán nem véletlen, hogy együtt közölte őket, ugyanis ezekben a falusi polgárosodás jó és rossz példáját, az egyéni jellemek különbözőségéből, jelesen az önzetlenségből, illetve az önzésből fakadó kétféle magatartástípust eleveníti meg - a keretül szolgáló kiadvány rendeltetéséhez igazodva erkölcsi célzattal, követésre buzdító, illetve elriasztó tanmeseként.

Az első novella hőse, Apostagi János szegény, negyedtelkes jobbágyként magához veszi egy tót napszámos árváját. S ezután - miként Kerényi Ferenc találóan megállapította - valóra válik a „jótett helyébe jót várj” népmesei intelme: meggazdagszik, a falu első gazdája, később bírója lesz. Ez tagadhatatlanul szándékolt tanulsága a műnek, hiszen a második részben, a következő nemzedéknél az eset megismétlődik: a tót leány, Julis gondosan ápolja Apostagiék fiát, Pistát, és ezáltal elnyeri nevelőszülei jóindulatát, hogy fiuk feleségül vehesse. Van azonban egy másik etikai mozzanat is a páros történetben: a szorgalom apoteózisa. Apostagi ugyanis már az örökbefogadás előtt is igyekvő parasztember volt, napszámot is a gyarapodás, a talpra állás érdekében vállalt. S utána is szorgos, kemény munkával segítette szerencséje kiteljesedését: „A fa, ha veszteg áll s az ember úgy gyarapszik, ha dolgozik. S Apostagi nemcsak munkás ember volt, hanem rendkívül szerencsés is. Amihez csak fogott, mind sikerült. Igaz, hogy amihez fogott, azt derekasán megfogta s nem kímélte két kezét...” S Julis sem csak egyszeri jótettével érdemelte ki a boldogságot, hanem odaadó hűségével, igyekezetével, rendszeretével: „nem dolgozik többet egy leány sem a faluban” - mondja róla jövőre apósa -, majd így folytatja, mintegy a falusi asszonyeszményt is megfogalmazva: „Jól jár, aki olyat kap, ki dolgozni is tud, szeretni is...” Tehát a szorgalom ebben az elbeszélésben is elnyeri méltó jutalmát: a vagyont, a boldogságot. Emellett újból feltűnik a paraszti család idillje, a szeretet, a megértés erőt adó érzése, a természeti környezet szépsége. Mint ahogy a paraszti öntudat elégedettsége is; Apostagi örömmel nézi bevetett földjét: „ezt ő szántotta, vetette el, e földből fogja tartani gyermekeit...”

A másik novella központi alakja, Farkas molnár szintén önereje, szorgalma, ügyessége révén vált gazdaggá. Nyalka legényként vetődött a faluba, elvette az özvegy molnárnét, s aztán „a malom kereste a földeket, a földek a szőlőt, a szőlők a házat...” Közben azonban lelkülete eltorzult, mert hiányzott belőle a kellő etikai tartás, a jellem belső ereje. Vagyona önzővé, gőgössé, rátartivá tette; nem elégedett meg sorsával, ezért nem is volt boldog. „Aki nem nemes, nem is lehet szerencsés a világon.” Lányát szerelem nélkül házasságba kényszerítené, és ezzel halálba kergeti. Nagyravágyása miatt bűnhődnie kell: bánata csaknem eszelőssé teszi, majd a szabadságharc idején vagyona is megsemmisül.

Ekkortájt írt harmadik elbeszélése, a *Téli vásár* 1855-ben és szintén A magyar nép könyvében jelent meg. Ebben is felbukkan a parasztpolgár figurája, de az előzőeknél erőtlenebb vonásokkal felvázolva. Bandi, a szerelmes ifjú vagyonos legény: „Kertünkben alig férnek el a kazalok”, „Istállónk tele van lovakkal” - mondogatja kedvesének. Az apja azonban nem akarja engedni, hogy feleségül vegye a szegény Viktát. Csak akkor békül meg, amikor kiderül, hogy a lány egy jómódú gulyás számadó unokája. Fellelhető e műben a többi ismert rekvizitum is: a természet fensége, a családi idill, a megbocsátó szeretet, a szorgos igyekezet, a tisztesség. Minden korábbinál egyértelműbben érzékelteti viszont Eötvös, hogy a falusiak gondolkodása mennyire a vagyon körül forgott. Még Vikta is így sóhajt fel, amikor megnézi nagyapja marháit: „De boldog ember kend... Nem is képzelek nagyobb szerencsét, mint ha az embernek ennyi sok szép tehene van.”

Eötvös József 1855 elején kezdte írni és két év múlva adta ki utolsó regényét. *A nőknek* két vonulata emelendő ki szempontunkból: az egyik a parasztpolgár típusának újabb megjelenítése, a másik a személyes boldogság paraszti környezetbe helyezése. Vagyis a népies novellák és *A karthausi* gondolati elemei ötvöződnek itt. A birtokos, vagyonos paraszt egyébként kétféle változatban is jelen van a regényben, mégpedig ugyanazon család két nemzedékében. Az idős Fekete János voltaképpen a fentebb említett orosházi tanyásgazda, Ravasz István irodalmi adaptációja; gondolkodásmódjának jellemzésül Eötvös szinte szó szerint emelte át a Szalayhoz küldött levél egyik passzusát: „Nem hiányoztak ugyan, kik őt arra unszolák, hogy egyetlen fiát iskolába küldje, és úrnak neveltesse, de ő, talán azért, mert nem akarta, hogy fia nálánál nagyobb ember legyen, talán, mert a helyet, melyet a világban elfoglalt, már különben is elég fontosnak s kényelmesnek tartotta, fiát csak saját utódjának, azaz parasztgazdának nevelte, ki, ha sohasem tanult is többet, mint mennyit a falusi iskolában tanítanak, mégis tudja, hogy szavát a faluban meghallgatják; kit sötét posztóköntösében inkább süvegelnek, mint sok urat, s ki, ha néha szép időben béreseivel maga szántogatja földjét, legalább azt mondhatja magának, hogy szebb tizenhármas ökre senkinek sincs a vármegyében.” Az öreg Fekete nem saját szorgalmából jutott háromszáz holdjához; nagyapjától örökölte, aki grófjától kapta, mert megmentette az életét. (Vagyis az író ezúttal a múltba vetíti a jótett és az érte járó jutalom mozzanatát.) Számos tulajdonságában hasonlít Farkas molnárhoz, bár sokkal több jóindulattal: ő is túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a nemesi címnek, makacs, a gög csírái sem hiányoznak belőle, jól leplezett „érzéseiben a legnagyobb arisztokrata volt”. Eötvös mintha elnéző mosollyal szemlélné. Rokonszenvének igazi tárgya - bár szintelenebb figura - a fiú, Fekete András, akinek személyében „a magyar földművelő osztálynak soha nemesebb példányát nem látta”. Ő a gazdaságát is másként vezette, mint apja. „Nem gyarapodik-e minden, mióta ő átvette? - áradozott róla felesége. - Az öregúr [...] jó gazda volt, rendben tartott mindent, és szép vagyont hagyott Andrisra; hanem heves volt s kissé önféjű. [...] A cselédek is csupa félelemből sokat eltitkoltak előtte, s ha valami baj történt, addig takargatták, míg helyrehozása kétszer annyiba került. Így bármi szépnek látszott is gazdasága, bizony volt itt elég hiba. Most mindez másképp van. Andris ritkán heveskedik, de azért mégis minden jobban megy. Maga mondta, noha elébb a föld után semmi adót sem fizettek, ez most kétszer annyit hoz, mint apja idejében...” Majd Mariska mondatai a földművelő munka egyetemes himnuszává emelkednek, még erőteljesebben, még líraibban kifejezve *A karthausi*ban és az *Egy tót leány az Alföldön* című elbeszélésben leírtakat: „az ily ember nemcsak a haszonért, hanem önmagáért is szereti a földet, mert neki szentelte életének nagyobb részét, mert saját homloka izzadságában szántotta fel, maga vetette be, mert maga aratja le. A parasztember földjén nem csak a termést látja, de ahova fordul, egy-egy emléket, egy-egy reményt, s azért számtalan örömet is, melyről az úrnak fogalma sincs. [...] S így ahová csak nézünk, valami szép, valami kedves jut eszünkbe; mintha minden fa és bokor egy régi barát volna, mely a múltra emlékeztet, és sok szép órát ígér.”

Andrásnak apja választotta ezt az életformát, Mariskát, az elveszett gróflányt viszont a véletlen sodorta a parasztok közé. Férje oldalán mégis megtalálta a boldogságot: otthonuk, a virágokkal és gyümölcsfákkal teleültetett udvaruk a jólét, a szeretet, a családi béke, a nyugalom, a konfliktusmentes élet szigete. Eötvös többször is Mariska szájába adja a megelégedettség szavait: „Én tökéletesen szerencsés vagyok, kívánni sem tudnék magamnak más boldogságot, mint melyet élvezek.” S ő - bár szegény - meg is érdemelte ezt a szerencsét, hiszen - akárcsak a tót leány - a falusi nőideál megszemélyesítője: szép, dolgozó, becsületes, szereti férjét, gondosan neveli gyermekeit. Vagyis jó asszony, olyan - ahogy az öreg Fekete mondja -, „mint a napsugár: semmit sem hoz, és mégis minden gyarapodik alatta”.

Ezen idilli kép mellett éles kontraszttal rajzolódik ki a másik nővér, Margit grófnő boldogtalan, halálba torkolló sorsa, egyáltalán a felsőbb osztályok életének haszontalansága, értelmetlen volta. Tehát más környezetben, más történelmi körülmények között visszatér *A karthausi* hajdani, Eötvös szerint változatlanul időszerű mondanivalója, erkölcsi tanulsága: az emberi tevékenység értelme a munkában, a hasznos cselekvésben található fel. Ezért elégedettek, boldogok falusi hősei, mivel ráleltek arra a körre, arra a feladatra, amely igazi célt ad erőfeszítéseiknek, ahol az anyagi kényszer és az úrbéri kötelékek szorításától megszabadulva, saját maguktól, szorgalmuktól, helytállásuktól függ, mire jutnak.

Gondolatilag is, időben is közel áll az imént elemzett művekhez Eötvös József *Novella* című elbeszélése. A Remény című irodalmi és művészeti évkönyvben jelent meg 1861-ben; keletkezése vagy legalábbis az ötlet születése azonban jóval korábbra datálható. Az író hagyatékában fennmaradt az a jegyzetomb, amelybe 1857-ben rögzítette feljegyzéseit. Ebben több helyen is olvashatók a nyomtatott szöveg első fogalmazványai, s szinte mindegyik felett ott van az N vagy Nov jelölés, azaz világosan kitetszik, hogy ezeket eleve a későbbi *Novella* címen közzétett elbeszélésbe szánta. Talán a Remény első, 1858-as kötetébe ígérte, de ekkor nem volt elég ideje a téma kidolgozására.

Az elbeszélés rendkívül sok hasonlóságot mutat *A karthausi* Armand-jának történetével; itt-ott szinte teljes az egybeesés. Erre az irodalomtörténetírás még nem figyelt fel, nyilván azért, mert egyébként is kevés figyelmet szentelt a *Novellának*, nem tartván azt számottevő alkotásnak. A helyszín ezúttal is Svájc, az Alpok egyik völgye. A természeti környezet hasonlóan idilli, mint a regény szóban forgó jelenetében: az utas-narrátor „a hegyi flóra színes virágaival hímzett mezőn” jár, ahol kolompoló csordák, szétszórt pásztorkunyhók és szép parasztházak, sárguló szántóföldek és zöldellő rétek veszik körül. „Mindenütt élet s virulás, mindenütt az emberi szorgalom nyomai, s [...] mindez a legszebb nyári nap meleg világításában.” Itt találkozik a főhőssel, aki - akárcsak Armand Gusztávnak - elmeséli neki élete történetét. Vagyis a forma, a keretes elbeszélés szintén megegyezik a regénybeli megoldással. Szűcs István egy jó módú, Tisza menti jobbágycsalád ivadéka; apja a korábbi elbeszélésekből és *A nővérek*ből megismert vagyonos paraszt példáját idézi: „Telkes gazda, volt bíró [...] már a tanyaföld is elég nagy, hozzá pedig még feles és árendás földet bírtunk...” A legény nősülni akart, a lány viszont testvérét szerette, ezért beállt katonának. S innen kezdve a sorsa - néhány eltéréssel - Armand sorsát formázza. Káplár lesz, de a szabadságharcot - amire Eötvös csak finoman céloz - követően lefokozzák és Ausztriába vezénylik. Átszökik Svájcba és ő is napszámosként dolgozik. Szorgalmával, emberségével ő is kivívja gazdája elismerését, akinek az életét egy lavinaomlásnál önfeláldozóan megmenti. Ő is feleségül kérheti a svájci földműves leányát, akit éppúgy hívnak, mint Armand nejét: Elise - Erzsi. Tehát az erény ismét elnyerte jutalmát, a helytállás, a jótétemény meghozta gyümölcsét. Eötvös tollán így vált az idegenbe szakadt magyar legény a szorgos, erejét jólétre váltó, boldog parasztember mintaképévé. S Erzsi is olyan, mint a népies novellák magyar parasztasszonyai: dolgozó, „jó, becsületes”, őszintén szereti férjét. Lényeges különbség *A karthausi*hoz (és *A nővérek*hez) viszonyítva, hogy

elmaradt az általánosítás, a boldogsággal kapcsolatos filozófiai eszmefuttatás. Megismétlődött viszont a regényekben már látott idilli szituáció: miután befejezte történetét, Szűcs Istvánhoz - akárcsak Armandhoz - megérkezik családja, apósa, felesége és két kisgyermek. Együttlétük a szeretet és a béke örömét sugározza. S még az esti hegyoldal is ezt a nyugalmat árasztja: „Minden nyugodt vala, mintha az egész természet álomba szenderülne; s csak az estharang, melynek gyenge hangjait a szellő felhozó, szakítá félbe a csendet.”

A következő évtizedben Eötvös műveiből eltűnt az idilli parasztkép. Valószínűleg ráébredt, hogy a polgárosodás csak egyesek előtt nyitja meg a felemelkedés, a meggazdagodás útját. Az 1863. évi alföldi aszály és az ezt követő ínség különösen elgondolkodtatta. A Pesti Napló június 23-i számában közölt cikkében önmagának is kénytelen volt bevallani: most már „a vagyonosabb kisebb gazdáink” sem képesek külső segítség, előleg nélkül talpon maradni. S még súlyosabb a baj a napszámosok jóval szélesebb rétegében. Mindazonáltal - figyelmeztet Fenyő István - hangvétele visszafogottabb, mint a hasonló tartalmú reformkori írásokban; elsősorban azt vizsgálta, hogyan lehetne enyhíteni a részlegesnek és átmenetinek hitt csapást.

*

Talán az elmondottak is sejtetni engedik, hogy Eötvös József, ez az örökké élénk szellem, ez a széles látókörű író és politikus korának igazán jelentős kérdéseivel foglalkozott, műveiben a társadalmi fejlődés útjait, lehetőségeit és az egyén helyét, szerepét kutatta. Gondolkodói teljesítményének nagyságát nem csökkenti, hogy olykor téves válaszokat is megfogalmazott. Alighanem ilyen tévedés volt a polgárosodó, vagyonos parasztról kialakított eszményképe. Noha a valóságban léteztek egyedi példái, össztársadalmi méretekben ez az elképzelt, minden konfliktustól mentes, erkölcsileg magasabbrendű világ illúziónak bizonyult; súlyosabb kifejezéssel: utópisztikus ábránd volt. Maga az ábránd azonban túlélte Eötvöst: a kisáru-termelő, független és gazdag parasztság álma gyakran vissza-visszatért a magyar közgondolkodásban és még napjainkban is kísért. Természetesen voltak ennek az eötvösi képnek olyan pozitív vonásai, elemei is, amelyek szintén áttörték az adott kor idő- és térkoordinátáit. Mindenekelőtt azokra az egyetemes érvényű, máig időszerű erkölcsi értékekre, polgári erényekre gondolhatunk, amelyekkel az író idealizált paraszti hőseit ruházta fel: a szorgalom, a kitartás, a becsületesség, az emberség, a hasznos cselekvés, a családi közösség harmóniája. S ilyen a földművelő munka tisztelete.

A POLITIKUS

„... Szabadság és felvilágosultság”

Eötvös József és a magyarországi politikai modernizáció

Vajon mi készítette egy Habsburg-barát, konzervatív főnemes fiát, hogy szakítva családjá aulikus örökségével, a nemzeti gondolat és a polgári átalakulás egyik legkövetkezetesebb híve, egyik programadó vezéralakja legyen? Hiszen követhette volna nagyapja, apja példáját, és ragyogó tehetsége révén lehetett volna magas rangú királyi hivatalnok is. Ez a karrier azonban őt nem csábította: már egészen fiatalon más utat választott. Elhatározását számos tényező motiválta; egyaránt - bár nem egyformán - szerepet játszott benne az egyetemi tanulmányok, az olvasmányok, nevelője, az egykori jakobinus Pruzsinszky József, a barátok, főleg Szalay László és talán mindenekelőtt a korszellem hatása. Eötvös József (1813-1871) tudati ébredése éppen akkor kezdődik, amikor a hazai társadalmi, politikai és kulturális fejlődés fordulóponthoz érkezett, amikor a feudalizmus válságának, a polgárosodás előrehaladásának és a vele szorosan összefonódó nemzeti mozgalomnak a menetében elindul egy új szakasz, a reformkor. A felgyorsult politikai és szellemi mozgás magával ragadta a fogékony ifjút, aki biztatást merített az 1830-as párizsi és belga forradalom híreiből, majd az 1836-37-es nyugat-európai útján szerzett személyes tapasztalataiból is.

Eötvös József választása nem egyedi, de nem is tipikus. Viszonylag korán elveszítette az arisztokráciát egyik alapvető feltételét, vagyonát - apja ugyanis 1841-ben csődbe jutott -, és ettől kezdve írói, publicisztikai munkásságából, pár évig miniszteri fizetéséből és felesége Békés megyei földbirtokának szerény jövedelméből élt. Ilyenformán anyagi helyzete is hozzájárult, hogy nemcsak gondolkodásmódjában, hanem életvitelében is a polgári vagy polgárosodó köznemesi értelmiséghez hasonult; legjobb barátai, leghívebb munkatársai szintén e körből kerültek ki.

Eötvös első igazán nagy, megrázó élménye - miként idősebb kortársa, Széchenyi számára is - a magyarsághoz tartozás felismerése volt. Csak kamaszodó gyerekként tanult meg magyarul; maga mondta el, milyen mély hatást gyakoroltak rá az 1825-27-es országgyűlés nemzeti szellemű szónoklatai, majd az egyetemen hallottak, különösen Horvát István előadásai és az ókori hősök példái. Bizonyára nem véletlen, hogy ifjúkori írásaiban olyan gyakori a hazához intézett érzelmi vallomás; jellemző példa az alig 18 évesen papírra vetett aforizma kezdete: „Szívem belsejét hazaszeretet tölti el...” A harmincas évek reformmozgalmai, Kölcsey Ferenc atyai barátsága nyomán ez a - szerinte is - szent, természetes érzés egyre több tudatos elemmel vegyült: tettekre vágyó és a nemzeti közösség szolgálatát vállaló hazafisággá nemesedett. A pályakezdés bizonytalanságait, a „használni akarás” elvont ideáját felváltotta az életcél konkrét, kifejezetten a hazához kötött megjelölése. Szalay Lászlónak írta 1837 végén: „Eljött az idő, hol végre a nemzetnek, mely múltja hibáirul meggyőződött, irányt kell adnunk, s ez leendő életem iparkodása.” Ekkor már világosan látta az irányt is: kiemelni Magyarországot a feudális elmaradottságból, a tespedésből, a bürokratikus abszolutizmus szorításából, és azon munkálkodni, hogy felzárkózzon a fejlettebb, polgári államokhoz. Vagyis számára a patriotizmus tartalma, a nemzeti program a társadalmi haladás, a polgárosodás, az ország anyagi és szellemi fejlődésének meggyorsítása volt. Egész életében élénk figyelemmel kísérte a világ

eseményeit, ismerte, gondolatilag feldolgozta a kor jelentős eszmeáramlatait, irodalmi és tudományos műveit, és ez a széles látókör, kimagasló műveltség, átlagon felüli tájékozottság szintén a tudatos hazaszeretet bázisán nyugodott. A külföldi tapasztalatokat, az olvasottakat igyekezett a hazai viszonyokra alkalmazni, itthon is megvalósítani. Szilárd meggyőződése volt, hogy a magyarság jövője, léte attól függ, képes-e bekapcsolódni az egyetemes emberi haladás folyamatába.

Eötvös eleinte költőnek készült, elkötelezte magát az ún. irányköltészet, a közéleti töltésű irodalom mellett; reformkori regényei (*A karthausi*, *A falu jegyzője*, *Magyarország 1514-ben*) úttörő módon járultak hozzá a magyar széppróza fejlődéséhez, a modernizáció ügyét szolgálta irodalomszervező munkássága is. Már egészen fiatalon érdeklődött a politika iránt, de jó ideig vonakodott az aktív szerepléstől. Visszatartotta, hogy apja népszerűtlensége miatt személyét előítéllettel fogadták. „S mégis szembeszálltam minden nehézségekkel, leküzdöttem az akadályokat - emlékezett egyik nemrég felbukkant, fiához küldött levelében (1866. március 28.) -, mert a gondolat, hogy nemzetemnek s az emberiségnek nagy szolgálatokat tehetek, s nevet szerezhetek magamnak, nem hagytak nyugodni.”

A Borsod megyei próbálkozások után az 1839-ben megnyílt országgyűlésen mindjárt a politikai harcok frontvonalába került: a főrendi táblán a Batthyány Lajos által vezetett liberális mágnásellenzékhez csatlakozott. A harmincas évek végén, negyvenes évek elején megjelent politikai esszéiben (*Vélemény a fogházjavítás ügyében...* - 1839, *Szegénység Irlandban* - 1840, *A zsidók emancipációja* - 1841) szintén a polgári tartalmú reformok szószólója. Akárcsak a *Kelet népe és Pesti Hírlap* (1841) c. vitáirában, amelyben - kapcsolódva a Kossuth-Széchenyi vitához - egyértelműen állást foglalt az alkotmányos politikai átalakulás szükségessége, közelebbről a reformellenzék kossuthi irányzata mellett. A következő diétán már a felsőtábla egyik legtekintélyesebb tagja, kedvelt és tisztelt szónoka. A negyvenes évek derekán pedig az esztendőök óta szerveződő, határozott arcélú csoport, a centralisták egyik vezéregyénisége.

Politikai tevékenységének eszmei bázisa kezdettől fogva a kor egyik uralkodó, progresszív ideológiai-politikai áramlata, a liberalizmus volt. Tanulmányozott más eszmerendszereket is (szinte élete végéig fellelhető a felvilágosodás hatása), megismerkedett a korabeli szocialisztikus és kommunisztikus tanokkal is, mérlegelte lehetőségeiket, de végül is elvetette azokat, mivel úgy vélte, nem nyújtanak reális történelmi alternatívát. A világ és az ország problémáira inkább adnak adekvát válaszokat a liberális Bentham, Guizot, Constant, Tocqueville nézetei. Észrevette ő a polgári országok ellentmondásait is, komolyan foglalkoztatták a szabad verseny kapitalizmus negatív velejárói: a pauperizmus, az erkölcsi romlás, a törtetés stb. Bírálta is e hibákat, de azt tartotta róluk, hogy ezek a kezdeti nehézségei, amelyek kellő körülményekkel kiküszöbölhetők, elsősorban - miként ezt legutóbb Schlett István életrajzi monográfiájában kimutatta - éppen a liberális elvek következetes érvényesítésével. Eötvös sokáig és őszintén hitte, hogy Magyarországon a polgárosodás fejlődési anomáliái elkerülhetők, nálunk a nyugati minta javított változata is megvalósítható.

Eötvös a szabadságot tekintette az ember legsajátabb eszméjének, a társadalmi haladás célját az egyéni (individuális) szabadság kiteljesedésében látta; Magyarországon is az autonóm személy teljes szabadságát kívánta biztosítani politikai, gazdasági és kulturális téren. Ezért emelt szót - beszédeiben és imént említett írásaiban - a vallásszabadság, a szólás- és sajtószabadság (vagyis a szabad gondolatközlés, véleménynyilvánítás joga), a szabad birtokbírhatóság, az egyesülési és társulási szabadság stb. érdekében. Mintegy mindennek előfeltételeként követelte mindennemű előjog, társadalmi megkülönböztetés, jelesen a nemesi kiváltságok eltörlését, a törvény előtti egyenlőséget, a jobbágyság felszámolását, a zsidók egyenjogúsítását, a büntetőbíráskodás reformját (az esküdtszékek bevezetését), a városi közigazgatás módosítását stb.

Egyaránt sürgette a túlhaladott feudális jogrend megváltoztatását (egyebek között ezért vállalt részt a büntetőjogi kodifikációt előkészítő országgyűlési bizottságban is) és az ország anyagi, gazdasági gyarapodását (az ipar fejlesztését, a közlekedés tökéletesítését, a kereskedelem fellendülését). A negyvenes évek fejleményei, főleg az 1843-44-es országgyűlés felemás eredményei, huzavonái, a közteherviselés és ennek kapcsán a liberális politikusok ellen fellépő kismanes tömegek agresszív magatartása, továbbá a konzervatív abszolutizmus makacs ellenállása azonban arról győzték meg, hogy a magyarországi polgári átalakulás nem lehetséges az államszerkezet, a törvényhozás és a kormányzat gyökeres átalakítása, egy újfajta, liberális alkotmányosság nélkül. Az ún. centralista Pesti Hírlap hasábjain közzétett cikkeiben ezt a feladatot állította az első helyre. A magyarországi liberalizmus táborán belül elég jól elkülöníthető csoportosulás 1844 nyarán Kossuth Lajostól vette át az újság szerkesztését. Nevezték őket doktrinereknek is, mert tudományos színvonalon, elméleti alapossággal foglalkoztak a felvetett kérdésekkel; vitathatatlan érdemük, hogy a hazai közvéleménnyel megismertették a parlamenti kormányzás elveit, és részletekbe menően kidolgozták a magyar polgári állam tervezetét. Ma inkább a centralisták megnevezés ismert; részben jogosan, mert Eötvösök valóban a központosítás gondolatát népszerűsítették, bár nemigen lehet erre leegyszerűsíteni a nézeteiket.

Eötvös - társaival együtt - éles támadást indított az elavult nemesi vármegyerendszer mint a konzervativizmus fő bástyája, a modernizációt akadályozó szervezet ellen. A rendi országgyűlés helyett népképviselői elven alapuló parlamentet és ennek felelős erős központi kormányt akart. Vagyis elhatárolta magát az akkori abszolutisztikus centralizációtól is. Arra számított, hogy a birodalom másik fele, az osztrák császárság szintén alkotmányosan alakul át, s ez lehet a biztosítéka a hazai reformoknak, a nemzeti önrendelkezésnek. A népképviselői jelleget érvényesítette volna a vármegyék és a szabad királyi városok esetében is; mégpedig a saját ügyekre korlátozódó helyhatósági önkormányzat erősítésével. Nem fogadta el a választójog kiterjesztésének azt a formáját, amely a nemeseket minden megkötöttség nélkül továbbra is részesítette volna e jogban; vagyoni, illetve műveltségi cenzust javasolt, ami felfogása szerint azt jelentette, hogy nem minden egyén, hanem mindenfajta osztály vagy réteg érdeke jut képviselőnek a parlamentben és a helyhatósági testületekben. Konceptiójában a hatalmi ágak szétválasztása is szerepelt: alkotmányos törvényhozást, erős - de felelős - kormányt, végrehajtó hatalmat és külön, független bíróságokat szorgalmazott.

A centralisták elkülönülésének, sőt átmeneti elszigetelődésének oka volt az is, hogy szemben a hazai liberálisok többségével, a polgárosodás folyamatában nem az érdekelt nemességnek, hanem a polgárságnak, az értelmiségnek - egy leendő középosztálynak szánták volna a vezető szerepet. S éppen ebben rejlik Eötvös munkásságának is egyik mély ellentmondása: liberalizmus következő, nem terhelték rendi, nemesi vonások, ám nem volt még kellő társadalmi bázisa: a polgárság erőtlenség, az értelmiségi középosztály kialakulatlan, az árutermelő parasztság pedig jogtalan vagy csak korlátozott jogokkal rendelkezett.

A liberális ellenzék vezérkarának kérésére - az egység megtartása végett - a centralisták másfél év múlva lemondtak a nemesi vármegyerendszer elleni támadásról. Ezután Eötvös - a cenzúrát elkerülendő - külföldön, Lipcsében kiadott *Reform* (1846) című könyvében foglalta össze és egészítette ki mindazt, amit a politikai intézményrendszer újjászervezéséről a Pesti Hírlapban megírt. A lapnak is állandó munkatársa maradt, 1846-47-ben - többnyire névtelenül vagy álnéven (pl. *Agricola levelei*, *A nyomor és óvszerei*, *Teendőink*) - elsősorban a gazdasági átalakulás és az ennek megfelelő jogi szabályozás programját, valamint a népoktatás aktuális tennivalóit vázolta fel. Egyre radikálisabban nyilatkozott a feudális viszonyok tarthatatlanságáról, az ősiség eltörléséről, a szabad polgári tulajdon megteremtéséről, az állami támogatással végbemenő örökösödésről, a nemesi adókötelezettség bevezetéséről stb. A *Reform* és a

hírlapi cikkek tömör summája: Magyarországon halaszthatatlan a változtatás, és a változásnak gyökeresnek, átfogónak kell lennie.

Mint minden mélyen gondolkodó politikus, Eötvös is szemben találta magát a nagy kérdéssel: hogyan történhet meg a feudális viszonyok felszámolása, hogyan valósítható meg a szabadság, jogegyenlőség és jólét állama? Történetfilozófiai megfontolások alapján és a körülmények ismeretében arra a következtetésre jutott, hogy hazánkban a békés átmenet útján jöhet létre az új társadalmi-gazdasági alakulat. Ebből a szempontból jelképes erejű fentebb említett könyvének a címe - *Reform* -, valamint sokszor idézett kezdőmondata - „Hazánk nem maradhat jelen helyzetében...” -, de az is, ahol a zárósorokban olyan haladást óhajt, amely „a szabadság s rend érdekeit” együttesen érvényesíti. Radikális megújulást akart, de forradalom nélkül. Nem vitatta ugyan a forradalmi változások eredményeit, az azért követelt árat viszont sokallta, az áldozatokat sajnálta. Voltaképpen a forradalmak jogosultságát sem tagadta (szép példája ennek a Dózsa-regény is); megrázó szavakkal ecsetelte a nép tűrhetetlen nyomorát, az emberi méltóság megcsúfolását, a zsarnokság önkényét, amelyek előidézik a felkeléseket. A forradalmi módszerekkel, eszközökkel, kiváltképp a forradalmi erőszakkal azonban nem értett egyet. Szerinte ésszerű reformokkal, megfelelő jogszabályokkal, az államszervezet módosításával megelőzhető, hogy az ellentétek a végsőig, a robbanásig feszüljenek.

Felfogását híven tükrözi 1848-ban tanúsított magatartása. Márciusban, a pesti és pozsonyi - és nem utolsósorban a bécsi - események láttán igazoltnak vélte saját elgondolásait a békés átmenet lehetőségéről. Az áprilisi törvényekre - amelyekben örömmel fedezte fel a centralista csoport által kimunkált elveket is - úgy tekintett, hogy azok a polgári fejlődés útját nyitják meg. Őszintén hitte, hogy a nemzeti önállóságát elnyert Magyarország az európai és ausztriai átalakulás (utóbbiban az alkotmányos átalakulás) sodrában bekapcsolódhat az általános haladás élvonalába, felzárkózhat a nyugati országokhoz. Jó szívvel vállalta a miniszteri megbízást, nagyszabású terveket készített, köztük egy-egy igen színvonalas és korszerű népoktatási és egyetemi törvényjavaslatot. Személy szerint is nagy erőfeszítéseket tett, hogy a bécsi udvarral folytatott tárgyalásokon az éleződő konfliktust tompítsa. Amikor viszont ennek esélyeit veszni látta, a szabadságharcot, a márciusi forradalom vívmányainak fegyveres megvédését már nem vállalta, szeptember végén inkább külföldre távozott.

Emigrációjában, majd a forradalmi hullám elülte után is élénken foglalkoztatták a társadalmi fejlődés kérdései. Azt látta, hogy a polgári átalakulás néhány alapvető elemét - pl. az úrbériség kiiktatása, a jogegyenlőség, a közteherviselés - már az abszolutista reakció sem képes felszámolni, de látnia kellett azt is, hogy a magyarországi polgárosodást gátló tényezők egy része megmaradt: nem változott az állam irányításának abszolutizmusa, nem sikerült megőrizni a nemzeti önrendelkezést. A szabadságharc eseményei mindennél élesebben irányították rá a figyelmét a nemzeti-nemzetiségi problémára, aminek addig nem tulajdonított túlzott jelentőséget.

Az európai forradalmak fontos tanulsága volt számára, hogy a szabadság és egyenlőség eszméje ellentmondásba kerülhet egymással. Kérdéseire, aggályaira választ, megoldást keresett. Szembenézett önmagával is: vajon helyesen gondolkodott-e, helyesen cselekedett-e korábban? Töprengéseinek, tépelődéseinek kiemelkedő terméke - nemcsak terjedelme, sokkal inkább gondolati mélysége révén - *A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* (az államra) (1851-54) című, nemzetközi elismerést aratott értekezése. Ebben - megvizsgálva a történelmi előzményeket és mérlegelve az ellenérveket is - ismételten állást foglalt a liberalizmus és a polgári fejlődés, a nyugati civilizáció felsőbbisége mellett. Gondolatmenete, kitekintése mindvégig egyetemes, de nyilvánvaló, hogy a hazai, a konkrét viszonyokra is megoldási javaslatokat kívánt találni, kimunkálni.

Államtudományi munkájában három eszme, a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség problémakörét, egymáshoz való viszonyát elemezte. Változatlanul a szabadság (az egyéni szabadság) eszméjének elsőbbségét hangsúlyozta, hozzátéve, hogy az egyes ember nem bírhat korlátlan szabadsággal, két okból: egyrészt ezáltal mások, más egyének jogait, szabadságát sértené, tevékenységüket gátolná, másrészt a környező tárgyak, a természet feletti hatalmat a társadalom, a közösség által nyeri. Az egyenlőségnek szintén csak „egy bizonyos foka” létesíthető, s ez a jogegyenlőség, amely a törvény előtti és mindenekelőtt a polgári szabadságjogok gyakorlásában való egyenlőséget jelenti. Eötvös ily módon oldotta fel a szabadság és az egyenlőség eszméjének ellentmondását, az előbbi javára. Eszerint a két elv nem akadályozza egymás érvényesülését, épp ellenkezőleg, erősítik, kiegészítik egymást. Hasonlóan közelítette meg a nemzetiség eszméjét is, amely - szerinte - az egyéni szabadság elvének alkalmazása a nemzeti közösségekre, vagyis másodlagos ahhoz képest. Úgy képzelte, hogy a kisebbségben élő népek igényei az egyéni szabadság és a jogegyenlőség - vagyis a teljes állampolgári egyenjogúság - elvének alkalmazásával kielégíthetők, ily módon a nemzetiségi kérdés megoldható.

Értekezésében egy olyan ideális államberendezkedés modelljét vázolta fel, amely az egyének szabadságát és a politikai egyenlőséget garantálná. Továbbra is elutasította a feudális abszolutizmust, a feudális széttagoltságot, de el a népfelség demokratikus elvét s lényegében a köztársasági államformát is, akárcsak a korai szocialisták egyenlősítő utópiáit. Szerinte a korlátlan egyeduralkodó és a korlátlan népuralom egyaránt abszolutizmus, gyökeres ellentétben áll az egyéni szabadság eszméjével. Az ő értelmezésében a demokrácia olyan hatalmi forma, ahol a nemzet felsőbb és alsóbb osztályai egyaránt befolyást gyakorolnak, ki-ki a saját érdekszférájában, a műveltség szintje mellett lehetséges módon, egymás megszorítása nélkül. Olyan intézményekre van tehát szükség, amelyek mozgásteret adnak a különféle társadalmi rétegeknek, csoportoknak, de nem engedik, hogy egyik vagy másik túlzott hatalomra tegyen szert; amelyek organizálják a különböző, sokszor ellentétes - tevékenységek irányát, s ezáltal segítenek a rend, a nyugalom fenntartásában.

Eötvös eszménye a liberális, ésszerűen szervezett alkotmányos monarchia. Az alkotmány biztosítja az egyén szabadságjogait, törvények szabályozzák az állami intézmények és a közigazgatási apparátus struktúráját, hatáskörét, tevékenységüket pedig a közvélemény, illetve a politikai pártok ellenőrzik. A központi hatalom - a népképviselői parlament, a felelős kormány, a bíróságok - szerveivel a helyhatósági (megyei, városi, községi) autonómiát, ezzel pedig az egyesületeket és az egyházakat állította szembe; ez utóbbiakon keresztül is érvényesülne az egyén befolyása a közügyekre. A területi és vallásfelekezeti önkormányzat a nemzetiségi jogok gyakorlásának is terepe lehetne. E bonyolult egyensúlyrendszer - ahol mindegyik hatalmi tényező és társadalmi közösség kizárólag a saját dolgait intézi - tartaná működésben, szilárdítaná meg a polgári állam gépezetét, épületét.

Az elméleti konstrukciót szívesen alkalmazta volna a gyakorlatban, közelebbről Magyarország és Ausztria viszonyában is. Eötvösnek már a reformkorban az volt a véleménye - sok más liberális politikussal együtt -, hogy a Habsburg-birodalom léte, más szóval: a magyar királyság és az osztrák császárság államszövetsége történelmi, geopolitikai szükségszerűség, az európai egyensúly egyik biztosítója, garancia a fenyegető pánszláv és pángermán veszéllyel szemben. De már ekkor, 1848-ban is csaknem természetesen tartotta, hogy a hazai és az ausztriai polgári, alkotmányos fejlődés csak együtt haladhat, csak egy alkotmányos birodalom keretében marad meg az integritás. A szabadságharc eseményei döbbszerűen rá, hogy ez az elképzelés nem valósulhat meg zökkenőmentesen, mert rendkívül erős érdekekbe ütközik. Az ötvenes és hatvanas években fokozatosan módosult a véleménye, két sarkpontja azonban volt, ahol következetes maradt önmagához: továbbra is abból indult ki, hogy az európai egyensúly

feltétele egy nagy, erős közép-európai állam; s mindvégig egy alkotmányosan szervezett, a polgári szabadságot biztosító összbiródat képzelt el, ebben kereste hazánk helyét. Az önkényuralom első szakaszában megelégedett volna a nemzetiségi-tartományi autonómiával is, az 1859-60-as fordulat után viszont már Magyarország törvényhozási különállásáról, még pontosabban belügyi autonómiájáról beszélt.

A provizórium éveiben visszatért '48-as és azt megelőző nézeteihez. Magyarország és Ausztria perszónálunióját, majd az alkotmányos dualizmust szorgalmazta, eleinte Deák Ferencnél türelmetlenebbül, majd vele szövetkezve, őt támogatva. A kapitalizmus hazai kibontakozásának felgyorsulását, a politikai szabadságjogok biztosítását, a kulturális előrelépést, a mezőgazdaság, az ipar és a közlekedés fejlődésére egyaránt gátlóan ható tőkehiány megszüntetését a nemzeti önállóság újbóli megteremtésétől, valamilyen osztrák-magyar kiegyezéstől várta. „Valamennyien meg vagyunk győződve - mondta 1866. június 14-én a képviselőházban, hogy ez ország jóléte más úton, mint alkotmányos állásunk teljes helyreállítása által, el nem érhető...”

A kiegyezést a magyarországi és ausztriai liberális erők összefogásától remélte; képviselőként és a Politikai Hetilap (1865-66) kiadójaként is ezen munkálkodott. Noha ez a vágya nem teljesült, és jól érzékelte a hiányokat, mégis úgy vélte, a dualista formáció óriási esély a magyarság számára. Most már - jelentette ki az MTA 1868-as közgyűlésén - „a nemzet saját ügyeinek elintézésében oly szabadsággal bír, minő neki századok óta nem engedtetett”. A kiegyezés hosszú távra biztosíthatja Magyarország számára a rendet, a nyugalmat, a belső önállóságot, védi külső biztonságát a nagyhatalmak ellenében; olyan szilárd államjogi keret lehet, amelyben a feudális maradványok végleg felszámolhatók, a polgári modernizáció végrehajtható, valóra válhat „a polgári szabadságnak és nyugati civilizációnak Európa ezen részében megalapítása”. Éppen ezért elszomorította, máskor bosszantotta, hogy a képviselők felesleges közjogi vitatkozással töltik a drága időt; fiához írt leveleiben és naplójában sokszor lesújtóan nyilatkozott a parlamenti szócsatákról. Tudta ő, hiszen látnia kellett, hogy a gyors haladásnak komoly akadályai vannak: a műveletlenség, a társadalmi viszonyok elmaradottsága, a nem akarás, olykor még a nemzet képviselői sem értek meg a valódi alkotmányosságra. Mégis „mennyi kínokat okoz a lassúság - panaszolta fiának 1868. június 30-án -, melyet itt mindenütt tapasztalok. Ölöm magamat, s nem mozdul semmi helyéből”.

Valóban nagyon sokat vállalt magára a kiegyezést követő években; másodszor is ő lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter, de mint a miniszterelnök mindenkori helyettese nemcsak a tárcájához tartozó ügyekkel foglalkozott, a parlamentben is gyakran ő képviselte a kormány álláspontját. Ő irányította azt a bizottságot is, amely a nemzetiségi törvényjavaslatot előkészítette. Az elsők között kívánta rendezni - az *Uralkodó eszmék*-ben, az 1861-es országgyűlésen és *A nemzetiségi kérdés* (1865) című röpiratában kitért elve alapján - ezt a bonyolult problémát, a belső megbékélés, a magyarországi népek együttműködése érdekében és szellemében. Most is úgy látta: a nemzetiségi az egyéni szabadság, a jogegyenlőség és a széles körű nyelvhasználat garantálásával, az egyesülési jog, a megyei és községi önkormányzat, a vallásfelekezeti autonómia révén teljes egyenjogúságot élvezhetnek. A kollektív jogok megadását, valamint a közigazgatási határok etnikai alapon történő kijelölését viszont ellenezte, mert ez az ország területi egységét szétfeszítené. Végül is ezt a koncepciót sem sikerült teljes egészében elfogadtatnia, a képviselőházi többség nyomására az egy politikai nemzet teóriája került előtérbe (amely a magyarság kiváltságos helyzetét rögzítette), de az 1868:44. törvénycikk még így, kompromisszumos formájában is elismerten európai színvonalú alkotás volt.

Eötvös egyik kezdeményezője volt - híven korábbi nézeteihez - a közigazgatás korszerűsítésének és a bírói szervezet újjáalakításának. Talán nem érdektelen megjegyezni: meggyőződéssel vallotta azt, hogy az ország modernizációjához felkészült hivatalnoki apparátusra van szükség, a kormány szerveknél, a megyei és városi közigazgatásban szakértő munkatársakat kell alkalmazni vagy kinevelni. S hogy példát mutasson, minisztériumában kiváló szakemberekkel vette körül magát, pl. Tanárky Gedeon, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Gönczy Pál dolgozott mellette.

Miniszterként megpróbálta a gyakorlatban megvalósítani a több évtizede sürgetett vallás-egyenlőséget. Személyes érdeme is a görögkeleti egyház újjászervezése, a protestáns és a katolikus egyházak teljes viszonyosságának kimondása, és az ő nevéhez fűződik az izraeliták polgári és politikai emancipációjáról szóló törvény (1867:17. tc.). Nagy álma volt a katolikus autonómia, a katolikus egyház feudális szerkezetének átalakítása, mégpedig úgy, hogy a világi hívők olyan befolyásra tegyenek szert, mint a protestánsoknál, az egyház mint magántársaság, autonóm egyesület maga intézze vallási és iskolai dolgait. Voltaképpen a „szabad egyház szabad államban” liberális koncepciójából indult ki, az állam és egyház szétválasztására törekedett. A klérus ellenállása miatt azonban ez a terve kudarcot vallott. Szabadelvű eszméiből következett, hogy szembefordult a pápai csalatkozhatatlansági dogmával, amelyet az abszolutisztikus elv egyházi alkalmazásának minősített.

Liberális kortársaival megegyezően Eötvös is úgy vélekedett, hogy a hazai polgárosodás, a nyugati civilizációhoz való csatlakozás egyik alapkövetelménye, a szabadságjogok gyakorlásának elengedhetetlen eszköze, a tényleges politikai jogi egyenlőség biztosítója az általános műveltségi színvonal emelése és a modern kulturális intézményhálózat kiépítése. „Műveltség nélkül a legszebb alkotmány holt betűnél egyéb soha nem lesz” - írta már 1846. május 12-én, majd életútjának, élettapasztalatainak mintegy összegzéseként jelenik meg az Akadémia 1870. május 28-ai közgyűlésének elnöki megnyitójában a következő gondolat: „Az állam kifejlődése is csak ott lehetséges, ahol annak fő feltételei: a szabadság és felvilágosultság nem hiányzanak.” A nemzet szellemi művelését, különösen a köznevelést szinte fontosabbnak tartotta a gazdasági erőfeszítéseknél is, felismerve, hogy a nemzetgazdaság fejlesztése, jövője jórészt az emberi tényezőktől függ. A képviselőházban hangzott el 1868. június 23-án: „Mai időben teljes meggyőződésem szerint minden áldozat, melyet az anyagi célok előmozdítására teszünk, közlekedési eszközeink megjavítása, pénzügyi viszonyainkat szabályozó törvények, mind nem fognak célhoz vezetni, még az anyagi érdekek terén sem, ha nem gondoskodunk mindenekelőtt a népnek értelmi neveléséről.”

Kétségtelenül legjelentősebb művelődéspolitikai alkotása, hazánk első népoktatási törvénye - az 1868:38. tc. - európai mércével mérve is korszerű jogszabály. A tényleges hazai igényekre, a polgári fejlődés igényeire válaszolt, ugyanakkor megelőzte korát (sőt számos, fejlettebb polgári országot is), hosszú évtizedekre megalapozta a magyar közoktatásügyet. Intézkedett a valamennyi iskolára kiterjedő állami felügyeletről. A községi (városi) iskolák irányító hatóságait az önkormányzati elv alkalmazásával jelölte ki: a lakosság választotta az iskolaszéket, és képviselői vettek részt a megyei oktatásügyi tanácsokban is.

Eötvös a magyar oktatásügy más ágaiban, sőt a magyar művelődésügy egészében hasonló reformokat akart végrehajtani. 1867-ben új gimnáziumi tantervet adott ki, 1870-ben törvényjavaslatot terjesztett elő az óvodákról, a középiskolákról, a pesti egyetem újjászervezéséről, a második magyarországi tudományegyetem, a kolozsvári felállításáról, a József Ipartanoda műegyetemi rangra emeléséről (ezeket azonban csak halála után tárgyalták vagy valósították meg), ugyanebben az esztendőben öt főreáltanodát szervezett. Az első egyike, aki felismerte az iskolán kívüli oktatás fontosságát. Segítette a képző- és zeneművészet fejlődését, tervet

dolgoztatott ki a műemlékek helyreállítására. Újjászerveztette a Nemzeti Múzeumot; megvásárolta az Eszterházyak képgyűjteményét, s ezzel lerakta a majdani Szépművészeti Múzeum alapjait. Rendezte - müncheni mintára - az Országos Széchényi Könyvtár állományát, megfogalmazta a nagy tudományos könyvtárak gyűjtőköri elhatárolásának elvét; sőt egy könyvtári törvény munkálatait is elkezdte. Miniszterként és a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként nagyon sokat tett a hazai tudományosságért, különösen a természet-, műszaki és agrártudományok új ágainak meghonosításáért. Szorgalmazta az Akadémia csaknem kizárólagos nemzeti funkciójának módosítását, kibővítését, hogy az intézet részt vehessen a nyugati technikai civilizációs vívmányok hazai megvalósításáért és a polgári szabadságért folyó küzdelemben is. Személyes közreműködésével, közbenjárására 1869-ben született meg az új alapszabály; ezáltal az MTA a tudomány minden ágát kutatási körébe vonta, dominánssá váltak a tisztán tudományos feladatok, a változás a tudományok önállóbb és szabadabb fejlődését szolgálta.

Eötvös az államháztartás szűkös helyzetében is igyekezett a művelődés számára szükségesnek tartott költségeket kiharcolni, vállalva a kicsinyes vádaskodásokat. Jellemző mozzanat e téren az aradi líceum épülete, amelyet többen hivalkodónak minősítettek. Naplójában így reflektált erre (1870. október 16-án): „Akartam, hogy a tudomány palotában lakjék. Nálunk, hol az értelem még gyenge, hatni kell a képzeletre is, és én azt hiszem, hogy éppen az, hogy a tudományok, s pedig a reáltudományok műhelye ily nagyszerű, hatni fog az Alföld minden lakóira, kik Aradon gyakran megfordulnak.” Komoly anyagiakat áldozott tárcája költségvetéséből arra is, hogy tehetséges diákokat, fiatal tanárokat, művészeket és más szakembereket külföldre küldjön, ösztöndíjjal vagy államsegéllyel támogasson, mert pontosan tudta, hogy a hazai művelődésügy korszerűsítése csak akkor képzelhető el, gyorsítható fel, ha a nyugati polgári országok, intézmények tapasztalatait megismerjük, átvesszük.

Eredményes, tartós lehet-e a társadalmi, gazdasági, politikai átalakulás anélkül, hogy az emberek, az emberi viszonylatok megváltoznának? Eötvös nemegyszer feltette magának e kérdést, és a válasza mindig nemleges volt. Modernizációs programjának egyik központi kategóriája az erkölcs, a polgári éthosz. A társadalom fejlődésében nagy szerepet tulajdonított a morális tényezőknek; példaként hozható fel 1870. augusztus 8-án kelt naplójegyzete: már a francia-porosz háború kezdetén megjósolta a németek győzelmét, mert „az, hogy egy nép [a francia], mely erkölcsiség tekintetében annyira süllyedett, s csak anyagi élvezet után sóvárog, harcias erényeiben is süllyedni fog, [...] nem lehet kétséges”. Erkölcsi elveit egyébként leginkább regényalakjai elevenítik meg, és sokat elmélkedett etikai kérdésekről naplójában, valamint fiához írt leveleiben is.

Eötvös magatartáseszménye a liberalizmus gondolkörében fogant. Morális felfogásának két meghatározó eleme a szabadság és a művelődés. Szerinte a legfontosabb emberi tulajdonság a szabad akarat, vagyis az autonóm választás és döntés lehetősége, amiből következik a személyes erkölcsi felelősség. A szabad akarat viszont nem sajátja mindenkinek, de bárki megszerezheti, kivívhatja a tanulás, a „tökéletesebbülés”, a képességek kifejlesztése által. A műveltség, az értelem gyarapodása előnyösen hat az érzelmek, az erkölcsi érzékek formálódására, segít a rossz tulajdonságok (pl. a fényűzési hajlam, a tunyaság) leküzdésében, ugyanakkor a szilárd akarat pótolhatatlan eszköze az észbeli tehetségek továbbfejlesztésének, a tudás bővítésének, társadalmi hasznosításának. Szemében az ész relatív, a jellem abszolút beccsel bír; vagyis az egyén csak akkor válhat valóban értékes tagjává a nemzetnek, az emberiségnek, ha értelme, műveltsége erénnyel, tiszta jellemmel párosul.

Eötvös egyik alaptétele, hogy minden egyes embernek természetes joga van az életre, a boldogságra. A boldogság nála voltaképpen a megelégedettséggel, az önmegvalósítással, a lelki békével azonos, amelynek forrása a hasznos, az embertársak javára végzett munka és a harmonikus családi élet. Vagyis az egyén és a közösség boldogulása, felemelkedése elválaszthatatlan egymástól, ezért állítja erkölcsi követelményként a közszolgálatot, a személyes és a közösségi érdeket kölcsönösen előmozdító tevékenységet. „Kinek egy olyan feladat jutott - olvasható 1870. november 6-ai naplójegyzetében -, mely nagy erőmegfeszítést igényel, annak azon kell lenni, hogy e feladatát személyes indokaival összeköttetésbe hozza, hogy az, minek teljesítése kötelesség, egyszersmint egoizmusát elégítse ki. Ez a polgári erények politikája...” Ezért is ideálja a szorgalmas, kitartó, állhatatos ember - legyen az polgár, paraszt vagy értelmiségi -, más megközelítésben az ésszerű gazdálkodás, az érzelmi tényezőkre is figyelő ügyintézés, a közhaszonra törekvő tudományos kutatás. A vázolt felfogásból fakad, hogy szót emelt mindenféle igazságtalanság, elnyomás, a nyomor, a kiszolgáltatottság, az önzés ellen; egész gondolatvilágát áthatotta a mélységes humanizmus, amelynek egyik szép tanúbizonysága, egyik legprogresszívebb eleme a háborúellenesség és az antimilitarizmus.

Magasrendű etikai elvárásait saját életével, tetteivel igazolta. Fiatal éveitől felfokozott küldetéstudat és cselekvésvágy munkált benne, s később is, idősebb korában is a hivatás, a tudatosan vállalt feladat teljesítését tartotta elsődleges kötelességének. Fiát arra intette 1867. december 31-én: „minden való megelégedés csak azon aránytól függ, melyben hivatásunkat betöltjük...”. Miniszterként igyekezett ezen normának megfelelni, igyekezett pontos hivatalnok lenni. Kései naplójában szinte mindennap rögzítette, hány kérelmezőt fogadott. S bár nem tagadta, hogy ez terhes számára, mély emberi együttérzéssel, megértéssel hallgatta ügyfeleit: „Nem kellene elfeledni - jutott eszébe 1870. szeptember 22-én -, hogy mi a miniszternek aprósága, a panaszlóra nézve életkérdés lehet”.

Ezt az embert, ezt a politikust, aki az önzetlenséget, a felelősségérzetet, a becsületességet, az önmagával szembeni szigorot oly fontosnak tudta, és akit a mélyen átélt eszmék, a belső meggyőződés, hit vezéreltek, érthető módon elkeserítette, amit a kiegyezés után közvetlen környezetében tapasztalt. Nemcsak az bántotta, hogy reformtervei csak részben sikerültek, hogy a közjogi viták, a nemzetiségi ellentétek, a konzervatív erők lassították a polgári fejlődés menetét; nem, mert jól látta - naplójában 1870. október 6-án le is írta -, hogy: „Azon politikai intézmények, melyek a 19-ik század kultúrájából fejlődtek, nem felelhetnek meg teljesen céloknak oly viszonyok között, melyek a középkorból maradtak fel...” De nehezen békült meg a romló erkölcsi viszonyokkal. Már 1867 őszén a „morális katzenjammer” érzéséről számolt be fiának, jó másfél évvel később pedig így panaszkodott neki: „Fáj lelkem, ha reá gondolok, s naponként világosabban látom, hogy legfőbb érdekeink pénz és brutalitás által határozottak el.” Vigasztalást a munkában talált. Hányszor, de hányszor megvallotta titkos naplójának, hogy szívesen hátat fordítana az egész politikai életnek, szívesen megválna a miniszteri tisztségtől; de mindig felülkerekedett benne a kötelesség- és felelősségtudat: vállalnia kellett, vállalnia kell, mert a magas hivatal lehetőséget ad, hogy másoknak használjon.

„... A nevelés elrendezése”

Eötvös József oktatáspolitikai nézetei a reformkorban

Magyarország első vallás- és közoktatásügyi minisztere, Eötvös József báró alig múlt 34 éves, amikor a király kinevezte e tisztségre. A független, felelős magyar minisztérium legfiatalabb tagja sokak szerint pusztán politikai megfontolásból, a liberális ellenzéken belül kialakult centralista csoport képviselőjeként került a kormányba; némelyek az okok között megemlítik valláspolitikai tevékenységét is. Ma már aligha deríthető ki, kitől származik ez a feltételezés; valószínűleg egy-két korabeli megnyilatkozást értettek félre a kutatók. A kortársak, különösen a hozzá közelebb állók ugyanis jól tudták, hogy Eötvös a kultusztárca másik területén, a közoktatásügyben is jártas, országgyűlési és publicisztikai vitákban edződött politikus. Minisztertársa Mészáros Lázár magától értetődően jegyezte meg visszaemlékezésében: „Ő ismerte a nevelési, oktatási ügyet.”

Eötvös József zseni ifjúságától kezdve élénken érdeklődött a művelődés, közelebbről a nevelés kérdései iránt. Másfél évszázados távlatban, egész életművének ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy alig 18 évesen már így elmélkedett egyik levelében az ország jövőjéről: „...közönséges [azaz általános - B. M.] cultura az út...”. Hasonlóan vélekedett az ugyancsak ez idő tájt keletkezett aforizmájában: „Minden nemzetben nagy erő szendereg, de szendereg csak, és a pallérozás serkenti fel.” Nem nehéz ezekben a gondolatokban felismerni a felvilágosodás eszmerendszerének hatását. Eötvös későbbi művelődés- és oktatáspolitikai nézeteinek gyökerei ide nyúlnak vissza, innen merítette a munkásságát mindvégig átható, abban központi helyet elfoglaló alaptételt, mely szerint a művelődésnek, a nevelésnek, az iskolai oktatásnak nagy, meghatározó szerepe van az egyén, a nemzet, az emberiség életében, fejlődésében.

Első két regényében hőseinek sorsával éppen azt demonstrálta, hogy az egyes ember életútját mennyire befolyásolják azok a családi, nevelői, környezeti hatások, amelyek a gyermekkorban érik a lelkét: „egész jövőnk nevelésünk által többnyire meghatározottat” - írta *A karthausi*-ban. Mindkét műben hangsúlyozta az érzelmi és az erkölcsi nevelés fontosságát. Keményen bírálta az előkelő családok szokásait: a szülők rideg magatartását, a vak engedelmességre szoktatást, a „szoba-dresszúrét”-nak nevezett, a többi gyerektől elszigetelő házi tanítást, és nagyon rossz véleménnyel volt a bennlakásos intézetekről is, ahol az érzéketlen felügyelőknek vannak kiszolgáltatva a gyerekek, és ahol „az egyenlő nevelés többnyire egyenlő nevelatlenséget fejt ki.” A korabeli iskolai oktatást is elsősorban azért marasztalta el, mert hiányzik belőle a nevelés szándéka, azaz csak ismereteket közvetít és azt is elavult módszerekkel. *A falu jegyzőjében* pozitív példát is felmutatott: főhősének apját, a falusi református lelkészt, akinek pedagógiai eszközei közt legelső a szeretet, aki igazodik a gyermek adottságaihoz, aki eszményképeket állít fia elé, öntevékenységre szoktatja, tiszta erkölcsi felfogásra, morális tartásra, hazaszeretetre neveli, felkészíti arra, hogy a közösségért, az emberiségért dolgozzon.

Szorosan vett oktatásügyi kérdésekkel Eötvös József először nyugat-európai útjáról való visszatérése után foglalkozott, talán éppen az ott látottakon, hallottakon felbuzdulva. 1837. december 19-én számolt be Szalay Lászlónak, meghitt barátjának arról, hogy Borsod megyében - ahol apja sályi birtokán élt - egy olyan társaságot is alakít (egy pengő forintos évi tagdíjjal), amelynek célja az iskolák előmozdítása. Mai ismereteink szerint ez volt az első konkrét oktatáspolitikai tette. Források hiányában azonban semmi közelebbit nem tudunk erről az akcióról, még azt sem, hogy egyáltalán megalakult-e a tervezett társaság. Fokozódó politikai aktivitásának és az oktatásügy iránti érdeklődésének újabb bizonyítéka, hogy belépett

a Kisdédóvó intézeteket Magyarországon terjesztő Egyesületbe, sőt Abaúj vármegyében annak képviselőjét is elvállalta Részletek erről sem ismertek, a később említendő Kelet népevitában maga Eötvös is csak általánosságban szólt arról, hogy ő is fáradozott a kisdédóvás meghonosításáért.

Bekapcsolódott - a főrendi liberális ellenzék soraiban - az 1839-40-es országgyűlés oktatáspolitikai csatározásaiba is, s mindjárt három nagyon fontos, hosszú ideje vitatott kérdésben foglalt állást. Harmadik diétai felszólalásában, 1840. január 4-én támogatta azt a követelést, hogy a római katolikus ifjak járhassanak protestáns iskolába, illetve lehessen protestáns nevelőjük. Az egykor vallási sérelemként felvetett probléma ekkor már szerves részévé vált a reformerek kulturális programjának: az iskolaválasztás, a tanulás szabadságának liberális elvét, más oldalról a felekezeti jogegyenlőség elvét kívánták diadalra juttatni; Eötvös érvelése az utóbbiból indult ki. Ugyanekkor kijelentette azt is, hogy a házi tanítással szemben a nyilvános iskolákat részesíti előnyben, „mert már maga az a nyilvánosság, az a több évi együttlét, a köztük lévő egyenlőség, oly nagy haszon, hogy azt semmi magánnevelés nem pótolhatja”. S végül utalt arra, hogy a királyi felügyeletet a protestánsok mellett a katolikus házi nevelésre is kiterjesztené.” Egy későbbi, 1840. február 26-án elhangzott hozzászólásában szintén a nevelésügyben érvényesülő állami ellenőrzés és az attól elválaszthatatlan állami, törvényhozói felelősség jelentőségét emelte ki, mondván: „Mindazon jogok és kötelességek között, melyet a törvényhozás magas céljának elérésére gyakorol, véleményem szerint nincs egy, melynek teljesítése áldóbb s melynek elmulasztása a nemzetre nézve károsabb lehetne, mint azon jog és kötelesség, mely a törvényhozásnak a nevelés elrendezése iránt adatott.” Már ez a néhány részlet is jelzi, hogy Eötvös országgyűlési felszólalásaiban nem rögtönzött, nem a pillanatnyi hangulatnak engedve nyilatkozott. Voltaképpen egy most formálódó koncepció elemei bukkannak itt fel, mégpedig alaposan végiggondolva és világosan, határozottan megfogalmazva.

Ez a mérlegelő határozottság és a tudatos tájékozódás jellemezte a *Kelet népe és Pesti Hírlap* című, 1841-ben közzétett röpirat oktatáspolitikai fejtegetéseit is. Eötvös először hivatkozott a történelmi tapasztalatokra és a külföldi példákra. Cáfolta Széchenyi Istvánnak azt a tézist, mely szerint a néptömegeket előbb politikai jogokban kell részesíteni és azután - és csakis azután - gondoskodhatnak a nevelésükről, tanításukról; a művelődés ugyanis önmagában anarchiához vezet, a felvilágosult, de jogtalan tömegek hajlamosabbak a forradalomra. Ezzel szemben Eötvös József egyértelműen leszögezte: a politikai-társadalmi átalakulás folyamataiban a népnevelés, közelebbről a népoktatás fejlesztésének meg kell előznie a politikai jogok kiterjesztését; a nevelés ugyanis feltétele a politikai jogok helyes gyakorlásának, garanciája a személyes függetlenségnek és a társadalmi békének, továbbá nagyobb esélyt biztosít a nemzetnek az alkotmányos reformokért vívott küzdelemben. Szilárdan hitte - amit szerinte az európai fejlődés is igazol -, hogy a szabadság a művelődés következménye. Vagyis a népet, a tömegeket fel kell készíteni a politikai életben való részvételre, mert a műveletlen nép kezében a jog olyan hatalom, amelyet minden ügyes demagóg aljas célokra használhat ki, a tudatlanság a zsarnokságot növeli, erősíti. Az oktatás, a népnevelés segítségével viszont a politikai szisztéma megváltozásakor elkerülhető az erőszak; nem jobb-e - kérdezte -, ha „a nép, mely jogaiért vív, inkább ügyének igazságában, mint anyagi erejében bízzék; hogy inkább - mi csak művelt nemzeteknél lehető - reform, mint revolúció által vívja ki győzelmét?”

Vitába szállt Széchenyi István azon állításával is, hogy a nevelés ügyét azért sem időszerű napirendre tűzni, mert az királyi felségjog, azaz a nemzet úgysem rendelkezhet szuverén módon. Ez túlságosan általános kifogás - vélte Eötvös -, hiszen más tárgyakban sem lehet törvényt hozni a bécsi udvar beleegyezése nélkül. Természetesen ő is úgy látta - mint liberális társai -, hogy a népnevelésről mielőbb törvényt kellene alkotni; reménykedett abban is, hogy

azt az udvar helyben fogja hagyni. De ha ellenezné is, az sem lehet ok a bénultságra, mert számtalan lehetőség van cselekvésre. Ha a törvényhozási út nem járható - folytatta -, a keskenyebb ösvényeket keressék meg. Szép eredmények várhatók így is, mert „minden ember, kinek lelki tehetségeit kimíveltük, kit állatihoz hasonló állapotából emberi méltóságának érzésére ébreszténk, a hazára nézve is nyereség”. A vármegyék, a földesurak, a tisztviselők, a hitszónokok felelősségét hangoztatta, s utalt a református egyház sikeres erőfeszítéseire, a sokasodó kisdudóvó intézetekre.

Eötvös tehát - ellentétben Széchenyivel - aktuálisnak, égetően sürgősnek tartotta a népnevelés-népoktatás előmozdítását, sőt - némi túlzással - a legsürgetőbb teendőnek minősítette.

Első számú indokként azt hozta fel, hogy a magyar nemzet haladása csak akkor lehet folyamatos, ha az egész nép életére kiterjed, és ha a nép szellemi tekintetben is emelkedik és az értelmi nevelés megelőzi a jogi reformokat. Véggkövetkeztetésként itt fogalmazta meg először közvetlen tételes formában azt, amiről már tizennyolc évesen is gondolkodott: „nevelés tehát, meggyőződésünk szerint, minden haladásnak első, egyedül biztos alapja, s azon meggyőződés, hogy haladnunk kell, csak arra int, hogy a nevelésről gondoskodjunk.”

De nemcsak a társadalmi haladás, jelesen a polgári átalakulás szempontjából vizsgálta ezt a „szent” ügyet. A nemzeti eszme iránti fogékonyságával magyarázható, hogy a népnevelést a magyarság sorsával is összefüggésbe hozta. Csak a művelt nemzet maradhat fenn az idegen népek gyűrűjében - írta -, csak az értelmi súly biztosíthatja a magyarság vezető szerepét a soknemzetiségű országban, csak a népoktatás által érhető el a korabeli közfelfogás szerint értelmezett, a magyar államnemzet ideájából kiinduló nemzeti egység. Ezeket a sorokat már sokszor félreértették, még a jóval későbbi keletű kultúrfölény-elmélet vagy a kultúrnacionalizmus visszavetítésével is találkozhattunk - még a közelmúltban is. Eötvös nyilvánvalóan nem erre gondolt, hanem a fenyegetőnek érzett pánszláv veszély ellensúlyozására, a herderi jóslat megvalósulásának, a magyarság eltűnésének megakadályozására, és persze az országon belüli hatalmi helyzet megtartására is. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Eötvös a más ajkúakra, a nemzetiségekre is ki akarta terjeszteni a népnevelés, a kultúra áldásait, mint ahogy a politikai jogokban is részesíteni kívánta őket.

Két évvel később, az újabb országgyűlésen, a magyar nyelvi törvényjavaslat több évtizedes vitájának végső szakaszában szintén toleránsabb álláspontot foglalt el, mint a felsőtábla, sőt mint az egész diéta többsége. Módosító indítványában - amelyeket 1843. augusztus 17-én és 18-án adott elő - méltányosságból kérte, hogy Pozsega, Szerém és Verőce vármegyéknek, valamint Fiume és Buccari tengerparti területnek hatévi határidőt engedélyezzenek a magyar oktatási nyelv bevezetésére; Horvátországgal kapcsolatban pedig deklarálják, kivételes elbánásban részesítik. Mindazonáltal a magyar nyelv kötelező tanítását a horvátországi iskolákban ő is megszavazta.

Eötvös József oktatáspolitikai gondolkodásának további fejlődéséről, gazdagodásáról tanúskodik a Pesti Hírlap hasábjain névtelenül - pontosabban három csillaggal jelölve - közreadott cikksorozat, amelyet Fenyő István fedezett fel és amelyet a neveléstörténeti irodalom mindmáig nem elemzett. A *Népoktatási ügy*, illetve *Népoktatás* címmel 1846. május 12-én, május 29-én és augusztus 20-án napvilágot látott vezércikkek közvetlen indítéka az 1843-as diétán kiküldött kerületi választmány népnevelési törvényjavaslatának közzététele (amire épp ez az újság vállalkozott) vagy még inkább az akörül támadt vita lehetett. A tervezetet annak idején nem terjesztették elő az országgyűlésen, ennél fogva Eötvös sem szólhatott hozzá. Most sem a konkrét részletekkel foglalkozott, noha számos utalásából kitetszik, hogy a szöveget jól ismerte, azt behatóan tanulmányozta. Három alapvető, mondhatni koncepcionális kérdésre koncentrált, több ízben is messze túlmutatva a kerületi munkálaton.

Az első közleményben ismételten szükségesnek tartotta kiemelni, hogy a reformok közül a közoktatás tárgya a legsürgősebbek egyike. Szükségesnek, mert - tette hozzá „legkitűnőbb férfiaink között nem hibáznak olyanok, kik a népoktatási tárgyat legközelebb jövőnk teendői közé nem sorozzák.” Ezúttal azokkal fordult szembe, akik az anyagi érdekeknek tulajdonítottak elsőbbséget, vagyis a népiskolák állítását a gazdasági fellendülés utánra halasztanák. Szerinte ez meggondolatlan vélekedés, hiszen „a józan ész s tapasztalás egyiránt arra intenek: miként az anyagi érdekek kifejlődése lehetetlen, ha csak vele egyszersmind a szellemi érdekek nem fejlesztetnek ki.” A gazdasági hátramaradottság fő oka ugyanis a lakosság műveltségében keresendő. Ezért ha gyárat, jó közlekedést, élénk kereskedelmet, anyagi jólétet akarnak, ezen feltétlenül változtatni kell. „Az iparnak fő eszköze az ember - mutatott rá - nem anyagi ereje, mely napjainkban erőművek által pótolatik, hanem értelmi tehetségei által.” Értelmes munkásokra van szükség, de ilyenekre csak akkor számíthatnak, ha a népoktatás előbbre mozdul. Tehát a népiskolák állítása nemhogy veszélyeztetné az anyagi haladást, hanem épp ellenkezőleg: elősegíti azt. Vagyis Eötvös elutasította a gazdaság és a kultúra fejlesztése közötti választás hamis dilemmáját. Cikkének második felében pedig azon összeköttetésre irányította rá a figyelmet, „melyben a népek alkotmányos állása műveltségük fokával áll.” - Szinte folytatta az öt évvel korábbi gondolatmenetet, újra kifejtette: a politikai szabadság műveltség nélkül nem valósulhat meg, a tudatlanság csak zsarnokságot, szolgaságot szül; a polgári jogok kiterjesztésére tett erőfeszítések önmagukban nem elegendőek, a nép oktatásáról, szellemi emelkedéséről is gondoskodni kell. Szavaiból kitűnhet, hogy a sorrendiség problémáját e cikkében nem vetette fel. Valószínűleg azért nem, mert - mint más írásai is mutatják - valamelyest módosult az álláspontja: nem egymás után képzelte el a reformokat, hanem a gazdasági, politikai és kulturális átalakulást együtt, egyszerre akarta végrehajtani.

A cikksorozat második részében különbséget tett a népnevelés tágabb és a népoktatás szűkebb fogalma között; ennek kapcsán kritizálta a törvényjavaslat címét és szóhasználatát is. Úgy érezte, a két fogalom összekeverése káros e fontos ügyre nézve, mert az elemi oktatást, a népiskolákat a pártküzdelmek eszközévé alacsonyítja. A népnevelés ugyanis politikai tartalommal telítődött kategória, és ha ez a kifejezés terjed el, ez kerül be a majdani törvénybe, akkor az a veszély fenyeget, hogy az elemi oktatást a különféle pártok megkísérlik a politikai agitáció fórumává változtatni. Holott „a népiskoláknak bizonyosan nem az feladata, hogy a bennök tanított gyermekek bizonyos politikai párt nézetei elfogadására neveltessenek...” Úgy vélte, ez a veszély csakis akkor hárítható el, a népoktatás csakis akkor vonható el a politika mezejéről, ha az elemi iskolák fenntartását és irányítását kizárólag szakmai, kormányzati kérdésnek tekintik, és az kizárólag az állami szervek, illetve a helyhatóságok és a községek feladata lesz.

Eötvös óvni akarta a népiskolákat, a népoktatást az egyházak túlzott befolyásától is. A harmadik közleményben azt a csaknem axiómaként elfogadott nézetet cáfolta, mely szerint a nép vallásos oktatása az oktatás egyéb tárgyaitól elválaszthatatlan. A kerületi választmány tervezetének azon tézisével, hogy a népnevelést hassa át az istenhit és az erkölcsiség, egyetértett; tiltakozott viszont az ellen, hogy az egyes vallások tanai is keresztülszóják az elemi iskolákban közvetített ismeretanyagot. Ezért sem helyeselte a törvényjavaslat azon előírását, mely minden községben minden keresztény gyülekezet számára külön iskolát rendelne. Ezt költséggel sem bírnák, és a megjelölt cél elérésére sem alkalmas módszer, mert a nép vallásos nevelése nem az iskoláztatástól függ.

Felvázolta a helyes eljárást is: azokban a községekben, ahol két vagy több vallásfelekezet él együtt, létesítsenek közös, világi iskolákat; a vallástan oktatását pedig válaszzák külön az iskolamesterek által tanított tárgytól és bízzák a lelkipásztorokra. Ezen - a liberalizmus

eszmévilágában fogant - megoldás előnyeit a következőkben látta: a népoktatás nem rendelődik alá egyetlen vallásfelekezet nézeteinek sem; nem keverednek, nem kerülnek ellentétbe az egyházi és világi törekvések; a közös iskolák elősegítik a különböző vallású gyerekek közeledését. Vagyis a nemzeti egység erősítése szempontjából is nagyon hasznos, „ha a közállomány népiskoláiban intézeteket alkot, melyekben a külön vallásúak együttléte a közöttük netalán létező előítéleteket jókor megrontsa, hol a haza különböző vallású polgárai között már gyermekük boldog éveiben azon barátság és bizodalom kötelékei támadjanak, melyek a haza javára soha elég erősek nem lehetnek.”

Amikor a fenti cikksorozat megjelent, Eötvös már dolgozott harmadik nagy szépírói opusán, a *Magyarország 1514-ben* című történeti regényén. Ebben a művében is szívesen időzött hősei gyermekkorának leírásánál, ám itt a korábban (*A karhausiban* és *A falu jegyzőjében*) az egyénre, illetve a családra szűkülő pedagógiai problémák köre lényegesen kitért, nemzeti, sőt egyetemes távlatokat kapott. Eötvös történetfilozófiai magaslataira emelte mondandóját. A parasztháború eszmei vezérének, Lőrinc papnak a szájába adott, sokszor idézett szavak akár reformkori művelődéspolitikai, sőt politikai gondolkodásának summázataként is felfoghatók: „Az anyagi szabadság, melyért a nép fegyverhez fogott, mindaddig el nem érhetik, míg szellemi szabadsága ki nem vívatott...” Lényegében ugyanezt a gondolatot ismételte meg a regény végén is, újabb nyomatókat adva tartalmának: „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség veszi körül.”

Eötvös József reformkori cikkeiből, beszédeiből, röpiratából és részben regényeiből egy csaknem összefüggő oktatáspolitikai program körvonalazódik. Próbáljuk meg összefoglalni ennek fontosabb elemeit, jórészt röviden megismételve az eddig mondottakat:

- a közoktatási reform, a népnevelés, közelebbről a népoktatás, a népiskolák fejlesztése a társadalmi haladás, a gazdasági és politikai fejlődés, az alkotmányosság és a jogegyenlőség elengedhetetlen feltétele, egyik legfontosabb tényezője;
- a magyarság fennmaradása, a többnemzetiségű országban a vezető szerep megtartása szintén feltételezi a népoktatás előmozdítását; az elemi iskolák hozzájárulhatnak a nemzeti egység kialakításához, erősítéséhez is;
- az egyének boldogulása, a személyiség, az értelmi képességek kibontakoztatása szempontjából is komoly feladat hárul az oktatásra; a nevelés meghatározóan hat az érzelmek és az erkölcsök, a jellem formálódására;
- a nevelés, a népoktatás fontosságából következik, hogy az nemzeti, társadalmi ügy, megfelelő elrendezése a teendők első sorába sorolandó; ám az egyesületek, a vármegyék, a községek, a földesurak és - mai szóval - az értelmiségiek is sokat tehetnek e téren;
- meg kell őrizni a tanodák függetlenségét a pártoktól, mentesítve őket a napi politikai küzdelmekről;
- mindenki számára biztosítani kell az iskolaválasztás szabadságát a vallásfelekezeti jogegyenlőség, viszonyosság alapján;
- célszerű úgynevezett közös elemi iskolákat állítani, a vallásoktatást elkülöníteni és a többi tárgy tanításában a felekezeti szempontokat mellőzni.

Eötvös József kétségkívül eltúlozta a művelődés, a nevelés társadalmi szerepét. Következetesen képviselt oktatáspolitikai törekvései azonban szorosan kapcsolódtak a magyarság korabeli sorskérdéseire, a polgárosodás és a nemzeti fejlődés követelményeire, a korszerű, nemzeti műveltség megteremtésére irányultak. S mi tagadás: némelyik gondolata ma is időszerű.

Mindent összevéve: 1848 márciusában Batthyány Lajos kormányelnök választása, Eötvös miniszteri megbízatása nemcsak a tekintélyes politikusnak, a hírneves szépírónak, a tisztelt szónoknak, a széleskörűen művelt gondolkodónak szólt, hanem elismerése volt közoktatásügyi tevékenységének, határozott oktatáspolitikai elképzeléseinek is. Hozzáértését, ügyszere-tetét és az ügy iránti alázatát a kultusztárca élén kétszer is meggyőzően bizonyította. Találón állapította meg róla Schvarcz Gyula, későbbi politikai ellenfele: „Nála szerencsésebb választást a Batthyány-minisztérium az akkori államférfiak közül nem tehetett.”

Helyet csinálni a jövő építményeinek

Eötvös József művelődéspolitikája és a magyar könyvtárügy

Eötvös József korának, a 19. század közepső harmadának egyik legjelentősebb magyar személyisége volt: kiemelkedő regényíró, jeles és nagyhatású publicista, progresszív politikus, külföldön is elismert állambölcsele stb. Sokoldalú tehetségét, szerteágazó munkásságát egy nagy cél szolgálatába állította, az ország polgári átalakulását akarta elérni, anyagi és szellemi fejlődését kívánta meggyorsítani. Sok maradandót és hosszú távon hatót alkotott a művelődésügy területén is.

Kora fő történelmi tendenciájának, a polgárosodásnak a követelményeiből indult ki, polgári liberális művelődéspolitikai koncepciót dolgozott ki és a gyakorlatban ehhez kívánt igazodni. Bár számos törekvése kudarcot vallott, ennek fő oka nem azok helytelenségében, hanem - mint ahogy azt Mezei Márta kimutatta - a magyarországi polgári alap gyengeségében keresendő. Elgondolásainak java része csak halála után valósult meg, nem egy esetben több évtizedes késéssel. Ő maga tudatosan vállalta az átmeneti kudarcokat annak reményében, hogy a későbbi fejlődés alapjait mégis megvetheti. Egyik, fiához írt levelében olvashatjuk: „Feladatom alig más, mint hogy a jövő építményeinek helyet csináljak, és a haladásnak útjait egyengessem.”

Eötvöst egyébként fiatal korától élénken foglalkoztatták a művelődés, a kultúra kérdései. 19-20 évesen már ilyesmiken gondolkodott: „Minden nemzetben nagy erő szendereg, de szendereg csak, és a pallérozás serkenti fel.” Ekkor még a felvilágosodás hatása alatt állt, de hamarosan magáévá tette a liberalizmus eszméit, s ezek váltak meghatározóvá pályáján. Művelődéstudományi nézetei a múlt század derekán, a nagy államfilozófiai mű, *A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* írásakor, majd az 1860-as évek közepén, végén teljesedtek ki, mélyültek el. Művelődéspolitikusként először a reformkori egyesületekben vállalt szerepet: a Pesti Műegyletben, a Kisfaludy Társaságban stb. A Magyar Tudományos Akadémiának 1855-től 1866-ig alelnöke, majd 1866-tól 1871-ben bekövetkezett haláláig elnöke volt. Mint szuggesztív parlamenti szónok, publicista és mint a hazai politikai vezetőréteg egyik legképzettebb, legbefolyásosabb tagja hosszú évtizedeken át szolgált a magyar művelődésügyet. Két alkalommal - 1848-ban és 1867-ben - is lehetőséget kapott, hogy a művelődéspolitikai irányítás legmagasabb posztján, vallás- és közoktatásügyi miniszterként kísérelje meg valóra váltani elképzeléseit.

Eötvös művelődéstudományi nézetei

Tanulmányait, cikkeit, beszédeit, aforizmáit stb. olvasgatva azonnal szembeötlő, hogy Eötvös József rendkívül nagyra értékelte a művelődés, a szellemi kultúra társadalmi szerepét. Úgy vélte, az emberiség haladását döntő módon a művelődés (a nevelés, a természettudomány, a

művészet stb.) segíti elő. 1868-69 körül vetette papírra: „Hiszem, hogy az emberi nem oly haladásra képes, melyről még fogalmunk sincs, és a jólétnek és szellemi hatalomnak oly fokára emelkedhetik, mely legvérmesebb reményeinket felülmúlja. Csakhogy az emberek nagy része jelenleg még nem emelkedett intelligens lénnyé, és hogy mielőtt társadalmi és politikai helyzetünkben a nagy haladást reménylhetjük, nagy haladást kell tennünk a civilizációban. Ennek emelése a fő dolog. A többi játék.” Összecseng ezzel egyik 1867-es beszéde, ahol azt fejtegette: a tudomány azon eszköz az emberiség kezében, „melynél hatalmasabb neki céljainak megközelítésére nem adatott.”

Egy másik alapvető tétele, hogy a kulturális egyenlőség, a művelődési demokrácia megnyugtatóan ellensúlyozhatja a vagyoni egyenlőtlenségek okozta hatást, meggyorsíthatja az egyes osztályok, rétegek közeledését. Eötvös jól látta az osztálykülönbségek tényét, bár lényegét nem ismerte fel. Szerinte a társadalmi osztályok szembenállásának fő oka „nem szociális, sőt nem is vagyonbeli, hanem kultúrai különbségekben fekszik. Bármit mondjon a törvény, mívelt emberek az egészen míveletleneket soha hasonlóknak tekinteni nem fogják, s ezek mindég a félelem vagy legalább bizodalmatlanság azon nemével fogják fogadni magasabban álló hontársaik szavait, mellyel az amerikai még a misszionáriust is nézi.” Ezek a különbségek azonban eltüntethetők a népoktatással, a nép értelmi színvonalának emelésével.

Liberális kortársaival megegyezően Eötvös is vallotta, hogy a műveltség a szabadságjogok gyakorlásának elengedhetetlen eszköze, a tényleges politikai egyenlőség, a politikai demokrácia biztosítója. Azaz alkotmányosság, polgári demokrácia a tömegek megfelelő műveltségi szintje nélkül nem létezhet. „Műveltség nélkül a legszebb alkotmány holt betűnél egyéb soha nem lesz ... A zsarnoknak s arisztokráciának hatalma csak a nép tudatlanságán fekszik” - írta 1846. május 12-i cikkében. Tévedés azonban azt állítani - amint sokan és sokszor tették -, hogy Eötvös és centralista társai a polgári szabadság, az egyenjogúság megadását a népműveltség egy adott szintjéhez kötötték volna. Eötvösnél a műveltség nem előfeltétele a politikai demokráciának, hanem feltétele, biztosítója. Azaz szerinte egyszerre kell gondoskodni a nép polgári jogairól és művelődéséről. Egyik aforizmáját idézzük: „Azok, kik folyvást a politikai jogok kiterjesztése mellett izgatva, ezáltal azon intézkedéseket, melyeknek célja a műveltség kiterjesztése, kárhoztatják, körülbelül úgy járnak el, mintha valaki a nép iránti rokonszenvének bebizonyítására hirdetné, hogy a falu lakóit mind részesíteni akarja a vadászat élvezetében, s őket mint hajtókat alkalmazná, kik a vadat az ő és barátai mulatására kergetik. Hisz azon szerep, melyet a nép azon részének, mely a jogainak használatára szükséges műveltséget nélkülözni, a politikai téren juttat, csaknem egészen hasonló ahhoz, melyet a lármázó hajtósereg úri vadászatoknál visz.”

Eötvös meggyőződése, hogy a művelődés, a nevelés döntő módon hozzájárul a nép sorsának javulásához. Az „intelligens kezek” munkája a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb feltétele, az iparfejlesztés elképzelhetetlen a műveltség terjedése nélkül. A Pesti Hírlap 1846. május 12-i számába írta az alábbi gondolatot: „szükség, hogy a nép az ipar üzésére képes legyen, s ez csak akkor remélhető, ha az értelmi műveltség egy bizonyos fokán áll. Az iparnak fő eszköze az ember, nem anyagi ereje, mely napjainkban erőművek által pótoltatik, hanem értelmi tehetségei által.”

Eötvös azt tartotta: a tanulás, a művelődés a személyiség kifejlesztésének nélkülözhetetlen eszköze, a szabad akarat, a személyes szabadság megszerzésének, állandósításának útja. Vagyis minél műveltebb az egyén, annál kevésbé igazható le, annál jobban tiszteli saját és mások szabadságát, vagy ahogy az *Uralkodó eszmék*-ben mondja: „csak a műveltség adja meg az erők azon fokát, mely szabadságának alapföltétele.”

Szerinte a művelődés, a kultúra kedvezően hat az érzelmek, az erkölcsi érzékek formálódására is. Erről sokszor írt és beszélt, többek között 1863-ban: „tagadhatatlan, hogy korunk rendkívül gyors haladását” ...„főképp a természettudományok haladásának köszönhetjük” ... „meg vagyok győződve, hogy e haladás végeredményeiben nagy s éppen oly üdvös következtetéseket fog előidézni erkölcsi kifejlődésünkre is; nemcsak azért, mert minden, mi az emberek jólétét növeli, s mi által az eszközöltetik, hogy a durva munkától, mely csak testi erőt kíván, felmentetünk - szellemi kifejlődésünket eszközli; hanem azért is, mert azon erkölcsi elveket s vallási meggyőződéseket, melyek gyengülése fölött most oly méltán aggódunk, semmi nem szilárdítja meg újra, mint éppen a tudomány...”

Mintegy rendező elv Eötvös felfogásában a művelődés, a kultúra egyetemessége, az egyetemes és a nemzeti egysége. A „haza és haladás” reformkori programjának továbbélése, de ma is időszerű az a gondolata, mely szerint a magyarság fejlődésének feltétele, hogy bekapcsolódjék az egyetemes haladás áramlatába. S mivel a haladás és az egyes nemzetek élete művelődési folyamat, csakis a művelt nemzet tarthatja fenn magát a többi körében. Ebből következik, hogy - idézzük - „Magyarország jövőjének kérdése kultúra kérdés”. Talán semmit sem ismétel Eötvös annyiszor, mint ezt a tételét. Legegyértelműbben második minisztersége idején hangoztatta: „Én részemről egyszer-mindenkorra kimondom, hogy - amint már százszor kimondottam életemben - a magyar nemzet jövőjét tisztán kultúra-kérdésnek tartom, ennél fogva a nevelési ügyet, a közoktatási ügyet a nemzet legfontosabb ügyének tekintem; mindent mit ez ügy előmozdítására tehetek, úgy tekintek, mint legfontosabb teendőt, melyet elmulasztva, a nemzetnek jövőjét kockáztatom.”

A fentiek alapján is nyilvánvaló, hogy Eötvös József túlbecsülte a művelődés szerepét; ez a felvilágosodás hatásával, valamint itt nem elemzett idealista társadalom- és történetiszemléletével magyarázható. Mindazonáltal igen jelentős felismeréseket fogalmazott meg művelődéstudományában, olyan gondolatokat, amelyek máig sem veszítették el időszerűségüket, sőt éppen korunkban kapnak új hangsúlyt, nyernek új tartalmat. A teljesség igénye nélkül említsük meg ezeket.

Előremutató vonás, hogy figyelmeztet a tudat átalakításának fontosságára. Arra, hogy a haladás, a társadalmi-történeti feladatok megoldása elképzelhetetlen az emberi tudat fejlődése, átalakítása nélkül, ennek pedig fő eszköze a művelődés, a nevelés. Utal - hogy mai kategóriával éljünk - a termelőerő emberi oldalának kiemelkedő jelentőségére, s a morális tényezőknél a társadalmi fejlődésben játszott szerepére.

Következésképpen hirdette, hogy a gazdasági és politikai élet fejlődése törvényszerűen összekapcsolódik a művelődéssel. Vagyis a gazdaságban és a politikában csak akkor történhet lényeges előrelépés, csak akkor biztosítható belső harmóniájuk, ha velük együtt a kulturális szféra is fejlődik.

Világosan látta, hogy - szintén mai fogalmakat használva - a gazdasági alap és a kulturális felépítmény dialektikus kölcsönhatásban állnak egymással. Ennek bizonyítására 1867-es akadémiai beszédéből idézünk: „A kölcsönös hatás, melyet napjainkban a tudomány és az élet egymásra gyakorolnak, nem vonja azt le magasságából, hanem csak termékenységét növeli; mert midőn a gyümölcs, mely a tudomány fájáról megérve, a földre esett, a művészetben, iparban és társadalmi életünkben gyökeret vet, és új sarjadékot hajt, e sarjadék később felnőve, új gyümölcsöket terem a tudománynak, mely az élet tapasztalásait haladásának eszközéül használja fel, s így az élet minden körében segédeket talál, kik öntudatlanul nagy feladatának megoldásánál vele közreműködnek.”

Eötvös művelődéspolitikai munkásságának jellemzői

Eötvös József művelődéelméleti nézetei tükröződnek politikai munkásságában is. Azok valóra váltására törekszik, de tevékenységét mégsem az elvont eszményekhez való mindenároni ragaszkodás, hanem a rugalmasság jellemzi. Nem doktriner - mint sokáig hitték -, hanem realpolitikus, aki messzemenőig, olykor még túlzottan is számol a körülményekkel. Realitásérzéke számtalanszor megnyilvánult; pl. a népoktatási törvényjavaslat előkészítésekor, amikor figyelembe vette, hogy a kiegyezés után másfajta polgári társadalom, másfajta politikai légkör alakult ki, mint volt 1848-ban, a forradalom idején.

Lenyűgöző Eötvös művelődéspolitikai tájékozottsága, szakértelme: kora egyik legnagyobb magyar olvasója, sokat utazott, jól ismerte a külföldi helyzetet, a népoktatás állapotáról írt miniszteri jelentése hatalmas tudásról tanúskodik stb. Széles, egyetemes látókörű politikus, de a külföldi tapasztalatokat a hazai viszonyokhoz adaptálva kívánta megvalósítani. Számos eredeti gondolata, kezdeményezése volt - azaz Eötvös alkotó a miniszteri székben, az Akadémia élén is.

Mindkét minisztersége idején kitűnő hivatali apparátust alakított ki; Kecskeméthy Aurél, az éles nyelvű újságíró 1867-ben meg is „vádolta”, hogy kiválasztotta magának a legjobb helytartótanácsi gárdát. Egyébként is kiváló érzéke volt a megfelelő munkatársak, vezetők megválogatásához, a szellemi munkában nélkülözhetetlen „agytrösztök” létrehozásához. Csak egyetlen példa: Arany Jánost ő emelte az Akadémia főttkári székébe, aki aztán rövid idő alatt hosszú távra szólóan rendbe hozta az intézmény adminisztrációját, s ami ennél jóval fontosabb, hatékonyan támogatta Eötvös haladó tudománypolitikai törekvéseit.

Eötvös művelődéspolitikai munkásságának kiindulópontja, hogy a tanulás, a művelődés joga és szabadsága mindenkit megillet, s hogy a művelődésről, e jog valóra váltásáról való gondoskodás alapvetően az állam kötelessége. Mindenki, minden állampolgár számára biztosítani akarta, hogy részt vehessen a képzés valamennyi fokozatában, s e cél érdekében a szegényeknek szociális támogatást kívánt nyújtani.

Eötvös művelődéspolitikai programja polgári liberális, demokratikus program, célja a művelődési demokrácia megteremtése, a korszerű, polgári kultúra megalapozása, modern kulturális intézményrendszer létrehozása. A továbbiakban e program néhány jellegzetes vonását emelnénk ki.

Eötvös a művelődésügyet egységben szemlélte, az ágazatok kölcsönös egymásrataltságát, szerves összetartozását hirdette: pl. a reál és humán műveltség, az oktatás és a tudomány, az oktatás és a népművelés, az alsó- és felsőfokú oktatás, a nevelés és a sajtó, az irodalom és a tudomány stb. egységét.

A nemzeti kultúra alapvető elemének, a műveltség terjesztése és terjedése legfontosabb eszközének a népoktatást, a népiskolát tekintette. Egyik képviselőházi felszólalásában mondotta: „bármennyire tisztetem a magasabb tudományokat, bármennyire meg legyek győződve arról, hogy magasabb népművelődés lehetetlen oly országban, hol tudomány nem létezik, most is azt mondom, fő és első teendő a népnevelés; mert teljes meggyőződésem, hogy a magasabb tudomány kifejlődése csak ott lehetséges, hol ezen magasabb tudomány egy művelt népnek egészséges talaján nyugszik. Nem akarom, hogy a tudomány Magyarországon mint egy karácsonyfa állíttassék föl, fellékesítve mindenféle csecsebecsékekkel, különben pedig arra teremtve, hogy elszáradjon; én azt akarom, hogy a fa gyökereket verjen a hazában, s erre nézve mindenekelőtt szükséges, hogy a talaj legyen előkészítve.” Természetesen nem volt tudományellenes, világosan látta a kölcsönhatás másik oldalának jelentőségét is. Kb.

ugyaneből az időbál való akadémiai beszéde, ahol így nyilatkozott: „a népnevelés a nemzetet még nem emelheti a műveltségnek azon színvonalára, melyre törekednünk kell” ... „Mint a napvilág elébb a legmagasabb csúcsokat világítja meg, s csak később terjed el a rónaságon, behatva végre a legszűkebb völgyekbe is: ugyanezen utat követi minden civilizáció, s az egész történetben nem mutathatunk fel példát, hogy a tudományokban tett haladás ne vont volna haladást maga után a társadalom és politikai élet körében is. Lehetetlen, hogy azon igazságok, melyeket a tudomány feltalált, elébb-utóbb az élet minden viszonyaira ne alkalmaztassanak, és akik a tudományt, melynek közvetlen anyagi hasznát nem látják, feleslegesnek hirdetik, hasonlók ahhoz, ki a magas hegyláncot, melynek sziklái vetéseket nem teremnek, haszontalannak tartaná, elfeledve, hogy a folyó, mely a rónaságon termékenyítve átfolyik, csak e kopár csúcsok között vehette eredetét.”

Eötvös a művelődésügyet rendszernek fogta fel, olyan rendszernek, ahol mindegyik elemnek megvan a maga fontos, más által nem pótolható helye, s amely csak akkor működik gördülékenyen, simán, ha valamennyi elem külön-külön is mozgásban, csikorgás nélküli mozgásban van. E rendszer alapját a népnevelésben látta, de tevékenysége a magyar művelődésügy egészének átalakítását, polgári irányú reformját célozta. Hely hiányában csak felsoroljuk, mi mindennel foglalkozott. Az elsők egyike, aki felismerte az iskolán kívüli oktatás fontosságát, 1870-ben a felnőttnevelés céljaira 50.000 Ft-ot, azaz igen tekintélyes összeget szavaztatott meg az országgyűléssel. Óvodai, középiskolai és egyetemi törvényjavaslatot készített, ezeket azonban csak halála után tárgyalták vagy valósították meg, így a kolozsvári egyetem felállítását sem érthette meg. Nevéhez fűződik a József Ipartanoda műegyetemi rangra emelése. Felismerte a természet-, műszaki és mezőgazdasági tudományok nagy jelentőségét, támogatta ezeket. A Magyar Tudományos Akadémia az ő elnöksége idején vált a korszerű tudományosság műhelyévé. Segítette a képző- és zeneművészet fejlődését: a Pesti Műegylet egyik vezetője, Székely Bertalan személyes pártfogója, miniszterként ösztöndíjakat adott fiatal művészeknek, külföldre utaztatta őket, új alapokra helyezte a rajzoktatást, államsegélyt utalt ki a pesti Nemzeti Zenedének stb. Tervet dolgoztatott ki a műemlékek helyreállítására. Újjászerveztette a Nemzeti Múzeumot, átrendeztette a képtárat, megvásárolta az Eszterházyak képgyűjteményét s ezzel lerakta a majdani Szépművészeti Múzeum alapjait. Xántus János külföldre küldésével a néprajzi múzeológia fejlődésének adott nagy lendületet, szóba került a vidéki múzeumok létesítése stb. Irodalompolitikájának gerincét a fiatalok pártfogolása, a talmi értékek elítélése és az egyesületi tevékenység (Kisfaludy Társaság és a Magyar Írók Segélyegylete elnöke) jelentette. Segítette a kibontakozó sportmozgalmat is. Korszerű könyvtárügyi törekvéseiről pedig mindjárt részletesen szólunk. Mindebből egy rendkívül alaposan átgondolt koncepció körvonalai bontakoznak ki. (A szakoktatás azért hiányzik belőle, mert az nem az ő minisztériumához tartozott.) Mint említettük, a fentiek sok része csak jóval később valósult meg, de Eötvös érdeme kétségtelen: ő volt az alapok lerakója.

Művelődéspolitikai munkásságának demokratizmusa, polgári liberális jellege leginkább az oktatásügyben mutatkozott meg, legjelentősebb művelődéspolitikai tettének a népoktatási törvény megalkotását tartjuk. Rögzítette az állam kötelességeit és jogait az oktatásban. Az iskolakötelezettség bevezetése és ellenőrzése (e tekintetben Eötvös törvénye európai viszonylatban is az élenjárók közül való), iskolai célokra fordítandó adók kivetése, regulátor szerepe az oktatásban, állami felügyelet, a vallásfelekezetek szerepének visszaszorítása. A törvények, rendeletek fontosságát elismerte ugyan, de úgy vélte, hogy az állam akkor gyakorolja legsikeresebben befolyását, „ha az oktatást egy bizonyos irányba vezetve, a siker által, melyet előmutathat, másokat is azon irány követésére kényszerít”. A liberalizmus szabad versenyét honosítaná meg az oktatásügyben is, ahol az állami iskolák - jobb felszerelésük, anyagi ellátottságuk, képzettebb tanáraik stb. révén - a konkurencia harcban arra kényszerítenék a

többi (egyházi és magán) iskolát, hogy az ő módszereiket kövessék. Az állami felügyeletet a lakosság aktív közreműködésével, a demokratizmus érvényesítésével képzelte el. Ezért kezdeményezte a népnevelési egyletek létrehozását; közérdeklődést kívánt támasztani a művelődés ügye iránt, új tömegeket akart bevonni a művelődésbe. Óhaja nem valósult meg, elsősorban a közömbösség, másodsorban az egyházak aknamunkája miatt. A fenti célt szolgálták az iskolaszékek és az oktatásügyi megyei tanácsok is; ezek által az önkormányzati elvet szerette volna életbe léptetni. Itt már több sikerrel járt igyekezete: az iskolaszékek, ha némi torzulással is, de létrejöttek. Kevés eredménnyel járt az a törekvése, hogy az egyházak oktatásügyi befolyását csökkentse, a vallásoktatást leválassza az iskolai tantervről.

Eötvös és a magyar könyvtárügy

A polgári liberalizmus szellemében fogant művelődéspolitikai munkásságának szerves részét alkották a közkönyvtárakat érintő elképzelései, intézkedései is. Eötvös abból a felismerésből indult ki, hogy a könyvtárak az oktatással megegyező célt szolgálnak: a nép műveltségi színvonalának emelését, a tudományos és technikai haladást. Ezért a magyar könyvtárügy fejlesztését fontos állami feladatnak tartotta, s mint miniszter sokat is tett ennek érdekében.

A fentebb említett tájékozottság, széles látókör itt is megfigyelhető. Eötvös jól ismerte a hazai és a nagyobb külföldi könyvtárakat. Rendszeres olvasója volt az Egyetemi és az Akadémiai Könyvtárnak, emigrációja idején sokat dolgozott a müncheni királyi könyvtárban. Mint politikus figyelemmel kísérte a magyarországi közkönyvtárak fejlődését.

Könyvtárügyi munkásságának bemutatásakor különválasztjuk az 1848-as és az 1867-1871 közé eső időket, azaz két miniszterségét.

1848-ban rövid pár hónap állt rendelkezésére, s ráadásul a vallási és tanügyi kérdések sürgetőbbek voltak, így könyvtárügyi elgondolásai is az iskolai, nevezetesen az egyetemi és főiskolai reformokhoz kapcsolódtak, felsőoktatási terveivel álltak összhangban.

Különös gondot fordított az Egyetemi Könyvtár fejlesztésére, mondván: ez feltétele a pesti egyetem színvonalasabbá tételének. Véleménye szerint az intézménynek a tudományos feladatok ellátásán kívül - pontosabban azzal azonos mértékben - az egyetemi oktatást, a tanárképzést is szolgálnia kell, az addiginál jóval fokozottabban. Ekkor foglalta írásba a tanszéki könyvtárak szükségességét, majd az orvoskari könyvtárnak próbált megfelelő elhelyezést biztosítani. - Az egyetemről és az egyetemi könyvtárról törvényjavaslatot is készített. Tárgyalásra ugyan nem került, de a javaslat „A magyar egyetem alapszabályai” címmel nyomtatásban megjelent. Könyvtári cikkelyei megerősítik: a hallgatók díjtalanul használhatják, örei és segédei az egyetem tisztviselői. A diákok számára egy külön gyűjteményt akart felállítani. Bár valószínű, hogy a szabályzatot nem Eötvös fogalmazta, az azonban az ő nézeteit, felfogását tükrözi, ezért „A tanulói könyvtárról” szóló X. fejezet paragrafusait szó szerint idézzük:

„266.§ Hogy az egyetemi tanulók céljokat önképzés által is minél jobban megközelíthessék, számukra az egyetem könyvtára mellett a legjobb s legújabb kézi, tan- és segédkönyvekből külön tanulói könyvtárosztály fog felállíttatni, mely könyvtárosztály ugyancsak az egyetemi könyvtár személyzete által fog kezeltetni.

267.§ Ezen tanulói könyvtárosztály elidegeníthetetlen tulajdona marad az egyetemnek, s csak azért állíttatik fel külön teremben vagy külön helyen, hogy annál könnyebb legyen külön kezelése s használása.

268.§ Az egyetemi könyvtárnak kézi, tan- és segédkönyvei lehető rövid idő alatt ezen tanulói könyvtárosztályba fognak áttétetni.

268.§ Ezen tanulói könyvtárosztály oly arányban fog szaporíttatni jövőben, mint célja, más egyetemek példája s az egyetemi könyvtárnak pénzbeli kútforrásai megengedik.

270.§ Ezen tanulói könyvtárosztálynak egyik főrendeltetése lévén, hogy az egyetemi tanulók minél inkább hasznát vehessék, - megengedtetik az egyetemi tanulóknak, hogy belüle könyveket haza is vihessenek, azon tanulók kivételével, kiket a kari eskütség ezen jótéteményre érdemtelennek nyilvánítand.

271.§ Ezen könyvtárosztály épségben tartására, valamint szaporítására, az iskolai díjnak egy része rendeltetik, mely a szükséghez képest, évről évre, a közoktatási minisztérium útján fog megállapíttatni. Egyébiránt pedig ezen könyvtárnak használhatására nézve, az egyetemi könyvtári személyzet, ugyancsak a közoktatási minisztérium útján, külön utasítást fog kapni.”

A tervezet progresszivitásához nem férhet kétség: biztosította volna a folyamatos gyarapítást, s azt az elvet alkalmazta, hogy a könyvtár az olvasóért van stb.

Eötvös tervbe vette az elhanyagolt katolikus főiskolai könyvtárak újjászervezését is. Toldy Ferencet bízta meg a munka irányításával, aki be is nyújtotta az előzetes javaslatot, a történelmi helyzet változása miatt azonban le kellett mondaniuk a megvalósításról.

Maradandónak bizonyultak az ipartanodai könyvtár létrehozására irányuló intézkedései. Az iskolát 1846-ban alapították, s nagy gondot okozott, hogy a megfelelő szakkönyvek nem álltak a hallgatók rendelkezésére. A diákok ezért 1848. április 9-i petíciójukban könyvtár létesítését is követelték a kultuszminisztériumtól. Eötvös jóindulatúan kezelte a fiatalok kérését - tudta, hogy az önálló gazdasági élet megteremtéséhez ilyen közvetett eszközök is szükségesek-, s 500 Ft-ot utalt ki könyvek beszerzésére, majd június végén elszámolást kért az igazgatótól. 1848. május 9-én sajátkezűleg írt levél kíséretében elküldte a Beschreibung der Erfindungen und Verbesserungen auf welche in dem k.k. Staaten Patente ertheilt wurden, und deren Privilegiumsdauer bereist erloschen ist című, a monarchia területén életbeléptetett technikai találmányokat, szabadalmakat leíró ötkötetes művet az intézetnek. Ez volt az első könyvadomány, a leltárba az 1. sz. alatt került be, a könyvtár ma is Eötvöst tekinti megalapítójának, 1848. május 9-ét pedig a megalakulás hivatalosan elfogadott dátumának. Ugyancsak májusban terjesztette az országgyűlés elé a műegyetem felállításáról szóló törvényjavaslatot. A költségvetésben 25 ezer Ft-ot kért volna az építkezésre és 1800 Ft-ot a technikai irodalom vásárlására. Akkor az Ipartanoda még nem alakult át műegyetemmé, de később igen, s könyvtára a mai Műszaki Egyetem Könyvtárának közvetlen elődje. Eötvös érdeme, hogy 1848-ban létrejöhetett: ő teremtette elő az anyagiakat, ő adományozta az első könyvet.

1867 után, második minisztersége idején bontakozott ki Eötvös átfogó, korszerű könyvtárpolitikai koncepciója, amelyben - mint látni fogjuk - igen sok az előremutató elem. Alapelvként szerette volna érvényesíteni a különféle nyilvános könyvtárak központi irányítását, de ezt a gyakorlatban csak a vallás- és közoktatásügyi minisztérium felügyeleti jogköre alá tartozó gyűjtemények irányába valósíthatta meg. A haladást, az előrelépést kívánta szolgálni az elgondolás másik része is, amely szerint a fővárosi nagykönyvtárak - az Egyetemi, az Akadémiai, a Széchényi - fenntartásáról az állam köteles gondoskodni. Jól látta, tudta ugyanis, hogy a három gyűjtemény az anyagi eszközök elégtelensége és a belső munka alacsony színvonala miatt nem töltheti be azt a szerepet, amit a tudományos életben nekik szánt.

A feladat világosan rajzolódott ki előtte: olyan könyvtárt kell felállítani vagy a létezőket oly módon kell rendezni, hogy a kutatóknak a tudományos ismeretek megszerzéséhez minden szükséges forrást rendelkezésükre bocsáthassanak. Lényegében egy általános gyűjtőkörű tudományos könyvtár terve ez. Először arra gondolt, hogy a meglevő gyűjteményeket egy nagy országos könyvtárba egyesítenék. Kivihetetlen és célszerűtlen tervét azonban hamar

módosította. A három nagy pesti könyvtár összevonásának lehetőségei iránt kezdett tapogatózni, de erről az - egyébként nem eredeti - ötletéről is lemondott. Ő maga vallotta be egyik országgyűlési beszédében: „ezen három könyvtárnak együtt való kezelése egy könyvtárnak által, ki mind a három könyvtárt felügyelete alatt tartsa, teljes lehetetlen.” Mindezek után egy ma is időszerű gondolatot vetett fel: próbálják meg elérni a könyvtárak szakosítását. „... ha komplett könyvtárt akarunk, amint az tulajdonképpen minden országban szükséges, erre csak két mód volna: vagy kiegészíteni mind a három könyvtárt, ami roppant költségbe kerülne; vagy pedig úgy rendezni a könyvtárakat, hogy ezek egyike a másikat kompletírozza azáltal, hogy mindenike ezen könyvtáraknak a tudománynak különös ágait foglalja magában, hogy így a három országos könyvtár mégis egy egészet képezzen” - mondta 1870-ben. Megfogalmazta tehát a gyűjtőkori elhatárolás elvét, s ha közvetve is, de figyelmeztetett a párhuzamos beszerzés elkerülésére.

A közkönyvtárakra vonatkozó terveit részletesen kidolgozott javaslatban szándékozott az országgyűlés elé vinni. Megbízta Szász Károly osztálytanácsost egy hosszabb helyzetjelentés elkészítésével; 1869 január végén leiratban fordult a pesti nagykönyvtárak igazgatóihoz, kérve segítségüket. Egy év múlva, 1870. február 26-án a parlamentben bejelentette: a könyvtárak ügyében „törvényjavaslattal fogok fellépni a Ház előtt.” A könyvtári törvény kidolgozására azonban nem kerülhetett sor, megakadályozta ebben korai halála.

Sok haladó vonást tartalmaztak Eötvös gyakorlati intézkedései. Ezek élére a Széchényi Országos Könyvtár - amely akkoriban a Nemzeti Múzeum egyik gyűjteménye volt - rendezése, illetve ennek legfelső elvi irányítása kívánczik. A könyvanyag feldolgozása ekkor már halaszthatatlanná vált. A Hétfői Lap 1868-ban így csipkelődött: „A múzeum könyvtárának használata, noha helyiség tekintetében egészen kifogástalan, s a közönség kész szolgálatra talál is, csak annyiban mondható akadékosnak, minthogy a könyvek regisztrálása roppant cunctatori lassúsággal megy véghez. Tizenhat év óta nagyon csekéllyel haladtak tovább a lajstromozásban, dacára annak, hogy a személyzet megszorított... Jankovich Miklós, Horváth István magyar történeti könyv és kéziratgyűjteményei, dacára a tudósok és közönség nagy érdekeltségének, jobbra rendezetlenek, egyes munkák felkeresése pedig nagy ügyel-bajjal jár. Mátray könyvtárőr úr jól tenné, ha a zenekedvelés és compositio nemes mester-ségére fordítandó drága idejét az olvasóközönség s a könyvtár javára kissé megszorítaná.” A könyvtárból csak az eredeti Széchényi Ferenc-féle gyűjtemény volt rendezve. Eötvös tarthatatlannak minősítette ezt az állapotot, s elhatározta, hogy az általa is ismert, Németországban és Ausztriában sikeresen alkalmazott müncheni szakrendszert vezettet be. Az 1868. évi költségvetésbe 10.000 Ft-ot állított be, az összeg felhasználásáról programtervezetet kért, de Mátray Gábor igazgató vonakodott azt elkészíteni. Erre adminisztratív úton lépett közbe: a makacs Mátray helyett 1868. október 21-én Barna Ferdinándot bízta meg a munkával, s hat hétre államsegéllyel Münchenbe küldte. A Barna által módosított szakrendszer alapján indult meg 1869 elején a könyvek szak szerinti felállítása, a szakrepertórium és a betűrendes katalógus elkészítése. Eötvös sűrűn ellenőrizte a munka menetét, de befejezését (1875 július) már nem érthette meg. Pedig jórészt az ő érdeme, hogy a Széchényi Könyvtár rövid idő alatt európai színvonalon álló, korszerűen feltárt gyűjtemény lett, hozzáférhető, használható könyvanyaggal. Még egy fontos utasításról, elvi állásfoglalásról tudunk a nemzeti könyvtárral kapcsolatban. Gondot okozott a könyvtárőröknek, hogy az alig 80 férőhelyes olvasóteremben sokan csak szórakoztató műveket olvasnak, elvonva a helyet a tudományos igényű érdeklődők elől. Eötvös 1869-ben leiratban fejtette ki véleményét, mely szerint a könyvtáros kötelessége, „hogy az olvasdát mulatóhellyé alásüllyedni nem engedi, és azok megrendeléseinek foganatosítását állhatatosan megtagadja, kik az olvasdában az időt csupán mulattató olvasmányok, képeskönyvek és effélék forgatásával tölteni kívánnák.”

Az Akadémiai Könyvtár fejlesztésében Eötvös kétszeresen is érdekelve volt: mint akadémiai elnök s mint kultuszminiszter. Elnökként a nyomdai kötelespéldányok elmaradása volt a fő gondja. Miniszterként is figyelemmel kísérte a könyvtár ügyeit s ha tudta, segítette. 1869 elején meg akarta vásárolni Jászay Pál történettudós értékes kézirat- és okmánygyűjteményét, az országgyűlés azonban nem szavazta meg a szükséges összeget, mire Eötvös a minisztérium megtakarításából fizette ki a 3000 Ft-os vételárat. Toldy Ferenc javaslatára 1869-ben megszabta a könyvtár gyűjtőkörét és a külföldi vásárlásokra évi 5000 Ft-ot adott.

Felelevenítette az Egyetemi Könyvtárra vonatkozó 1848-as terveit is. Most már nem szorgalmazta a külön hallgatói könyvtárat, helyette inkább a tan- és segédkönyvek nagy példányszámú beszerzését tűzte ki feladatul: „Egy egyetemi könyvtárnak” ... „szükségképp van olyan része is, melyben bizonyos könyvek nem egy, hanem ötven-hatvan, sőt száz példányban fordulnak elő, például egyes jogi könyvek, corpus jurisok, amiből ha csak egy van, a könyvtár nem használ senkinek, mert ily könyvtár föladata, hogy hasznára legyen a tanuló ifjúságnak.” Az állomány bővítésének azonban komoly akadályai voltak. Kicsi a beszerzési keret, 1871-ig mindössze évi 2000 Ft, ekkor is csak 5000 Ft-ra emelkedett. Így sokat segített, hogy 1870-ben Eötvös 12.000 Ft-ért megvettette Almási Balogh Pál 30.000 kötetes, természettudományi szakmunkákat tartalmazó hagyatékát. „Az egyetem könyvtárának legnagyobb baja nem az jelenleg, hogy könyveket nem vehet, hanem az, hogy a könyvtár, illetőleg azon épület, mely annak nevezetik, roskadozófélben van” - állapította meg Eötvös. Az új könyvtár felépüléséig az állomány elhelyezése is gondot okozott. Éppen ezért, amikor a képviselőházban a könyvtár költségvetésének 5000 forintos megemelését indítványozták, azt kérte, hogy ezt a pénzt inkább a múzeumi vagy az akadémiai könyvtárnak utalják ki, „hol a könyveket fölállíthatom úgy, hogy azok azonnal használhatók legyenek, mit az egyetemi könyvtárban nem tehetnék.” Jól látta tehát, hogy a könyvtár csak akkor éri el célját, ha a benne őrzött könyveket az olvasók rendelkezésére tudja bocsátani, élővé tudja tenni. Az Egyetemi Könyvtár új épületének érdekében egyébként ő tette az első lépéseket, bár a tényleges munka csak halála után kezdődött el.

1867-ben ismét foglalkozni kezdett az ipartanodai könyvtár ügyével. Már az év őszén kibővítette, majd amikor 1870-ben az országgyűlés elfogadta a műegyetemről szóló törvényjavaslatát, kiharcolt 3000 Ft-ot. Nyugodtan mondhatta tehát a költségvetés tárgyalásakor: „használhatóvá tettem a könyvtárt, amennyire lehet...” Pedig ekkor még nem számolhatott be az olvasóterem megnyitásáról, ami ugyancsak ez évben történt.

1870. november 8-án nevezte ki igazgatónak Wartha Vincét, akinek a keze alatt rövidesen elsőrangú intézménnyé formálódott a műegyetemi könyvtár, s ezzel a hazai műszaki tudományok fontos bázisává vált.

Nagy érdemei vannak Eötvösnek a magyar iskolai könyvtárügy területén is. Az 1868. évi XXXVIII. népoktatási törvény előírta, hogy az állam 20 tanítóképző intézetet létesítsen. A 96.§ pedig kimondta: „minden képezde egy lehetőleg szakmunkákból álló s a tanulók által is szabadon használható könyvtárral látandó el. A könyvtár gyarapítására évenként bizonyos összeg fordíttatik.” A paragrafus három előírása különösen szembetűnő: lényegében a diákok számára alapítják a gyűjteményeket; szakkönyvtári funkciókat kapnak; a folyamatos beszerzést rendeletileg biztosítják. Újabb nyomatékot adott az ügynek, hogy a minisztérium a tanítóképzők első szervezeti szabályzatában az igazgatók kötelességévé tette a könyvtárak felügyeletét.

Eötvösnek ez az elképzelése meg is valósult. 1870-ben így számolt be erről népnevelési jelentésében: „sikerült a folyó 1870-ik év őszén ismét 8 tanító-, és 1 tanítónő-, összesen 9 képezdét megnyitni. A megnyitott képezdek részint már felszereltek, részint könyvtárakkal, mindennemű taneszközökkel” ... „való felszerelésük folyamatban van.” Hiányzott az 1868-as törvényjavaslatból a népiskolai könyvtárak felállításának követelménye. Nyilván a körülmények számbavétele készítette Eötvöst arra, hogy ezt kihagyja. Az iskolai könyvtárak alapítása ugyanis szándékában állt, 1868. május 7-én az ő beleegyezésével jelent meg a Néptanítók Lapjában az „Alakítsunk iskolai könyvtárakat!” című felhívás. 1869 júniusában pedig a földművelésügyi minisztériummal közösen felállítandó „balatonfüredi szőlő s gyümölcsfa művelési s borkezelési tanintézetül szolgáló felső népiskola” tervezetében is szerepelt a könyvtár: „a tanítók s tanulók használatára szakmunkákból álló könyvgyűjtemény szereltetik fel.” (Itt jegyezzük meg, hogy a szakkönyvtárak - a fentiek kivételével - nem tartoztak a VKM felügyelete alá, azért nem foglalkozott velük Eötvös.)

Más irányban is próbálkozott az iskolai könyvtárak ügyének rendezésével. 1867. július 3-án - tehát a népiskolai törvényjavaslat tárgyalása előtt - népnevelési egyletek alakítására szólította fel a lakosságot. Ezekre hárult volna Eötvös szerint a népiskolai tanulók könyvvvel való ellátása: „Az egyletnek egyik legáldásosabb ténye leendne az iskolában a gyermekek számára oly olvasó könyvtárak felállítása, melyből a növendékek olvasás végett haza is vihetnének könyveket. Különösen sokat lehetne ez által hatni az olvasásnak a népnél való megkedveltetésére. Az e könyvtárakhoz szükséges csekély pénzt vagy az iskola vagyonából vagy magángyűjtéssel, vagy az egylet pénztárából lehetne előteremteni.” Kiderül az idézetből az is, hogy az iskolai könyvtárakra közművelődési funkciót is akart bízni, pontosan: „az olvasásnak a népnél való megkedveltetésé”-t. A rendkívül pozitív, korát messze megelőző gondolat fagyos fogadtatásban részesült, mindössze 20-24 egylet alakult, ám rövid fennállás után ezek is megszűntek. Egyikük-másikuk magáévá tette Eötvösnek a könyvtárra vonatkozó javaslatát is. Ezeknek a könyvtáraknak a sorsa ismeretlen, de valószínű, hogy csak pár évig működtek.

Eötvös művelődéspolitikai és könyvtárügyi tevékenységének hatása

Eötvös József korai halála miatt sok mindent nem tudott megvalósítani szerteágazó tervei közül, sírba vitte azokat. Így is kiemelkedő helyet vívott ki magának a magyar művelődéstörténetben, s ezen belül - bár ritkán szoktuk emlegetni - a magyar könyvtártörténetben is. Ismételjük, mintegy összefoglalásként: a nevéhez fűződik a műegyetemi könyvtár alapítása, a tanítóképző intézeti könyvtárak fejlesztési elvének meghatározása, a Széchényi Könyvtár korszerűsítése. Könyvtárpolitikai elvei gazdag tartalmúak, jó néhány ma is időszerű gondolatot fogalmazott meg: a gyűjtőköri elhatárolás, az olvasók igényeinek megfelelő elrendezés és szolgáltatások, állandó költségvetés az állománygyarapítás folyamatosságának biztosítására, a központi irányítás szükségessége és az ennek alapját képező könyvtári törvény stb.

Elképzelései a továbbhaladás útját egyengették, nemegyszer kijelölték annak irányát, évtizedekre előre meghatározták a teendőket. Művelődéspolitikai - ezen belül könyvtárügyi - munkásságának igazi értékei azok az eredmények is, amelyek az ő útmutatásai nyomán, de halála után valósultak meg. Eötvös alapozta meg a magyar népiskolai oktatás hálózatát és szervezetét, tevékenysége kihatott a magyar iskolai könyvtárak fejlődésére is: pl. 1869-ben 870, 1885-ben már 5812 iskolai könyvtárat tartottak nyilván.

Köztudomású, hogy Eötvös elégedetlen volt a kiegyezés utáni hazai fejlődéssel; úgy érezte, liberális eszményeit a gyakorlat megcsönkítja, eltorzítja. Töretlenül hitt azonban abban, hogy munkássága a nemzet jobb jövőjét mozdítja elő. Mezei Márta állapította meg: „Egyéni értelemben rezignált, társadalmi értelemben bizakodó a mérleg, melyet maga fogalmazott meg

egyik 1870-es beszédében: »azon három év, melyet e helyen, mint közoktatásügyi miniszter töltöttem, kétségtelenül el van veszve rám nézve; mert részemről nem alapítottam semmit, mi nevem emlékét fönntarthatná; de nincs elveszve a nemzetre nézve, és ez elég.«” Ma már tudjuk, fiatalkori optimizmusa indokoltabb lett volna: a jövő jobban megbecsüli, mint kortársai. Aktuálisnak érezzük egyik 1839-ben írt versszakát idézni befejezésül:

„Ha boldogabb utódok majd kivitták,
Miért korunk hiába küszködött,
S ha visszanéznek hálás érzetökben,
Tán megneveznek a dicsők között.

Nem talán: biztos.

Közelebb Eötvös Józsefhez

Eötvös József művei (Szépirodalmi Kiadó - Magyar Helikon, Bp. 1972-)

A mai történeti kutatás a legnagyobbaknak kijáró figyelemmel fordul Eötvös személye, sokoldalú munkássága felé. Az érdeklődés nem véletlen és nem valami sajátos rokonszenv megnyilvánulása. (Bár ez utóbbi sem elhanyagolható tényező, mert Eötvös egyénisége, tiszta jelleme kivételes vonzerőt gyakorol.) Eötvös József pályája az 1830-1871 közötti évtizedekre esett. Ennek az átmeneti korszaknak ő az egyik legtevékenyebb munkása, a polgári átalakulás programjának egyik kidolgozója, menetének egyik - bár sosem első számú - irányítója. Majdnem minden fontos akcióba bekapcsolódott; szinte alig akad olyan politikai, gazdasági, irodalmi, kulturális kérdés (büntetőjogi kodifikáció, zsidóemancipáció, vallás- és szólás-szabadság, jobbágyszabadítás, irányköltészet, népoktatás, akadémiai reform, iparosítás, államszervezet, kiegyezés stb.), amelynél ne találkoznánk a nevével.

Eötvös életművével több tudományág is foglalkozik, eltérő intenzitással és eredményességgel. Külföldön elsősorban a történészek érdeklődnek iránta: a feltűnően magas számban megjelenő könyvek és cikkek szerzői szinte kivétel nélkül a polgári liberális politikust és ideológust állítják középpontba. (S. B. Vardy művének már a címe is elárulja ezt: *Baron Joseph Eötvös: The political profile of a liberal Hungarian thinker and statesman*. Bloomington-Indianapolis, 1969. 327 p.) Eötvös politikai munkásságáról nyugaton, burzsoá történészek írták a legterjedelmesebb és legátfogóbb tanulmányokat. Ezek között kétségkívül a másik magyar származású amerikai tudós, Paul Bödy hézagpótló és a maga nemében egyedülálló összefoglalása (*Joseph Eötvös and the modernisation of Hungary 1840-1870*. Philadelphia, 1972. 134 p.) a legértékesebb, de a nyugatnémet Johann Weber monográfiája (*Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage*. München. 1966. 156 p.) is úttörő jellegű. Az itthoni, marxista Eötvös-kutatást az irodalomtörténészek alapozták meg. Sőtér István már 1953-ban nagymonográfiát írt; ennek új, lényegesen átdolgozott változata 1967-ben látott napvilágot. Az irodalomtörténeti megközelítés mindmáig dominál, ám színvonalas nevelés-, eszme-, jog-, sajtó- és politikatörténeti dolgozatok is születtek. Különösen sok közlemény jelent meg - sok-sok új információval - Eötvös halálának 100. évfordulója alkalmából; köztük a Szépirodalmi Kiadó *Ábránd és valóság* (1973) c. tanulmánykötete. Az utóbbi tíz évben megnyugtatóan tisztázódott Eötvös helye a magyar irodalom (főként a magyar regény) történetében. Egyre többet tudunk eszmei fejlődéséről, gondolatainak és tetteinek eszmetörténeti gyökereiről: megtörtént olvasmányainak számbavétele (Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*, 1972), javarészt feltárt a francia felvilágosodáshoz és a korabeli szocialisztikus tanokhoz való viszonya, többen is írtak liberalizmusának forrásairól, így pl. Fenyő István az Edinburgh Review

hatásáról (*Eötvös József és a Budapesti Szemle - Ábránd és valóság*). Történetsszemléletéről R. Várkonyi Ágnes impozáns historiográfiai munkájában (*A pozitivisták történetsszemlélete a magyar történetírásban*) olvashatunk tömör áttekintést. Nizsalovszky Endre a jogösszehasonlító módszer egyik úttörőjeként méltatta (*Eötvös József és - a „jövő zenéje” - Ábránd és valóság*). Jelentős mértékben bővülnek Eötvös politikai elképzeléseire, magatartására vonatkozó ismereteink: számosan elemezték centralista programját, 1848 őszi távozásának okait; Antall József több cikkben is értékelte a kiegyezés előkészítésében játszott szerepét; Szabad György centenáriumi előadásában politikai pályaképet vázolt fel; a korábbi részfeldolgozások után Felkai László nemrég (1972) kandidátusi értekezést készített közoktatásügyi tevékenységéről stb. A történettudomány szempontjából is oly fontos forráspublikációk közül két füzetet emelnénk ki. Nizsalovszky Endre fedezte fel és közölte (1967-ben) Eötvös Szalay Lászlóhoz írt baráti leveleit, amelyek többek között a nyugat-európai utazásról, a centralista Pesti Hírlapról, az *Uralkodó eszmék* fogadtatásáról tartalmaztak addig ismeretlen adalékokat. Eötvös reformkori nézeteit - főleg a jobbagykérdéssel és a népoktatási ügygel kapcsolatos álláspontját - helyezik élesebb megvilágításba a Fenyő István által felderített Pesti Hírlap-beli cikkek; ezeket a már ismert *Teendők* c. sorozattal együtt a Petőfi Irodalmi Múzeum tette közzé (*Eötvös József kiadatlan írásai*, 1971).

A felsorolt példák is bizonyítják hogy a hazai történeti kutatás több irányból közeledik Eötvös József szerteágazó munkásságához. Az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején ellentmondásos helyzet alakult ki: az Eötvös-kutatás kiszélesedett, elmélyült és rendszeresebbé vált; az elért eredmények viszont szűk körben (az érintett tudományágak művelőinek körében) maradtak. Jellemző tény, hogy a felszabadulás óta csupán két regénye - *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* - jelent meg újra (igaz, ezek többször is), továbbá néhány verse és egy-két novellája különféle antológiákban; ugyanakkor pl. a sűrűn idézett *Karthausit* több mint 40, az *Uralkodó eszméket* 70 évvel ezelőtt adták ki utoljára. Ezen az áldatlan helyzeten kívánt változtatni a Szépirodalmi Kiadó, amikor elhatározta, hogy közreadja Eötvös József műveit. Célja kettős volt: egyrészt lehetővé tenni, hogy a mai olvasóközönség megismerhesse Eötvös alkotásait - ennek érdekében összegyűjtette minden fontosabb írását és beszédét, az idegen nyelvűeket magyarra fordíttatta; másrészt segítséget kívánt adni a szövegek értelmezéséhez, megértéséhez - ezért íródtak a bevezető tanulmányok és némely kötetben a jegyzetek. A Kiadó jeles Eötvös-kutatókat, a korszakkal foglalkozó irodalomtörténészeket bízott meg a kötetek sajtó alá rendezésével és a bevezetők megírásával. A sorozat gondozását a Magyar Helikon vállalta, így az a tartalomhoz méltó külső formában, szép tipografizálással, gondos kivitelben látott napvilágot.

A tizenkét kötetre tervezett sorozat 1972-ben indult meg. Azóta már túljutott a felén: eddig hét kötetet adtak ki. Először a különösebb filológiai előmunkálatokat nem igénylő szépirodalmi alkotások jelentek meg: együtt *A karthausi*, a versek és a drámák, majd külön-külön *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben*, aztán újra együtt *A nők* c. regény és az elbeszélések, regénytörödékek. Ezek a korábbi szövegközlések ismétlései; mindössze három új verssel bővült az anyag, kimaradt viszont Eötvös első nyomtatásban megjelent műve, *A kritikus apotheosisa* c. jelenet. Az első és második kötethez Wéber Antal, a harmadikhoz Sötér István, a negyedikhez Kulin Ferenc és Kerényi Ferenc írt előszót. A következő kötetekben már számos, eddig kiadatlan, sőt ismeretlen szöveget, dokumentumot találunk. Eötvös emlék-, ünnepi és politikai beszédeit Fenyő István gyűjtötte egybe, *Arcképek és programok* címmel. Nem kevesebb, mint 18 beszéd ezúttal jelenik meg először kötetben: köztük jó néhány főrendi- és képviselőházi felszólalás (pl. a büntetőjogról, a vámkérdésről, a városi ügyről, Ausztria és Magyarország viszonyáról, a közigazgatási szervezetről); a Pest vármegyei közgyűlési vitákban (1845, 1847) elhangzott hozzászólásai (az adminisztrátori

rendszer ellen, illetve a főispánok bírói hatásköréről); s nem utolsósorban az Országos Iparegyesület közgyűlésein (1864, 1867) mondott két elnöki megnyitó (itt fejtette ki iparpolitikai koncepcióját). Műfajilag és tartalmilag is szorosan kapcsolódik az előzőhöz a Mezei Márta által összeállított *Kultúra és nevelés* c. kötet, amely az irodalomról, a vallásszabadságról, a kulturális életéről és a népoktatásról, köznevelésről szóló - vagyis a művelődéspolitikai - beszédeket és írásokat öleli fel; természetesen a híres 1870-es miniszteri jelentést is. Első ízben olvashatunk 17 országgyűlési beszédet, egy 1848-as rendeletet (a középiskolai oktatásról), továbbá a népnevelési egyletekkel kapcsolatos tervezetet és cikket. Hiányzik viszont Eötvös 1839. december 30-i főrendházi „szűzbeszéde”, valamint a másnapi és 1840. január 4-i - ugyancsak a vallásszabadság (nevezetesen a reverzálisok) ügyével foglalkozó - felszólalása. (Ezeket Ferenczi Zoltán publikálta az Egyetemes Philológiai Közlöny 1913-as évfolyamában, Stuller Ferenc kéziratok országgyűlési újsága alapján.) Komoly filológiai teljesítmény Oltványi Ambrusé: felkutatta Eötvös szétszórtnak megjelent és kéziratban levő leveleit, megállapította kronológiájukat, s bő tárgytörténeti, életrajzi jegyzeteket fűzött hozzájuk. Terjedelmi okokból válogatnia kellett: kerekén 350 levél (vagy levéltöredék) szövegét közli, közülük 68 most lát napvilágot először nyomtatásban. Mivel a levelek Eötvös egész életútját végigkísérik, valamennyi pályaszakaszának vizsgálatához fontos adalékokat szolgáltatnak. Oltványi megítélése szerint a kimaradt darabok forrásértéke jelentéktelen. Ezt azonban kérdésesnek találjuk: pl. a Mommsen 1857-es erdélyi utazásáról tudósító (Egyetemes Philológiai Közlöny, 1930) vagy a Székely Néplap ügyében Székely Ádámmal intézett levél (az OSzK Kézirattárában) semmiképp sem sorolható a jellegtelenek közé. Sajnálatos módon nem kapott helyet a gyűjteményben a Francovich Alajos fiumei politikushoz a fiumei kérdéssel 1865-1867 között írt négy német nyelvű levél sem. (Fest Aladár tette közzé őket az Akadémiai Értesítő 1912-es évfolyamában.)

A sorozat köteteiből egy nagyszabású, gazdag életmű bontakozik ki előttünk, amelynek egyre világosabban látszanak belső összefüggései is. A bevezető tanulmányok tovább finomítják, teljesebbé teszik a korábbi években kialakított Eötvös-képet; munkásságának eddig ismeretlen vagy homályban maradt értékeire, oldalaira hívják fel a figyelmet. Fenyő István esszéjében például kimutatja, hogy Eötvös korának nemcsak egyik legjelentősebb politikusa és írója volt, hanem egyik legnagyobb szónoka is, aki Cicerótól és Démoszthenészről tanulta a szónoki művészet mesterfogásait. Levelei - különösen a Szalay Lászlóhoz és a fiához írottak - a magyar levéltudomány kimagasló alkotásai közé tartoznak; egyikük-másikuk valóságos gyöngyszem. Művelődéspolitikai programja és gyakorlati munkássága - miként azt Mezei Márta megjegyzi - európai méretű. Majdnem mindenki kiemeli gondolkodói nagyságát, rendkívüli műveltségét és széles látókörét. Utalnak arra is, hogy világképe, társadalom- és történet-szemlélete a kor uralkodó ideológiai irányzatainak, szellemi áramlatainak (felvilágosodás, romantika, német filozófia, utópista szocializmus, liberalizmus stb.) ismeretében formálódott ki; Fenyő István behatóan vizsgálja Guizot és Hegel hatását. Eötvöst a polgári liberalizmus következetes képviselőjének tekintik, akinek eszménye, célja a szabadság, jogegyenlőség és jólét társadalma. Eszmerendszerének jellemző vonásai: az egyetemesség, a korszerűség, a történetiség és a kollektívizmus. Emberiség-távlatokban gondolkodott; szerinte a magyarság fennmaradása, jövője is elsősorban attól függ, képes-e felzárkózni a fejlettebb nemzetekhez, az egyetemes emberi haladás élvonalához. Meggyőződése volt, hogy a fejlődés problémáit, a jelen és jövő gondjait csakis összemberi keretben, a népek, nemzetek összefogásával lehet megoldani. Egész tudatos életében a megoldás módjait kereste; műveiben a kor igazán jelentős, fő kérdéseivel foglalkozott: az emberi élet célja, az egyén és a társadalom viszonya, a társadalmi fejlődés menete, a forradalmak szerepe, a feudalizmus felszámolása, a polgárosodás meggyorsítása, a politikai demokrácia megvalósítása, az európai egyensúly, a nemzetek, nemzetiségek egyenjogúsága stb. A történelmet egységes, összefüggő folyamatként szemlélte;

úgy vélte, a múlt determinálja a jelent s ezen keresztül a jövőt is, így a történelmi törvényszerűségek feltárása hasznos tanulságokkal szolgálhat, útmutatást adhat a politika számára. Ezért fordult a Dózsa-féle parasztháború felé, ezért tanulmányozta a reformáció korát és a francia forradalmat, ezért tervezte évtizedeken át egy nagy művelődéstörténeti szintézis megírását. A társadalmi haladás célját az ember boldogság megteremtésében, az egyéni szabadság kiteljesedésében látta. Alapvető, előremutató gondolata, hogy az egyes ember és a társadalom szabadsága, az egyén és a közösség boldogulása elválaszthatatlan egymástól. Ezt kívánta igazolni saját tevékenységével, magatartásával is. Fenyő István a közösségi ember modelljét látja benne: „Ami az eötvösi mű elvitathatatlan sajátja, s őt leginkább jelenünk előkészítőinek sorába emeli, az a korszerű nemzeti társadalom működéséhez elengedhetetlen kollektivitástudat felébresztése és annak meggyökereztetésére irányuló törekvése...”

Eötvös életének egyik vezérmotívuma a felfokozott küldetéstudat és a cselekvésvágy. „Használni akarok: ez emberi hivatásunk” - hangzik *A karthausi* végtanulsága, s még 1868-ban is így okította fiát: „úgy vagyok meggyőződve, hogy az egyénnek kötelessége az emberiség boldogításáért tőle telhetőleg működni.” Viszonylag fiatalon, az 1830-as évek végén felismerte hivatását: dolgozni a polgári Magyarország, a liberális társadalom létrehozásáért, az alkotmányos, parlamentáris állam kiépítéséért, a magyar nép anyagi és szellemi felemeléséért. Ettől kezdve - miként Oltványi Ambrus írja „életének... a polgárosodásért, az alkotmányosságért, a kultúra és civilizáció terjesztéséért folytatott küzdelem az alapvető tartalma”. E feladatnak szentelte sokoldalú tehetségét, e célt szolgálta íróként, szónokként, publicistaként, politikusként, akadémiai elnökként, miniszterként stb.

A tanulmányíróknál erős hangsúlyt kap politikai munkásságának, nézeteinek három kulcsfontosságú eleme: viszonya Ausztriához, a nemzetiségekhez és a forradalomhoz. Természetesen, ezek a témák Eötvös írásaiban és beszédeiben is tetemes helyet foglalnak el. Magyarország sorsát nemzetközi összefüggésben vizsgálta. Úgy gondolta, hogy az adott időszakban az európai egyensúly fenntartása és a pánszláv (orosz) veszély elhárítása megköveteli egy nagy, erős közép-európai állam létét. Szerinte ez az Ausztria vezette Habsburg-birodalom lehet, de csakis egy alkotmányosan szervezett, liberális birodalom. Ennek lett volna szerves alkotórésze a belügyekben önálló, polgári Magyarország, nemzetiségi területeivel együtt. Akárcsak kortársai, Eötvös is az egységes magyar nemzetállam koncepciójából indult ki, a politikai autonómiát vagy az esetleges különválást károsnak tartotta. Mégis messze felülemelkedett a korabeli átlagon: ellenezte a nemzetiségi elnyomást, elítélte a nacionalizmust, méltányos, tapintatos nemzetiségi politikát ajánlott. A nemzetiségi kérdés megoldását az egyéni szabadság és jogegyenlőség elvének kiterjesztésében, garantálásában látta. A szabadság, jogegyenlőség és jólét államát reformok útján kívánta megvalósítani. Forradalomellenessége közismert; ez a szembenállás azonban nem merev. Nem vitatta, hogy a forradalmak hozzájárulnak a történelmi haladáshoz, s nem tagadta jogosultságukat sem. (Szép példája ennek a Dózsa-regény.) A forradalmat mégsem helyeselte, végső eszköznek tekintette, a forradalmi módszereket elutasította. Felfogása szerint megfelelő jogszabályokkal, az államszervezet módosításával, a tömegek jogos igényeinek kielégítésével stb., azaz ésszerű reformokkal a forradalmak megelőzhetők; s csak így biztosítható a zökkenőmentes, egyenletes fejlődés.

Még a múlt században ragasztották rá Eötvösre és centralista társaira a címkét: a valóságtól elszakadt álmodozók, ideákat kergető, doktriner gondolkodók, politikusok. Sokáig tartotta magát ez a vélemény, csak az utóbbi években kezd eltűnni a szakirodalomból. Most Mezei Márta fogalmazza meg legnyomatékosabban, hogy Eötvös politikai tevékenységét a realizmus jellemezte: „azt keresi, ami valóra váltható, a cselekvő politikus normái irányítják, céljai érdekében akarja egyeztetni ideáljait a lehetőségekkel.” Ő is, Oltványi Ambrus is rámutat, hogy Eötvös látszólagos és tényleges kudarcainak oka nem szubjektív természetű, hanem egy

feloldhatatlan, objektív ellentmondásban rejlik: programja következetesen polgári jellegű, ugyanakkor a meglevő társadalmi bázis nem polgári színezetű. Sok mindent megsejtett ebből, mert bár szívósan küzdött eszményei valóra váltásáért, hajlandó volt a kompromisszumokra is. Ezért mondott le 1845 végén az ellenzéki többség nyomására a centralista eszmék propagálásáról, ezért csatlakozott Deákhoz a kiegyezés előkészítésének utolsó szakaszában, ezért módosította népoktatási törvényjavaslatát stb. Ha viszont elvei feladására kényszerült volna, inkább félreállt; ez történt 1848 szeptemberében is, amikor már végképp nem látott lehetőséget arra, hogy az Ausztriával való ellentéteket békésen kiegyenlítsék, hogy létrejöjjön a polgári, alkotmányos birodalom; amikor már a forradalmi eszközök alkalmazása elkerülhetlenné vált.

Korábban szokás volt Eötvös tevékenységének, pályájának egyes területeit, szakaszait elszigetelten szemlélni, sőt szándékosan szétválasztani. Különösen irodalmi és politikai, még inkább 1848 előtti és utáni munkásságának egysége, illetve különálló volta körül folyt sok vita. A kérdés fontosságát mi sem bizonyítja jobban, hogy arra szinte mindegyik bevezető tanulmány szerzője kitér. Mint többen helyezkednek arra az álláspontra, hogy Eötvös életműve egységes egész, a reformkori és a későbbi Eötvöst nem választja el szakadék egymástól. Ezt leghatározottabban Fenyő István mondja ki: „a reformkor politikusai közül épp Eötvös tartozik azok közé, akiknek törekvéseiben viszonylag még a legkevesebb változással találkozunk.” Nagyon érdekesen - és meggyőzően - érvel Kulin Ferenc is. Ő azt sem fogadja el teljes mértékben, hogy Eötvös írói pályáján 1848 törést jelentett, hogy írói ihlete, művészi ereje megapadt. (Sőtér István állította ezt monográfiájában.) A színvonalcsökkenés tagadhatatlan, de *A nővérekben*, az elbeszélésekben és a regénytöredékekben - akárcsak reformkori műveiben - szintén lényeges társadalmi tendenciákat (a nemesi osztály pusztulása, a parasztság polgárosodása, a kapitalizmus kibontakozása stb.) ábrázol, kritikai éllel. Sőt, képes újat is hozni: *A nővérekben* megteremti a felesleges ember hazai típusát (Káldory Adorján személyében). Mintegy halvány jelzésként, félig kimondott gondolatként ott van egy-két tanulmányban (Wéber, Oltványi, Mezei) az is, hogy Eötvös igazi pályafordulata - ha egyáltalán kell ilyesmiről beszélni - nem 1848, hanem inkább 1839-41. A nyugat-európai élmények feldolgozása, a pályakezdés bizonytalanságainak leküzdése után ekkortájt tudatosodik benne küldetése, életcélja, ekkor formálódik ki világnézete, ekkor válik liberális gondolkodóvá. A karthausi (főként az 1840-41-ben befejezett 3-4. rész), a főrendiházi beszédek, a *Szegénység Irlandban* és *A zsidók emancipációja* c. esszé, valamint a *Kelet népe és Pesti Hírlap* c. vitairat jelzik ezt a belső változást; az utóbbiakból már egy kész program, a polgári átalakulás mindvégig követett programja rajzolódik ki. A feltevés, mely szerint a szóban forgó két-három esztendő Eötvös életútján szakaszhatár, még igazolásra szorul. Kíváncsian várjuk, a sorozat további darabjai hoznak-e új érveket.

A sorozatból még hat kötet van hátra. Már nyomják a *Vallomások és gondolatok* c. összeállítást, amely Eötvös naplójegyzeteit és aforizmáit tartalmazza; itt jelennek meg először az ifjúkori feljegyzések és a soha el nem készült művelődéstörténeti szintézis töredékei. Az előszó Eötvös világnézetének néhány alapvető, meghatározó jegyét emeli ki. Ezután lát napvilágot *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* c. hatalmas állam- és társadalombölcseleti munka - két kötetben - és a publicisztikai írások (az újságcikkek, a politikai esszék, a magyar és német nyelvű röpiratok stb.) gyűjteménye - az eredeti tervtől eltérően három kötetben. Már most is megállapítható, hogy a hamarosan teljessé váló sorozat elérte, eléri kitűzött célját. Az olvasóközönség érdeklődéssel és megértéssel fogadta; a tények rácsúsztak azokra a túlzó jóslatokra, amelyek szerint Eötvös a ma embere számára „olvashatatlan”, élvezhetetlen. A színvonalas bevezető tanulmányok nemcsak felhasználják és összegezik az eddigi kutatások eredményeit, hanem több ponton tovább is fejlesztik,

kiegészítik azokat. A sorozat rendkívül fontos állomás az Eötvös-kutatás történetében. Bár irodalomtörténeti jellege nyilvánvaló, jelentősége messze túlmutat e tudományág határain; megkönnyíti az Eötvössel kapcsolatban felmerülő összes problémakör, ezen keresztül a XIX. századi magyar történelem, nevelésügy, jogfejlődés stb. számos kérdésének vizsgálatát. Újból ráirányítja a figyelmet Eötvös életművére; ismételten előtűnnek a kutatás fehér foltjai. Még mindig elég keveset tudunk pl. gazdaság-, tudomány- és egyházpolitikai, valamint egyesületi munkásságáról; éppen ezért a legközelebbi teendők egyike politikai tevékenységének részletekbe menő feltárása, majd egy összefoglaló marxista monográfia megírása. Folytatni kell eszmevilágának kutatását is; sürgető igény pl. történetiszemléletének behatóbb vizsgálata, történeti jellegű írásainak, töredékeinek, olvasmányainak feldolgozása és értékelése. Wéber Antal felveti a kritikai kiadás gondolatát is. Ebben közölni lehetne a most mellőzött leveleket, fogalmazványokat, vázlatokat, szövegrészeket (pl. *A falu jegyzője* 1845-ös, első kiadásában szereplő, de később kihagyott részleteket) stb. is. Mivel a kritikai kiadás több tudományág (köztük a történettudomány) szempontjából is szükséges és hasznos lenne, megvalósítása remélhetőleg belátható időn belül napirendre kerül. Elkészítéséhez kitűnő alapot nyújt majd a Szépirodalmi Kiadó mostani sorozata.

-&-